

॥ ॐ ॥
श्री राज-सोभाग स्मारक ग्रंथमाला
पुष्प-१०मुं

पूज्य न्यायविशारद न्यायाचार्य महोपाध्याय
श्रीमद् यशोविजयजी विरचित

अध्यात्मसार

(संपूर्ण)

- अनुवाद अने विशेषार्थ •
डॉ. रमणलाल यी. शाह

श्री राज-सोभाग सत्संग मंडल

सोभागपरा, सायला - 393830

શિબિકા વાહક પુરુષ તણી પરે રે,
તે કહ્યા રે નિશ્ચય ને વ્યવહાર;
મિલિયા રે, મિલિયા રે,
ઉપગારી નવિ જૂજૂઆ રે.

બહુલાં પણ રતન કહ્યાં જે એકલાં રે,
માલા તે ન કહાય;
માલા રે, માલા રે,
એક સૂત્રે તે સાંકહ્યાં રે.

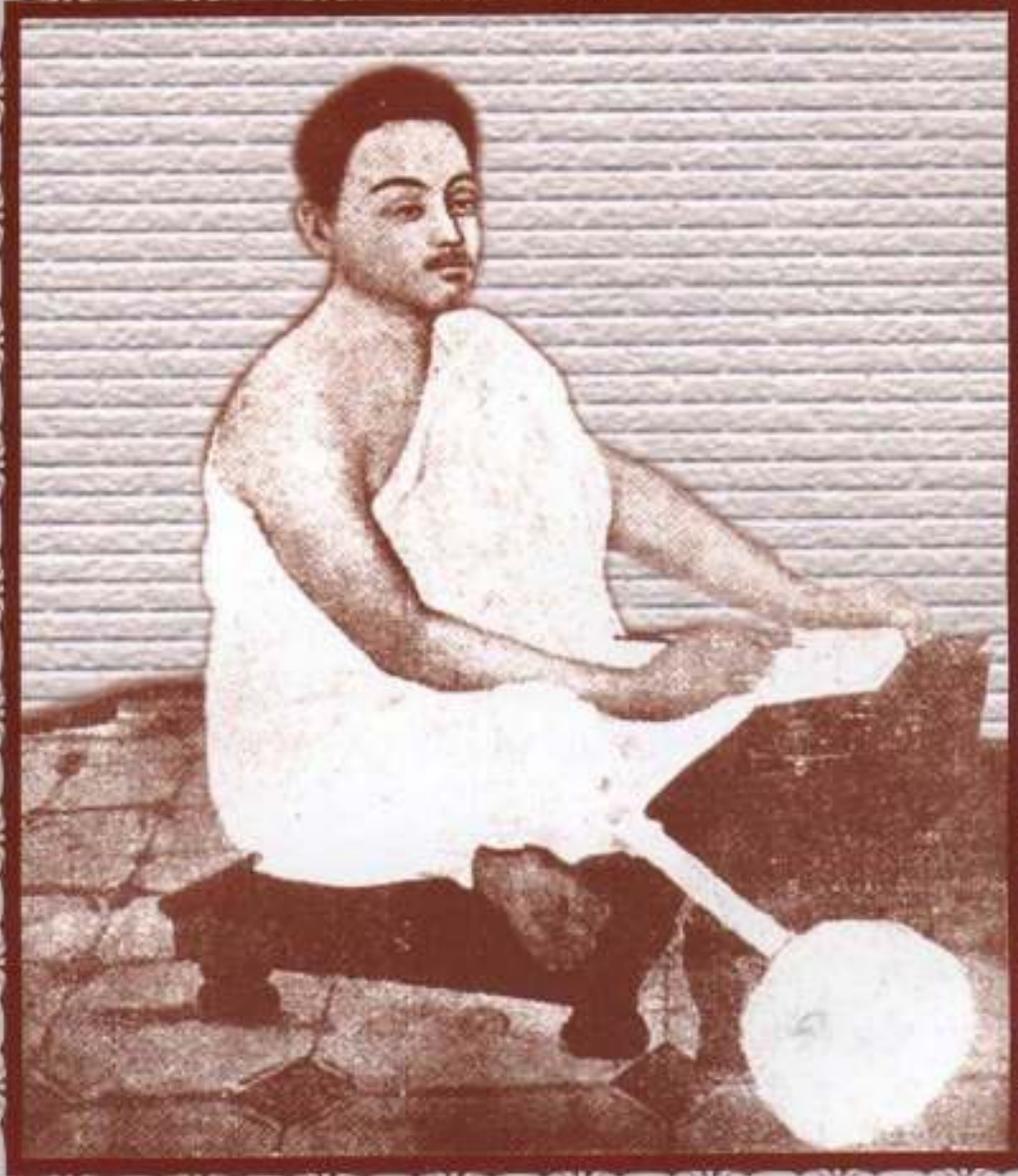
તિમ એકાંકી નય સઘલા મિથ્યામતિ રે,
મિલિયા સમકિત રૂપ;
કહીએ રે, કહીએ,
હલીએ સમ્મતિ, સમ્મતિ રે.

દોય પંખ વિણ પંખી રે,
જિમ રથ વિણ દોય ચક્ર;
ન ચલે રે, ન ચલે રે,
તિમ શાસન નય બિહું વિના રે.

□ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી

(શ્રી સીમંધરસ્વામી સ્તવન)

વૈશ્ણવ

પરમ પૂજ્ય ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાય શ્રી ૧૦૦૮
શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવર્ય મહારાજ સાહેબ

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી

— રમણલાલ ચી. શાહ

વિક્રમના સત્તરમા શતકના અંતમાં અને અઠારમા શતકમાં ગુજરાતમાં મુસલમાનોનું રાજ્ય હતું. અકબર-પ્રતિબોધક શ્રી હીરવિજયસૂરિનો ગુજરાતના જીવન ઉપર અને વિશેષતઃ જૈનો ઉપર ત્યારે ઘણો મોટો પ્રભાવ પડ્યો હતો. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યના કાળધર્મ પછી જૈન સાધુ ભગવંતોને હાથે સાહિત્યસર્જનની પ્રવૃત્તિ તો સતત ચાલ્યા કરતી હતી, પરંતુ પાંચેક સૈકા સુધી એવી કોઈ અદ્વિતીય પ્રતિભા ગુજરાતને જોવા નહોતી મળી કે જે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની યાદ અપાવે. પરંતુ શ્રી હીરવિજયસૂરિના સમુદાયમાં, એમના શિષ્યો-પ્રશિષ્યોમાંથી સાહિત્યના ક્ષેત્રે એક એવા જ્યોતિર્ધરનો ઉદય થયો કે જેમણે શ્રી હરિભદ્રસૂરિ અને શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યની યાદ અપાવે એવું ભગીરથ કાર્ય પોતાના જીવનકાળ દરમિયાન કર્યું. એ મહાન જ્યોતિર્ધર તે ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી.

‘લઘુ હરિભદ્રસૂરિ’, ‘દ્વિતીય હેમચંદ્રાચાર્ય’, ‘સ્મારિત શ્રુતકેવલી’, ‘કુર્યાલી શારદ’, ‘મહાન તાર્કિક’, ‘વાચકવર્ય’, ‘ઉપાધ્યાયજી’ ઇત્યાદિ તરીકે જેઓ સુપ્રસિદ્ધ છે એ મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી વિક્રમના સત્તરમા-અઠારમા શતકમાં થઈ ગયેલી અને સંસ્કૃત, અર્ધમાગધી અને ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના ક્ષેત્રે અદ્ભુત પ્રભુત્વ ધરાવતી એક મહાન ભારતીય વિભૂતિ છે. એમના કાળધર્મને ત્રણસો વર્ષ થયાં, પરંતુ ત્યારથી તે વર્તમાન સમય સુધી બીજા કોઈ કવિ-લેખકે એમના જેવું સામર્થ્ય દાખવ્યું નથી. શ્રી યશોવિજયજીનું જીવન અને સાહિત્ય અનેકને માટે અત્યંત પ્રેરક અને માર્ગદર્શક રહ્યું છે. એમના ઉપલબ્ધ સાહિત્યનું જેમ જેમ ઊંડું અધ્યયન થાય છે તેમ તેમ તે નવો પ્રકાશ પાથરે છે અને તેમની બહુમુખી વિદ્વત્પ્રતિભા પ્રત્યે વિસ્મયનો ભાવ જગાડે છે.

સુજસવેલી ભાસ

મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીના જીવન અને લેખનકાર્ય વિશે કેટલાંક વર્ષ પહેલાં ઘણી વધુ માહિતી મળી આવી હતી. લગભગ વિ. સં. ૧૯૫૭ની આસપાસ પાટણમાં પ.પૂ. આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી મહારાજને હસ્તપ્રતોનું સંશોધન-વર્ગીકરણ કરતાં કરતાં મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીના જીવન વિશે એમના સમકાલીન કવિ-મુનિશ્રી કાંતિવિજયજીએ રચેલી ‘સુજસવેલી ભાસ’ નામની એક કાવ્યકૃતિની ભાજ લાગી હતી. એમાં આપેલી માહિતીથી શ્રી યશોવિજયજીના જીવનચરિત્ર ઉપર, તથા એમના જન્મ અને કાળધર્મના સમય ઉપર કંઈક વધુ પ્રકાશ પડ્યો છે.

જન્મસમય

મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીના જન્મવર્ષની વિચારણા માટે પરસ્પર ભિન્ન એવાં બે અત્યંત મહત્વનાં પ્રમાણોમાં હજુ છેવટનો નિશ્ચિત નિર્ણય થઈ શક્યો નથી. આ બે પ્રમાણો તે (૧) વિ. સં. ૧૬૬૩માં વસ્ર પર આલેખાયેલો મેરુ પર્વતનો ચિત્રપટ, અને (૨) શ્રી યશોવિજયજીના સમકાલીન મુનિશ્રી કાંતિવિજયજીકૃત ‘સુજસવેલી ભાસ’ નામની રચના. આ બંનેમાં અલબત્ત, એમના જન્મસમય વિશે કશો ચોક્કસ નિર્દેશ નથી, પરંતુ તેમાં આપેલી માહિતી પરથી જન્મસમય વિશે કેટલુંક અનુમાન કરી શકાય છે.

વિ. સં. ૧૬૬૩માં શ્રી યશોવિજયજીના ગુરુ શ્રી નયવિજયજીએ પોતે વસત્રપટ પર મેરુ પર્વતનું આલેખન કર્યું હતું. આ ચિત્રપટ આજ દિવસ સુધી સચવાઈ રહ્યો છે. એની પુષ્પિકામાં આપેલી માહિતી પ્રમાણે શ્રી નયવિજયજીએ આચાર્ય શ્રી વિજયસેનસૂરિના 'કણસાગર' નામના ગામમાં રહીને સં. ૧૬૬૩માં પોતાના શિષ્ય શ્રી જસવિજયજી (યશોવિજયજી) માટે આ પટ આલેખ્યો છે. પુષ્પિકાના લખાણ પ્રમાણે શ્રી કલ્યાણવિજયજીના શિષ્ય શ્રી નયવિજયજી તે સમયે ગણિ અને પંચાસનું પદ ધરાવતા હતા. જેમને માટે આ પટ બનાવવામાં આવ્યો તે શ્રી યશોવિજયજીનો પણ તેમાં 'ગણિ' તરીકે ઉલ્લેખ છે.

હવે આ ચિત્રપટની માહિતી પ્રમાણે વિચાર કરીએ તો સં. ૧૬૬૩માં શ્રી યશોવિજયજી ગણિ હતા. સામાન્ય રીતે દીક્ષા પછી ઓછામાં ઓછાં દસ વર્ષ પછી ગણિપદ આપવામાં આવે છે. (કોઈ અપવાદરૂપ પ્રસંગોમાં એથી ઓછાં વર્ષે પણ ગણિપદ અપાય છે.) તે મુજબ સં. ૧૬૬૩માં જ જો શ્રી યશોવિજયજીને ગણિપદ અપાયું હોય તો સં. ૧૬૫૩ની આસપાસ એમને દીક્ષા અપાઈ હોય એમ માની શકાય. જો તેઓ બાલદીક્ષિત હોય અને દીક્ષા સમયે તેમની ઉંમર આઠેક વર્ષની ધારીએ તો સં. ૧૬૪૫ની આસપાસ તેમનો જન્મ થયો હોવો જોઈએ એમ માની શકાય. તેમનો સ્વર્ગવાસ સં. ૧૭૪૩-૪૪માં થયો હતો. એટલે સં. ૧૬૪૫ થી ૧૭૪૪ સુધીનું, લગભગ સો વર્ષનું આયુષ્ય તેમનું હશે એમ આ પટના આધારે માનવું રહ્યું.

બીજી બાજુ 'સુજસવેલી ભાસ'માં લખ્યું છે :

સંવત સોલ અઠ્ઠાસિયેજી, રહી કુશગિરિ ચોમાસી;
શ્રી નયવિજય પંડિતવરુજી, આવ્યા કન્હોડે ઉલ્લાસિ.

વળી આગળ લખ્યું છે :

વિજયદેવ ગુરુ હાથનીજી, વડી દીક્ષા હુઈ ખાસ;
સંવત સોલ અઠ્ઠાસિયેજી, કરતાં યોગ અભ્યાસ.

આમ 'સુજસવેલી ભાસ' પ્રમાણે સં. ૧૬૮૮માં શ્રી નયવિજયજી કન્હોડુ પધારે છે. એ જ સાલમાં પાટણમાં શ્રી યશોવિજયજીને વડી દીક્ષા અપાય છે. એટલે કે દીક્ષા અને વડી દીક્ષા એક જ વર્ષમાં સં. ૧૬૮૮માં અપાઈ છે. વળી દીક્ષા સમયે એમની ઉંમર નાની હતી. એમ 'લઘુતા પણ બુદ્ધે આગળોજી, નામે કુંવર જસવંત' એ પંક્તિ પરથી જણાય છે. એટલે દીક્ષા સમયે એમની ઉંમર આઠ-નવ વર્ષની હોવી જોઈએ; જો તે પ્રમાણે હોય તો તેમનો જન્મ સં. ૧૬૭૯-૮૦માં થયો હોવો જોઈએ. તેમનો સ્વર્ગવાસ ૩ભોઈમાં સં. ૧૭૪૩-૪૪માં થયો હતો. જો તે પ્રમાણે ગણતરી કરીએ તો તેમનું આયુષ્ય ૬૪-૬૫ વર્ષનું હશે એમ માનવું પડે.

આમ ચિત્રપટ પ્રમાણે સં. ૧૬૪૫-૪૬ની આસપાસ તેમનો જન્મ થયો હોવો જોઈએ અને 'સુજસવેલી ભાસ' પ્રમાણે સં. ૧૬૭૯-૮૦માં થયો હોવો જોઈએ. આ બંને પ્રમાણોમાંથી કયા પ્રમાણને આપણે વધારે આધારભૂત માનવું ? ચિત્રપટની બાબતમાં તો નિશ્ચિત જ છે કે ગુરુ શ્રી નયવિજયજીના હાથે તૈયાર થયેલી મૂળ વસ્તુ જ આપણને મળે છે. 'સુજસવેલી ભાસ'ની હસ્તપ્રતિ તે કર્તાના હસ્તાક્ષરની નહિ, પણ પાછળથી લખાયેલી છે. સંભવ છે કે પાછળથી થયેલી એની નકલમાં એક યા બીજા કારણે

દીક્ષાની સાલ લખવામાં કંઈ ભૂલ થઈ હોય. વળી 'સુજસવેલી ભાસ'ના રચયીતા શ્રી યશોવિજયજીના સમકાલીન હતા અને હસ્તપ્રતિ તો ત્યાર પછીની મળે છે, જ્યારે શ્રી નયવિજય ગણિ તો શ્રી યશોવિજયજીના ગુરુ હતા. એટલે આ દૃષ્ટિએ જોતાં પણ ચિત્રપટ વધારે વિશ્વસનીય ગણાય. વળી શ્રી યશોવિજયજીએ જે વિપુલ સાહિત્યની રચના કરી છે તથા જે શાસ્ત્રગ્રંથોનો અભ્યાસ કર્યો છે તે જોતાં તેટલું કાર્ય કરવા માટે ૬૩-૬૪ વર્ષનું આયુષ્ય કદાચ ઓછું પડે. વળી તેમણે અનશન કરીને દેહ છોડ્યો હતો. એ માટે પણ તે ઉંમર સહેજ વહેલી ગણાય. પોતે તપસ્વી સાધુ હતા, બાળ બ્રહ્મચારી હતા, યોગવિદ્યાના અભ્યાસી હતા, સમતારસથી સભર જ્ઞાની હતા. એટલે એમણે સારું દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવ્યું હશે એમ માનવાને વધુ કારણ રહે છે. આ વિષયમાં જ્યાં સુધી વધુ ચોક્કસ પુરાવા ન મળે ત્યાં સુધી એમની જન્મસાલ વિશે થોડીક અનિશ્ચિતતા રહેવાની.

જન્મસ્થળ અને દીક્ષા

'સુજસવેલી ભાસ'માં જણાવ્યા પ્રમાણે ગુર્જરદેશમાં કનોડું નામે ગામ છે. ત્યાં નારાયણ નામે વેપારી વસતો હતો. તેની પત્નીનું નામ સોભાગદે (સૌભાગ્યદેવી) હતું. તેઓને જશવંત નામે ગુણવાન પુત્ર હતો. કુણગેર (કુમારગિરિ)માં ચોમાસુ કરીને સં. ૧૬૮૮માં પંડિતવર્ય શ્રી નયવિજયજી કનોડું (કનોડા) ગામમાં પધાર્યા. માતા સોભાગદેએ પુત્ર સાથે ઉલ્લાસથી તે સાધુપુરુષનાં ચરણોમાં વંદન કર્યું. સદ્ગુરુના ધર્મોપદેશથી જશવંતકુમારને વૈરાગ્યનો ભાવ થયો. અણહિલપુર પાટણમાં જઈને તે જ ગુરુ પાસે જશવંતકુમારે દીક્ષા લીધી અને તેમનું નામ શ્રી જશવિજય (શ્રી યશોવિજય) રાખવામાં આવ્યું.

વળી, સોભાગદેના બીજા પુત્ર પદ્મસિંહે પણ દીક્ષા લીધી અને તેમનું નામ શ્રી પદ્મવિજય રાખવામાં આવ્યું. આ બંને મુનિઓને સં. ૧૬૮૮માં તપાગચ્છના આચાર્ય શ્રી વિજયદેવસૂરિના હસ્તે વડી દીક્ષા આપવામાં આવી હતી.

'સુજસવેલી ભાસ'માં લખ્યું છે :

‘અણહિલપુર પાટણ જઈજી, લ્યઈ ગુરુ પાસે ચરિત્ર;
 યશોવિજય એહવી કરીજી, થાપના નામની તત્ર.
 પદ્મસિંહ બીજો વલીજી, તસ બાંધવ ગુણવંત;
 તેહ પ્રસંગે પ્રેરિયોજી, તે પણ થયો વ્રતવંત,
 વિજયદેવ ગુરુ હાથનીજી, વડી દીક્ષા હુઈ ખાસ;
 બિહું તે સોલ અઠિયાસિયેજી કરતાં યોગ અભ્યાસ.’

અહીં ભાસકારે શ્રી યશોવિજયજીના જન્મસ્થળનો નિર્દેશ કર્યો નથી. પરંતુ શ્રી નયવિજયજી ગુરુનાં સૌપ્રથમ દર્શન શ્રી યશોવિજયજીને કનોડુંમાં થયાં હતાં, અને તે સમયે તેમનાં માતાપિતા કનોડુંમાં રહેતાં હતાં એ હકીકત સુનિશ્ચિત છે. સંભવ છે કે શ્રી યશોવિજયનો જન્મ કનોડુંમાં થયો હોય અને તેમનું બાળપણ પણ કનોડુંમાં જ વીત્યું હોય. જ્યાં સુધી એમના જન્મસ્થળ વિષે અન્ય કંઈ પ્રમાણો ન મળે ત્યાં સુધી એમની જન્મભૂમિ કનોડું (કનોડા) હતી એમ માનવામાં ખાસ કંઈ બાધ નથી. કનોડા ઉત્તર ગુજરાતમાં મહેસાણાથી પાટણને રસ્તે ધીણોજ ગામથી ચારેક માઈલને અંતરે આવેલું છે.

બાળપણ વિશે દંતકથા

શ્રી યશોવિજયજી મહારાજના બાળપણ વિશે આપણને વિશેષ કંઈ માહિતી મળતી નથી. એમના બાળપણના દિવસો વિશે માત્ર એક દંતકથા નોંધાયેલી મળે છે. એ દંતકથા પ્રમાણે એમની માતા સૌભાગ્યદેવીએ એવો નિયમ લીધો હતો કે રોજ સવારે ભક્તામર સ્તોત્ર સાંભળ્યા પછી જ ભોજન કરવું. પોતાને એ સંસ્કૃત સ્તોત્ર આવડતું નહિ, એટલે બીજા પાસેથી તેઓ સાંભળતાં. યાતુર્માસમાં તેઓ રોજ ઉપાશ્રયમાં જઈ ગુરુમહારાજ પાસે આખું 'ભક્તામર સ્તોત્ર' સાંભળતાં. તેઓ પોતાની સાથે નાના બાળક જશવંતને પણ ઉપાશ્રયે લઈ જતાં. એક વખત શ્રાવણ મહિનામાં સતત મૂશળધાર વર્ષા ચાલ્યા કરી. રસ્તાઓમાં પાણી ભરાઈ ગયાં, તેથી સૌભાગ્યદેવી ગુરુમહારાજ પાસે જઈ 'ભક્તામર સ્તોત્ર' સાંભળી શક્યાં નહિ. એવી રીતે એક દિવસ નહિ પણ ત્રણ ત્રણ દિવસ સુધી સતત વરસાદ પડતો રહ્યો. એથી સૌભાગ્યદેવીને ત્રણ દિવસના ઉપવાસ થયા. થોથે દિવસે સવારે પણ વરસાદ બંધ ન રહેવાને લીધે સૌભાગ્યદેવીએ જ્યારે કશું ખાધું નહિ ત્યારે બાળક જશવંતે કુતૂહલવશ સહજ એનું કારણ પૂછ્યું. માતાએ 'ભક્તામર સ્તોત્ર' સાંભળીને જ ભોજન લેવાના પોતાના નિયમની વાત કરી.

એ વખતે જશવંતે માતાને કહ્યું કે પોતાને 'ભક્તામર સ્તોત્ર' આવડે છે. એ જાણી માતાને આશ્ચર્ય થયું. બાળક જશવંતે જરા પણ ભૂલ વગર માતાને 'ભક્તામર સ્તોત્ર' સાંભળાવ્યું. એથી માતા સૌભાગ્યદેવીને અપાર હર્ષ થયો. એમણે અક્રમનું પારણું કર્યું. બાળક જશવંત રોજ માતા સાથે ગુરુમહારાજ પાસે જતો અને 'ભક્તામર સ્તોત્ર' સાંભળતો તે એણે કંઠસ્થ કરી લીધું હતું. બાળકની આવી અદ્ભુત સ્મરણશક્તિની વાત ગુરુમહારાજે જ્યારે જાણી ત્યારે તેમણે પણ બાળક જશવંતની શક્તિ અને તેજસ્વિતા માટે પોતાનો આનંદ દર્શાવ્યો.

વિદ્યાભ્યાસ માટે કાશીમાં

દીક્ષા લીધા પછી પોતાના ગુરુમહારાજ શ્રી નયવિજયજી ગણિ પાસે મુનિશ્રી યશોવિજયજીએ અગિયાર વર્ષ સુધી સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષાનો, વ્યાકરણ, છંદ, અલંકાર તથા કોશનો અને કર્મગ્રંથ ઈત્યાદિ શાસ્ત્રગ્રંથોનો સતત અભ્યાસ કર્યો. તેમની બુદ્ધિ-પ્રતિભા તેજસ્વી હતી જ અને તેમની સ્મૃતિશક્તિ પણ એટલી જ બળવાન હતી. અગાઉ વિ. સં. ૧૬૮૮માં પોતાના ગુરુમહારાજ શ્રી નયવિજયજી સાથે મુનિ શ્રી યશોવિજયજી રાજનગર-અમદાવાદ નગરમાં પધાર્યા હતા. ત્યાં આવીને તેમણે અમદાવાદના સંઘ સમક્ષ, ગુરુ મહારાજની હાજરીમાં, આઠ મોટાં અવધાનનો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો. એમાં આઠ સભાજનોની દરેકે કહેલી કે બતાવેલી આઠ આઠ વસ્તુઓ યાદ રાખી લઈને પછી અનુક્રમે એ ૬૪ વસ્તુઓ કહી બતાવવાની હોય છે. એમના આ અદ્ભુત પ્રયોગથી ઉપસ્થિત જનસમુદાય આશ્ચર્યમુગ્ધ બની ગયો. એમની આવી બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિની પ્રશંસા ચોતરફ થવા લાગી. એમાંના ધનજી સૂરા નામના એક શ્રેષ્ઠીને શ્રી યશોવિજયજીની આવી આશ્ચર્યજનક અદ્ભુત સ્મરણશક્તિ પ્રત્યે અહોભાવ થયો. તેમણે ગુરુમહારાજશ્રી નયવિજયજીને વિનંતી કરતાં કહ્યું, 'ગુરુદેવ ! શ્રી યશોવિજયજી વિદ્યાજ્ઞાન મેળવવા માટે યોગ્ય પાત્ર છે. એમને જો ભણાવવામાં આવે તો તેઓ બીજા હેમચંદ્રાચાર્ય થાય. જો કાશી જઈ છ દર્શનોનો અભ્યાસ કરે તો તે વડે જૈન દર્શનને તેઓ વધારે ઉજ્જવળ બનાવે.'

ગુરુમહારાજે કહ્યું, 'ભાઈ ! કાશી જઈ અભ્યાસ કરવાની વાત ઘણી સારી છે અને અમારી પણ

એવી ભાવના છે, પરંતુ તે માટે ધનની જરૂર પડે એમ છે, કારણ કે કાશીના પંડિતો પૈસા વગર કોઈને ભજાવતા નથી.’

ધનજી સૂરાએ તરત ઉત્સાહપૂર્વક કહ્યું, ‘ગુરુમહારાજ ! એ માટે આપ ચિંતા ન કરશો. વિદ્યાભ્યાસ માટે ચાંદીના બે હજાર દીનારનું ખરેખર કરીશ. હું આપીશ અને પંડિતનો પણ યથાયોગ્ય સત્કાર કરીશ.’

‘સુજસવેલી ભાસ’માં લખ્યું છે :

ધનજી સૂરા સાહ, વચન ગુરુનું સુણી હો લાલ,
આણી મન દીનાર, રજતના ખરચસ્યું હો લાલ,
પંડિતને વારંવાર, તથાવિધિ અરચસ્યું હો લાલ.

આમ ખર્ચની બાબતમાં શેઠ ધનજી સૂરા તરફથી સંમતિ મળતાં અને વ્યવસ્થા થતાં ગુરુમહારાજ શ્રી નયવિજયજીએ પોતાના શિષ્ય મુનિ શ્રી યશોવિજયજી તથા શ્રી વિનયવિજયજી વગેરે અન્ય સાધુઓ સહિત કાશી તરફ વિહાર કર્યો. ધનજી સૂરાએ ખર્ચ માટે હૂંડી લખી આપી, જે કાશી મોકલવામાં આવી. શ્રી નયવિજયજી પોતાના મુનિવૃન્દ સાથે વિહાર કરીને ઉત્તર પ્રદેશમાં પહોંચી ગયા.

ગંગાતટે સરસ્વતીદેવીની આરાધના

પૂર્વસૂરિઓની પરંપરાનુસાર શ્રી યશોવિજયજીએ પણ તપ-જપના અનુષ્ઠાન સહિત માતા શારદાદેવીની આરાધના કરવાનું નક્કી કર્યું હતું. કાશી તરફ એમણે પોતાના ગુરુમહારાજ સાથે જ્યારે વિહાર કર્યો ત્યારે ઉત્તર પ્રદેશમાં કાશી પહોંચતાં પહેલાં ગંગા નદીનાં દર્શન થયાં. કાશી પહોંચીને પોતે વિદ્યાભ્યાસ શરૂ કરે તે પહેલાં એમણે ભાગીરથી ગંગામૈયાના તટે માતા સરસ્વતીદેવીને પ્રસન્ન કરવા જપસાધના શરૂ કરી હતી. શ્રુતદેવતાની આરાધના માટે શ્રી યશોવિજયજીનો પ્રિય મંત્ર હતો ‘ૐ નમઃ । ગંગાતટે આસનબદ્ધ થઈ તેમણે તપશ્ચર્યાપૂર્વક એકચિત્તે આ મંત્રનું રટણ કર્યા કર્યું હતું. એથી પ્રસન્ન થઈ સરસ્વતીદેવીએ એમને તર્કમાં (વાદવિદ્યામાં) અને કાવ્યમાં સિદ્ધિ મળે એવું વરદાન આપ્યું હતું. પોતાના ‘જંબુસ્વામી રાસ’માં આરંભમાં જ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી આ ઘટનાનો નિર્દેશ કરતાં લખે છે :

સારદ સાર દયા કરો, આપો વચન સુરંગ;
તૂં તૂઠી મુજ ઉપરિ, જાપ કરત ઉપગંગ.
તર્ક-કાવ્યનો તર્ક તદા, દીધો વર અભિરામ;
ભાષા પશ્ચિ કરિ કલ્પતરુ-શાખા સમ પરિશામ.

અનુક્રમે આગળ વધતા શ્રી નયવિજયજી પોતાના મુનિઓ સાથે વારાણસી-કાશી પહોંચી ગયા. ઘણો કઠિન વિહાર પૂરો થયો અને વારાણસી જવાનું તેમનું સ્વપ્ન પાર પડ્યું. વારાણસીમાં તેમણે શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનના મંદિરમાં જઈ સ્તુતિ કરી.

કાશીમાં ત્યારે ષડ્દર્શનોના સર્વોચ્ચ પંડિત અને નવ્યન્યાયના પ્રકાંડ જ્ઞાતા એવા એક ભટ્ટાચાર્ય હતા. એમની પાસે કહેવાય છે કે તે સમયે સાતસો શિષ્યો દર્શનોનો અભ્યાસ કરતા હતા. તેમની પાસે ન્યાય, મીમાંસા, સાંખ્ય, વૈશેષિક ઇત્યાદિ દર્શનોના અભ્યાસ કરવામાં આઠ-દસ વર્ષ લાગતાં. પરંતુ

શ્રી યશોવિજયજીએ ઉત્સાહપૂર્વક ત્રણ વર્ષમાં સર્વ દર્શનોનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરી લીધો. ભટ્ટાચાર્યને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવા માટે તેમના તરફથી રોજ એક રૂપિયો આપવામાં આવતો.

પોતાના વિદ્યાગુરુ ભટ્ટાચાર્ય પાસે નવન્યાયના કઠિન વિષયના 'તત્ત્વચિંતામણિ' નામના દુર્બોધ ગ્રંથનો અભ્યાસ શ્રી યશોવિજયજીએ ઘણી સારી રીતે કરી લીધો હતો.

એ દિવસોમાં કાશીની જેમ કાશ્મીર પણ વિદ્યાનું મોટું ધામ ગણાતું. કાશ્મીરી પંડિતો પણ વાદવિદ્યામાં ઘણા બાહોશ ગણાતા. તેઓ ભારતના વિદ્યાધામોમાં જતા અને વાદવિવાદ કરતા. એક દિવસ કાશ્મીરથી એક સંન્યાસી વાદી કાશીમાં આવ્યો હતો. તે ઘણે સ્થળે વાદમાં વિજય મેળવીને આવ્યો હતો. એની વિજયપતાકાઓ પરથી એ જણાતું હતું. તે કાશીમાં શેરીએ શેરીએ ફરીને વાદ માટે ઘોષણા કરતો હતો, પરંતુ એ સમર્થ પંડિતને કોઈ પડકારતું નહોતું. એ પરિસ્થિતિ જોઈને ભટ્ટાચાર્યને લાગ્યું કે કાશીમાં આટલા બધા પોતાના વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે છે અને જો કોઈ પડકાર નહિ ઝીલે તો કાશીની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન ઊભો થશે. ઘણા પંડિતો પાસે જ્ઞાન ઘણું હોય, પણ વાદ કરવામાં તેઓ સમર્થ ન હોય, કારણ કે વાદમાં પાંડિત્ય ઉપરાંત સ્મૃતિ, તર્કશક્તિ, વાદીની શબ્દ કે અર્થની ભૂલ તરત પકડવાની સૂઝ, વાદીને મૂંઝવવાની શાબ્દિક યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓ, પ્રત્યુપગમતિ વગેરેની આવશ્યકતા રહે. કાશીની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન ઊભો થયો ત્યારે ભટ્ટાચાર્યના શિષ્યોમાંથી યુવાન શિષ્ય શ્રી યશોવિજયજીએ તે માટે પોતાની તૈયારી બતાવી. તેથી ભટ્ટાચાર્યને બહુ આનંદ થયો. તેમણે એ માટે શ્રી યશોવિજયને આશીર્વાદ આપ્યા.

કાશ્મીરી સંન્યાસી પંડિત સાથે વાદસભા યોજાઈ. કાશ્મીરી પંડિતને લાગતું હતું કે, 'આ જુવાન છોકરો તે વળી પોતાની સાથે કેટલો સમય વાદ કરી શકશે ? આવા છોકરડાને તો ઘડીકમાં હરાવી દેવાશે.' સભા શરૂ થતાં પંડિતે પોતાનો પક્ષ બુલંદ વાણીથી રજૂ કર્યો. સભામાં બેઠેલા સૌ પંડિતો, નિર્ણાયકો, શ્રોતાઓ એથી અંજાઈ ગયા. હવે શ્રી યશોવિજયજી એનો પ્રતિસાદ કેવો કરે છે તે જોવા-સાંભળવા માટે સૌ અધીરા બની ગયા. શ્રી યશોવિજયજીએ એટલી જ સ્વસ્થતાથી અને પૂરી મક્કમતાથી એટલા જ બુલંદ અવાજ સાથે વાદીને સણસણતો જવાબ આપ્યો. પંડિતને લાગ્યું કે ધાર્યું હતું તેના કરતાં આ તો બહુ ચતુર અને તેજસ્વી યુવાન નીકળ્યો. વાદવિવાદ બરાબર જામ્યો. પંડિત હવે ગભરાવા લાગ્યો. પછી શ્રી યશોવિજયજીના એક પછી એક એવા પ્રશ્નો આવતા ગયા કે વાદી પંડિત તેનો જવાબ ન આપી શક્યો. છેવટે એણે પરાજય સ્વીકાર્યો અને તરત કાશી છોડી નાસી ગયો. આમ શ્રી યશોવિજયજીએ વાદમાં વિજય મેળવીને કાશીના પંડિતોનું, કાશી નગરીનું અને પોતાના વિદ્યાગુરુ ભટ્ટાચાર્યનું માન બચાવી લીધું. આથી કાશીના બધા હિન્દુ પંડિતોએ ભેગા મળીને, શ્રી યશોવિજયજીના સત્કારપૂર્વક, નગરમાં વિજયની શોભાયાત્રા કાઢી અને આ વાદવિજયનો પ્રસંગ ધામધૂમપૂર્વક વાજતે ગાજતે ઊજવ્યો. એ પ્રસંગે બધા હિન્દુ પંડિતોએ સર્વાનુમતે ઉલ્લાસપૂર્વક શ્રી યશોવિજયજીને 'ન્યાયવિશારદ' અને 'તાર્કિક શિરોમણિ' એવાં બિરુદો આપ્યાં. એથી શ્રી યશોવિજયજીની વાદી તરીકેની કીર્તિ ચોમેર પ્રસરી ગઈ.

કાશીમાં અભ્યાસ પૂરો કરી શ્રી યશોવિજયજી પોતાના ગુરુમહારાજ સાથે આગ્રામાં આવ્યા. ત્યાં તેમણે ચાર વર્ષ રહીને એક ન્યાયાચાર્ય પાસે તર્કસિદ્ધાન્ત વગેરેનો વિશેષ અભ્યાસ કર્યો. તેમની વિદ્વતાથી

આકર્ષાઈ આગ્રાના જૈન સંઘે તેમની આગળ સાતસો રૂપિયા સદ્દુપયોગ માટે ભેટ ધર્યા. તેમણે તેનો ઉપયોગ ગ્રંથો લેવા-લખાવવામાં કરાવ્યો અને પછી તે ગ્રંથો વિદ્યાભ્યાસીઓને આપવામાં આવ્યા.

શ્રી યશોવિજયજી ઉત્તર પ્રદેશમાં કાશીથી આગ્રા પધાર્યા. ત્યારે આગ્રામાં અને ત્યાર પછી કેટલેક સ્થળે યોજાયેલી વાદસભાઓમાં તેમણે શાસ્ત્રાર્થ કરીને વિજય મેળવ્યો હતો એવો ઉલ્લેખ 'સુજસવેલી ભાસ'માં થયો છે.

એક દંતકથા પ્રમાણે આગ્રામાં દિગમ્બર નિશ્ચયનયવાદી કવિ બનારસીદાસ સાથે જાહેરમાં વાદસભા યોજાઈ હતી. એ વાદસભામાં વિવિધ અપેક્ષાએ નિશ્ચયની જેમ વ્યવહારનયની પણ આવશ્યકતા અને ઉપયોગિતા રહેલી જ છે એ યશોવિજયજીએ સિદ્ધ કરી બતાવ્યું હતું. શ્રી યશોવિજયજીની કેટલીયે દલીલોનો બરાબર જવાબ બનારસીદાસ આપી શક્યા નહોતા. એથી વાદસભાએ શ્રી યશોવિજયજીને વિજયી તરીકે જાહેર કર્યા હતા. શ્રી યશોવિજયજીએ ત્યારપછી એ વિવાદને અનુસરીને 'અધ્યાત્મમત ખંડન' અથવા 'અધ્યાત્મમત પરીક્ષા' નામનો ગ્રંથ લખ્યો હતો એમ મનાય છે. આ બે ગ્રંથોમાં એમણે દિગંબરમતનું અકાટ્ય દલીલો વડે ખંડન કરીને શ્વેતામ્બર મતનું પ્રસ્થાપન કર્યું છે.

ગૂર્જર સાહિત્ય-રચના વિશે દંતકથા

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં ઘણી વિદ્વદ્ભોગ્ય કૃતિઓની રચના કરી છે; તેવી જ રીતે તેમણે પોતાના સમયની બોલાતી ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી કૃતિઓની રચના કરી છે. લોકભાષા ગુજરાતીમાં કૃતિ રચવા અંગે તેમને વિશે એક દંતકથા એવી છે કે જ્યારે તેઓ કાશીમાં અભ્યાસ પૂરો કરીને પોતાના ગુરુમહારાજ સાથે વિહાર કરતા હતા, ત્યારે કોઈ એક ગામમાં સાંજે પ્રતિક્રમણમાં કોઈ એક શ્રાવકે શ્રી નયવિજયજી મહારાજને વિનંતી કરી કે શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ સજ્જાય સંભળાવે. જવાબમાં શ્રી યશોવિજયજીએ જણાવ્યું, 'મને કોઈ સજ્જાય કંઠસ્થ નથી.' એ સાંભળી તે શ્રાવકે આવેશમાં અને કટાક્ષમાં કહ્યું, 'ત્યારે શું ત્રણ વર્ષ કાશીમાં રહીને તમે ઘાસ કાપ્યું?' શ્રી યશોવિજયજી મૌન રહ્યા. પરંતુ પછીથી તેમને વિચાર કરતાં જણાયું કે સંસ્કૃત કે પ્રાકૃત ભાષા બધા જ લોકો સમજી નથી શકતા, માટે લોકભાષા ગુજરાતીમાં પણ પોતે રચના કરવી જોઈએ કે જેથી વધુ લોકો બોધ પામી શકે. તરત નિશ્ચય કરીને તેમણે તે અમલમાં મૂક્યો. તેઓ કવિ હતા એટલે તેમણે સમક્તિના ૬૭ બોલની સજ્જાયની રચના કરી અને તે મોઢે પણ કરી લીધી. બીજે દિવસે પ્રતિક્રમણમાં સજ્જાય બોલવા માટે તેમણે આદેશ માગ્યો. આદેશ મળતાં સજ્જાય બોલવી તેમણે શરૂ કરી. સજ્જાય ઘણી લાંબી હતી એટલે શ્રાવકો અધીરા થઈ પૂછવા લાગ્યા, 'હવે કેટલી બાકી રહી?' એ પૂછનારાઓમાં ઘાસ કાપવાનું કહેનાર શ્રાવક પણ હતા. એટલે શ્રી યશોવિજયજીએ કહ્યું, 'ભાઈ ત્રણ વરસ ઘાસ કાપ્યું તેના આજે પૂજા બંધાય છે, એટલા બધા પૂજા બાંધવામાં વાર તો લાગે જ ને?' શ્રાવક તરત વાત સમજી ગયો અને પોતે મહેણું માર્યું હતું તે માટે માફી માગવા લાગ્યો. શ્રી યશોવિજયજીની તેજસ્વિતાનો ત્યાંના શ્રાવકોને ત્યારે સાચો પરિચય થયો.

મહોબતખાન સમક્ષ અઢાર અવધાનનો પ્રયોગ

આગ્રાથી વિહાર કરી શ્રી નયવિજયજી પોતાના શિષ્યવૃન્દ સાથે રાજનગર(અમદાવાદ)માં પધાર્યા. તેમનું ભવ્ય સ્વાગત થયું. અમદાવાદમાં તેમણે નાગપુરીય સરાહમાં (રતનપોળના ઉપાશ્રયમાં) મુકામ

કર્ચો એ સમયે દિલ્હીના મોગલ બાદશાહ ઔરંગઝેબની આણ હેઠળ રાજનગર(અમદાવાદ)માં મહોબતખાન નામનો મુસલમાન સૂબો રાજ્ય કરતો હતો. તે ઉદારદિલ હતો. તે સદ્ગુણની કદર કરનાર હતો. તેનામાં ધાર્મિક સંકુચિતતા નહોતી. અમદાવાદના ધનજી સૂરા વગેરે જૈન શ્રેષ્ઠીઓ તેના સંપર્કમાં હતા.

એક વખત મહોબતખાનની રાજસભામાં શ્રી યશોવિજયજીના અગાધ જ્ઞાન, ઊંચી બુદ્ધિપ્રતિભા તથા અદ્ભુત સ્મરણશક્તિની પ્રશંસા થઈ. તે સાંભળીને મહોબતખાનને આવા મુનિમહારાજને મળવાની તીવ્ર ઉત્કંઠા થઈ. તેણે ધનજી સૂરા વગેરે જૈન સંઘના અગ્રણીઓને વાત કરી અને તેમના દ્વારા શ્રી યશોવિજયજીને પોતાની સભામાં પધારવાની વિનંતી કરી.

ગુરુમહારાજ શ્રી નયવિજયજીની આજ્ઞા મળતાં શ્રી યશોવિજયજીએ તે વિનંતીનો સ્વીકાર કર્યો. એથી મહોબતખાનને ઘણો આનંદ થયો. તેણે રાજસભામાં જૈન મુનિમહારાજ માટે બેસવાની અલગ અલગ યોગ્ય સગવડ કરી. નિશ્ચિત કરેલા દિવસે અને સમયે શ્રી યશોવિજયજી પોતાના ગુરુમહારાજ, અન્ય સાધુઓ તથા અગ્રગણ્ય શ્રાવકો સાથે મહોબતખાનની સભામાં પધાર્યા. ત્યાં વિશાળ સભા સમક્ષ એમણે અઢાર અવધાનનો પ્રયોગ કરી બતાવ્યો.

અઢાર અવધાનના આવા પ્રયોગમાં અઢાર જુદી જુદી વ્યક્તિઓ જે કહે તે પછીથી ક્રમાનુસાર કહેવાની હોય છે. એમાં વિવિધ પ્રકારની ઘણી બાબતો આવે. ઉદાહરણ તરીકે વાક્યના આડાઅવળા શબ્દો કહ્યા હોય તે યાદ રાખી તે શબ્દો બરાબર ગોઠવીને વાક્ય કહેવાનું હોય છે; પાદપૂર્તિઓ કરી આપવાની હોય છે અને આપેલા વિષય ઉપર તરત જ સંસ્કૃતમાં શ્લોકરચના પણ કરી આપવાની હોય છે. એટલે આવા અવધાનના પ્રયોગો કરનાર પાસે માત્ર સ્મૃતિશક્તિ જ નહિ, કવિત્વશક્તિ હોવી પણ જરૂરી છે. શ્રી યશોવિજયજીએ એવી સજ્જતા મેળવી લીધી હતી.

આવા અવધાનના પ્રયોગો સોની સંખ્યા કે હજારની સંખ્યા સુધી થયાના ઉલ્લેખો મળે છે. એ પ્રયોગો કરનાર શતાવધાની કે સહસ્રાવધાની કહેવાય છે. પરંતુ વધુ સંખ્યા એટલે વધુ ચડિયાતા પ્રયોગો એવું હંમેશાં નથી હોતું. પ્રયોગો કેટલા અઘરા છે, સમાંતર કેટલા વિષયો ચાલે છે અને એના ઉત્તરોનો ક્રમ કેવા પ્રકારનો છે એના ઉપર એ પ્રયોગોની મૂલ્યવત્તાનો આધાર છે. શ્રી યશોવિજયજીએ પહેલા આઠ મહા અવધાનનો પ્રયોગ કર્યો હતો. તેમાં ૬૪ વસ્તુઓ યાદ રાખવાની હતી. એટલે ત્યારપછી કરેલો આ અઢાર અવધાનનો પ્રયોગ સંભવ છે કે એથી પણ વધુ કઠિન હોય. કદાચ શતાવધાનના ચાલુ પ્રયોગો કરતાં પણ તે વધુ કઠિન હોય.

શ્રી યશોવિજયજીની સ્મરણશક્તિ, ગ્રહણશક્તિ અને વિદ્વતાથી મહોબતખાન બહુ જ પ્રભાવિત અને આનંદિત થયો. તેણે ઉત્સાહપૂર્વક અને ઉત્સવપૂર્વક શ્રી યશોવિજયજી મહારાજનું ઘણું મોટું સન્માન કર્યું. પોતાના રાજ્યમાં જૈન શાસનમાં રત્ન જેવા મહાન તેજસ્વી વિદ્વાન મુનિઓ છે એની તેને પ્રસન્નતાપૂર્વક ખાતરી થઈ.

ઉપાધ્યાયની ખાતરી

કાશી અને આગ્રામાં કરેલા વિદ્યાભ્યાસથી, વાદમાં વિજય મેળવવાથી અને અઢાર અવધાનના

પ્રયોગથી શ્રી યશોવિજયજીની ખ્યાતિ ચોમેર ઘણી વધી ગઈ હતી. એમની કવિત્વશક્તિ ઉત્તરોત્તર ખીલતી જતી હતી. એમનો શાસ્ત્રાભ્યાસ પણ વધતો જતો હતો. એમણે વીસ સ્થાનક તપની આરાધના પણ ચાલુ કરી હતી. જગદ્ગુરુ શ્રી હીરવિજયસૂરિના સમુદાયમાં ગચ્છાધિપતિ શ્રી વિજયદેવસૂરિને અમદાવાદના શ્રેષ્ઠી ધનજી સૂરાએ અને શ્રી સંઘે વિનંતી કરી હતી કે શ્રી યશોવિજયજીને ઉપાધ્યાયની પદવી આપવામાં આવે. પરંતુ વિજયદેવસૂરિ થોડા સમયમાં કાળધર્મ પામ્યા અને ગચ્છનો ભાર શ્રી વિજયપ્રભસૂરિને માથે આવ્યો હતો. ત્યાર પછી સંઘની આગ્રહભરી વિનંતીને લક્ષમાં લઈ તથા શ્રી યશોવિજયજીની તે માટેની યોગ્યતા જોઈ શ્રી વિજયપ્રભસૂરિએ ઉપાધ્યાયની પદવી શ્રી યશોવિજયજીને આપવાનું જાહેર કર્યું. તે પ્રમાણે વિ.સં. ૧૭૧૮માં શ્રી યશોવિજયજીને મહોત્સવપૂર્વક ઉપાધ્યાયની પદવી આપવામાં આવી. એ દિવસોમાં આચાર્યની પદવી તો જવલ્લે જ અપાતી. ઉપાધ્યાયની પદવી અપાય તે પણ ઘણી મોટી વાત હતી. પરંતુ આચાર્યના પદને પાત્ર, ભાવાચાર્ય એવા શ્રી યશોવિજયજીએ પોતાને મળેલી ઉપાધ્યાયની પદવીને એવી દીપાવી કે ઉપાધ્યાય એટલે શ્રી યશોવિજયજી જ એવી લોકોક્તિ થઈ ગઈ. ત્યારથી વર્તમાન સમય સુધી ‘ઉપાધ્યાય’ શબ્દ એમને માટે માત્ર પદવીરૂપ ન રહેતાં નામના પર્યાયરૂપ બની ગયો છે. આજે પણ ‘ઉપાધ્યાયજી મહારાજ’ એમ કહીએ તો તે શ્રી યશોવિજયજીને માટે જ છે એમ પ્રચલિત બની ગયું છે.

ખંભાતમાં પંડિતોનો પરાજય

એક દંતકથા પ્રમાણે શ્રી યશોવિજયજીને ઉપાધ્યાયની પદવી અપાઈ તે પછી તેઓ પોતાના ગુરુમહારાજ અને શિષ્યો સાથે ખંભાત પધાર્યા હતા. એ વખતે ખંભાતમાં કેટલાક હિન્દુ પંડિતોનું જોર બહુ હતું. ખંભાત આવીને થોડો વખત શ્રી યશોવિજયજી પોતાના લેખનમાં અને સ્વાધ્યાયમાં મગ્ન બની ગયા હતા. એટલે વ્યાખ્યાન આપવાનું કામ બીજા એક યુવાન સાધુમહારાજને સોંપવામાં આવ્યું હતું. પેલા પંડિતો વ્યાખ્યાનમાં આવી વચ્ચે વચ્ચે ભાષા, વ્યાકરણ, સિદ્ધાંત વગેરે વિશે વિવાદ ઊભો કરી જોરશોરથી સાધુમહારાજને પ્રશ્નો કરતા અને વ્યાખ્યાનને ડહોળી નાખતા. આ વાત ઉપાધ્યાય મહારાજ પાસે આવી. એટલે બીજે દિવસે શ્રી યશોવિજયજી પોતે વ્યાખ્યાન આપવા પધાર્યા. તે વખતે તેમણે સંઘના એક આગેવાન પાસે એક વાટકીમાં પ્રવાહીસિંદુર તૈયાર કરીને મંગાવ્યું હતું. એમનું વ્યાખ્યાન શરૂ થયું. એટલે પંડિતોએ મોટે મોટેથી પ્રશ્નો પૂછવા શરૂ કર્યા. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે તેમને મૂઠુસ્વરે કહ્યું, ‘મહાનુભાવો, તમારા પ્રશ્નોથી મને બહુ આનંદ થાય છે, પરંતુ તમે મારી પાસે આવીને બેસો તો પરસ્પર વ્યવસ્થિત રીતે સવાલ-જવાબ કરવાની અનુકૂળતા વધારે રહેશે. તમારા બધા જ પ્રશ્નોના જવાબ હું તમને સંતોષ થાય એ રીતે આપીશ.’ એમની પ્રેમભરી વિનંતીથી પંડિતો પાસે આવીને બેઠા. પછી એમણે કહ્યું કે, ‘આપ બધા ભાષા અને વ્યાકરણના પંડિતો છો, તો આપણે પરસ્પર એક શરત કરીએ. આપણે દરેક પોતાના નીચલા હોઠ ઉપર સિંદુર લગાડીએ. આપણે બધા પ, ફ, બ, ભ, મ એ ઓછસ્થાની વ્યંજન બોલ્યા વગર ચર્ચા કરીએ કે જેથી આપના પાંડિત્યનો ખ્યાલ શ્રોતાઓને પણ આવી શકે. જો કોઈપણ વ્યક્તિ બોલતી વખતે ઓછસ્થાની વ્યંજન બોલશે તો એનો ઉપલો હોઠ નીચેના હોઠને અડવાથી સિંદુરવાળો થઈ જશે. એટલે તે પરાજિત ગણાશે.’

શ્રી યશોવિજયજીની આ શરતથી પંડિતો મૂંઝાઈ ગયા. ઓછસ્થાની વ્યંજન વગર વાતચીત કરવાનું

તેમને માટે અશક્ય હતું. તેઓએ દલીલ કરી કે 'અમે શાસ્ત્રાર્થ કરવા આવ્યા છીએ; ભાષા ઉપરનું પાંડિત્ય બતાવવા નહિ.' શ્રી યશોવિજયજી તેઓની મુશ્કેલી સમજી ગયા. એમણે તરત કહ્યું, 'ભલે, આપણે શાસ્ત્રાર્થ કરીશું, પરંતુ મેં જે શરત મૂકી છે તે શરત મારે તો પાળવી જોઈશે. તમે બધા એમાંથી મુક્ત છો.' એ સાંભળી પંડિતોએ પોતાને માટે નિરાંત અનુભવી, પરંતુ શ્રી યશોવિજયજી એ શરત પાળી શકશે કે કેમ તે વિશે શંકાશીલ હતા. ત્યારપછી તેઓ એક પછી એક પ્રશ્નો પૂછતા ગયા. શ્રી યશોવિજયજી નીચેના હોઠે સિંદૂર લગાડી તેઓના પ્રશ્નોના જવાબ આપતા ગયા. પોતે સામેથી પંડિતોને પ્રશ્નો પણ પૂછતા ગયા. પંડિતો શાસ્ત્રચર્ચા કરતા હતા, પરંતુ તેઓનું ધ્યાન તો શ્રી યશોવિજયજીનો ઉપરનો હોઠ સિંદૂરવાળો થાય છે કે નહિ તે જોવા તરફ જ રહ્યા કર્યું. શ્રી યશોવિજયજીની વાણી અસ્ખલિત વહેતી હતી, છતાં તેમાં એક પણ ઓજસ્થાની વ્યંજન આવતો નહોતો. આ જોઈ પંડિતો છક થઈ ગયા. શાસ્ત્રાર્થ કરવામાં પણ તેઓ બહુ ફાવી શક્યા નહિ. તેઓએ પોતાની હાર કબૂલ કરી.

શ્રી યશોવિજયજીએ તેમને પ્રેમભર્યા શબ્દોમાં કહ્યું, 'મહાનુભાવો ! હજુ પણ તમને જ્યારે પણ જૈન દર્શન, બૌદ્ધ દર્શન કે હિંદુ ષડ્દર્શન વિશે કંઈ પણ પ્રશ્ન થાય તો જરૂર મારી પાસે આવજો; પરંતુ આ જુવાન નાના સાધુને વ્યાખ્યાનમાં સતાવવાનો પ્રયત્ન મહેરબાની કરીને કરશો નહિ.' ત્યાર પછી બધા પંડિતો પોતાની મર્યાદા સમજી ગયા અને સાનુકૂળ બની ગયા. શ્રી યશોવિજયજીની બહુશ્રુત તેજસ્વી પ્રતિભાનો એ પ્રતાપ હતો.

શ્રી વિજયસિંહસૂરીશ્વરનો ઉપકાર

બાળવયે દીક્ષા ગ્રહણ કરનાર તેજસ્વી બાલમુનિના સાહિત્ય સહિતના આધ્યાત્મિક જીવનઘડતરમાં શિષ્યવત્સલ વડીલ આચાર્યો અને અન્ય સાધુભગવંતોનો ઘણો મોટો ફાળો હોય છે. શ્રી યશોવિજયજીએ કિશોર અને યુવાનવયે ઘણી મોટી સિદ્ધિ મેળવી લીધી હતી. તેમાં તેમના ગુરુ શ્રી નયવિજયજી તથા શ્રી જીતવિજયજી ઉપરાંત શ્રી વિજયસિંહસૂરીશ્વરજી મહારાજ (કાળધર્મ સં. ૧૭૦૯-અમદાવાદ)નો પણ ઘણો મોટો ઉપકાર હતો. વિદ્વાન કવિ શ્રી યશોવિજયજીને વિદ્વાનો અહંકાર ન આવી જાય અને મેળવેલા જ્ઞાનની પરિણતિ આત્મિક દષ્ટિએ થાય એ માટે હિતશિક્ષા આપીને યોગ્ય દિશામાં એમને વાળનાર શ્રી વિજયસિંહસૂરીશ્વરજી મહારાજ હતા. શ્રી યશોવિજયજી સાડા ત્રણસો ગાથાના સ્તવનમાં અંતે લખે છે :

તસ પાટે વિજયદેવસૂરિ, પાટ તસ ગુરુ વિજયસિંહ ધોરી;
જસ હિતશીખથી માર્ગ એ અનુસર્યો, જેહથી સવિ ટળી કુમતિ ચોરી.

પોતાના ઉપર આવો આધ્યાત્મિક અનુગ્રહ કરનાર શ્રી વિજયસિંહસૂરીશ્વરજીના જીવન અને કાર્ય વિશે શ્રી યશોવિજયજીએ સંસ્કૃતમાં 'વિજયોલ્લાસ' નામના મહાકાવ્યની રચના શરૂ કરી હતી, પણ તે બીજા સર્ગથી અધૂરી રહી હતી.

ગૃહસ્થનો શાસ્ત્રરસ

સંવત ૧૭૨૨નું ચાતુર્માસ ઉપાધ્યાયજી મહારાજે સુરતમાં કર્યું હતું. એ ચાતુર્માસ દરમિયાન એમણે બે મહત્વની સજ્જાયની રચના કરી છે : (૧) પ્રતિક્રમણ હેતુગર્ભિત સજ્જાય અને (૨) અગિયાર

અંગની સજ્જાય. સુરતમાં એ રીતે એમને અને અધ્યાત્મરસિક શ્રાવકોને સ્વાધ્યાયની સારી તક મળી હશે એમ લાગે છે. શ્રી યશોવિજયજીની કૃતિઓના અંતભાગમાં ગૃહસ્થોનાં નામોનો ઉલ્લેખ ભાગ્યે જ જોવા મળે છે. પરંતુ અગિયાર અંગની સજ્જાયમાં રૂપચંદ્રભાઈ, માણિક શ્રાવિકા વગેરેએ 'સાંભલ્યાં વિધિસ્થું અંગ ઈગ્યાર' એવો ઉલ્લેખ થયો છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયે એમના જેવા શાસ્ત્રજ્ઞ પાસેથી અગિયાર અંગ સાંભળવાની પાત્રતા ધરાવનાર શાસ્ત્રરસિક ગૃહસ્થો સુરતમાં હશે !

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજના વિદ્યાગુરુ વિશે નીચે પ્રમાણે એક દંતકથા પણ પ્રચલિત છે : એક વખત શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ ખંભાતમાં પધાર્યા હતા. એક દિવસ તેઓ ઉપાશ્રયમાં જ્યારે વ્યાખ્યાન આપી રહ્યા હતા તે વખતે ત્યાં કોઈ એક વયોવૃદ્ધ સજ્જન આવ્યા અને સભાને છેડે વ્યાખ્યાન સાંભળવા બેસી ગયા. મહારાજની તેના પર નજર પડી, એથી તેમને ઘણું આશ્ચર્ય થયું. કારણ કે એ સજ્જન તે એમના વિદ્યાગુરુ ભટ્ટાચાર્ય હતા. તેમણે તે સજ્જનને વંદન કર્યું, એથી સૌ તે વૃદ્ધ સજ્જન તરફ કૌતુકથી જોવા લાગ્યા અને ઉપાધ્યાયજી મહારાજ સાહેબ જેમને વંદન કરે છે તે વ્યક્તિ કોણ હશે તે વિશે તર્ક કરવા લાગ્યા. તે સમયે ઉપાધ્યાયજી મહારાજે કહ્યું કે, 'આ એ વ્યક્તિ છે કે જેની પાસે કાશીમાં મેં નવ્યન્યાયનું અધ્યયન કર્યું છે. મારા એ વિદ્યાગુરુ છે. એમનો હું અત્યંત જ્ઞાણી છું. તમારે એનો યોગ્ય સત્કાર કરવો જોઈએ.' એ સાંભળી ખંભાતના શ્રી સંઘે તરત રૂપિયા સત્તર હજારની રકમ એકઠી કરી અને તે બ્રાહ્મણ પંડિતને ગુરુદક્ષિણામાં આપી. પોતાના શિષ્યનો આવો પ્રભાવ જોઈ હર્ષ પામી વિદ્યાગુરુએ વિદાય લીધી.

શ્રી આનંદધનજી અને શ્રી યશોવિજયજી

શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ અને શ્રી આનંદધનજી મહારાજ સમકાલીન હતા. આનંદધનજી વયોવૃદ્ધ, જ્ઞાનવૃદ્ધ અને અનુભવવૃદ્ધ હતા એટલે શ્રી આનંદધનજીનાં દર્શન માટે શ્રી યશોવિજયજી અત્યંત ઉત્સુક હતા. જ્યારે તેમનું મિલન થયું ત્યારે શ્રી યશોવિજયજીને ઘણો આનંદ થયો હતો એ ઘટના ઐતિહાસિક અને નિર્વિવાદ છે. શ્રી યશોવિજયજીએ શ્રી આનંદધનજીની સ્તુતિરૂપ રચેલી 'અષ્ટપદી' તેના પુરાવારૂપ છે. એ અષ્ટપદીમાંની 'જસવિજય કહે સુનો આનંદધન, હમ તુમ મિલે હજુર', 'જસ કહે સોહી આનંદધન પાવત, અંતરજ્યોત જગાવે', 'આનંદ કી ગત આનંદધન જાણે', 'એસી દશા જબ પ્રગટે ચિત્ત અંતર', 'સોહી આનંદધન પિછાને', 'એહી આજ આનંદ ભયો મેરે, તેરો મુખ નીરખ, રોમ રોમ શીતલ ભયો અંગોઅંગ' ઇત્યાદિ પંક્તિઓ શ્રી યશોવિજયજીને શ્રી આનંદધનજી માટે કેટલો બધો આદર હતો તે દર્શાવે છે. આનંદધનજીનાં દર્શનનો પોતાના જીવન ઉપર કેટલો બધો પ્રભાવ પડ્યો છે તે નમ્રતાપૂર્વક દર્શાવતાં તેઓ લખે છે :

**'આનંદધન કે સંગ સુજસહી મિલે જબ, તબ આનંદસમ ભયો સુજસ;
પારસ સંગ લોહા જો ફરસત, કંચન હોત કી તાકે કસ.'**

ઉપાધ્યાયજી મહારાજને શ્રી આનંદધનજી ક્યાં મળ્યા હશે, ક્યારે અને કેવી રીતે મળ્યા હશે તે વિશે નિશ્ચિતપણે આપણને કશું જાણવા મળતું નથી. દંતકથા એમ કહે છે કે શ્રી યશોવિજયજી આબુ-મેડતા તરફ વિહાર કરતા હતા તે સમયે તેઓ સાધુઓમાં વિદ્વાન, શાસ્ત્રજ્ઞ અને બહુશ્રુત ગણાતા હતા. એમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા અનેક લોકો આવતા. બીજી બાજુ આનંદધનજી પણ યોગ અને

અધ્યાત્મવિદ્યામાં ઘણા ઊંડા ઊતર્યા હતા. તેઓ આબુ-મેડતાની આસપાસના પ્રદેશમાં એકાંતમાં વિચરે છે એમ જાણી શ્રી યશોવિજયજી તેમને મળવા માટે તપાસ કરતા રહેતા હતા. બીજી બાજુ શ્રી યશોવિજયજીની બહુશ્રુતતાની વાત શ્રી આનંદધનજીએ પણ સાંભળી હતી. તેઓ આસપાસના પ્રદેશમાં આવ્યા છે એમ જાણીને શ્રી આનંદધનજી પણ તેમને મળવા ઉત્સુક થયા હતા. એક દિવસ શ્રી યશોવિજયજી ઉપાશ્રયમાં વ્યાખ્યાન આપતા હતા ત્યારે તે સાંભળવા માટે આસપાસના પ્રદેશમાંથી આવીને બેઠેલા સાધુઓના સમુદાયમાં જીર્ણ વેશધારી એક વૃદ્ધ સાધુ પણ આવીને બેસી ગયા હતા. શ્રી યશોવિજયજીનું અધ્યાત્મ વિશેનું વ્યાખ્યાન સાંભળીને જ્યારે પોતાના ચહેરા પર સૌ પ્રસન્નતા વ્યક્ત કરતા હતા, ત્યારે એ જીર્ણ વેશધારી વૃદ્ધ સાધુના ચહેરા પર એટલો હર્ષ જણાતો નહોતો. શ્રી યશોવિજયજીએ એમને પાટ ઉપરથી પૂછ્યું, 'અરે, સ્થવિર સાધુ ! તમને મારા વ્યાખ્યાનમાં બરાબર સમજણ પડી કે નહિ ?' પરંતુ તેમની સાથે થોડી વાતચીત કરતાં જ આ કોઈ બહુ જ્ઞાની અને અનુભવી સાધુ મહાત્મા છે એમ સમજાયું. અનુમાનથી શ્રી યશોવિજયજીને ખબર પડી ગઈ કે તેઓ તો શ્રી આનંદધનજી મહારાજ જ છે, એટલે ઉપાધ્યાયજી તરત પાટ ઉપરથી ઊતરી તેમની પાસે ગયા અને પોતે જે શ્લોકનું વિવેચન કરતું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તે શ્લોક પર વ્યાખ્યાન આપવા માટે શ્રી આનંદધનજીને આગ્રહપૂર્વક વિનંતી કરી. શ્રી આનંદધનજીએ એ એક શ્લોક પર એકધારું સરસ વ્યાખ્યાન આપ્યું. શ્રી યશોવિજયજી બહુશ્રુત પંડિત હતા, પરંતુ આનંદધનજી તો આધ્યાત્મિક અનુભૂતિ ધરાવનાર અવધૂત હતા. એમનું વ્યાખ્યાન સાંભળી સૌ શ્રોતાજનો ડોલવા લાગ્યા. શ્રી યશોવિજયજીએ પણ એકચિત્તથી એ વ્યાખ્યાન સાંભળી અત્યંત પ્રસન્નતા અનુભવી. આ પ્રસંગથી શ્રી આનંદધનજી પ્રત્યે તેમને ઘણો પૂજ્યભાવ થયો હતો.

આ પછી દંતકથા પ્રમાણે, બીજી એક વાર શ્રી આનંદધનજીને મળવાની ઈચ્છા શ્રી યશોવિજયજીને થઈ હતી. બાવાઓને પૂછતાં પૂછતાં આબુ પરની એક ગુફા પાસે તેઓ આવી પહોંચ્યા. તે સમયે આનંદધનજી ધ્યાનમાંથી ઊઠીને બહાર નીકળ્યા હતા. 'મેરે નિરંજન યાર, તું કૈસે મિલેંગે' નામનું સ્વરચિત આધ્યાત્મિક પદ મધુર કંઠે ગાયા પછી 'અગ્નિ સહ મેરી દેહી જલે' એ પદ ગાવું તેમણે શરૂ કર્યું હતું. એવામાં સામેથી શ્રી યશોવિજયજીને આવતા જોઈને તેઓ સામા જઈ તેમને ભેટ્યા હતા. અને પોતાનું પદ પૂરું કરતાં ગાયું હતું :

‘આનંદધન કહે ‘જસ’ સુનો બાતાં;
એહી મિલે તો મેરો ફેરો ટળે.’

કહેવાય છે કે આ પ્રસંગ પછી શ્રી યશોવિજયજીએ શ્રી આનંદધનજીની સ્તુતિરૂપ ‘અષ્ટપદી’ની રચના કરી. એમના મુખમાંથી કેટલીક પંક્તિઓ સરી પડી :

‘મારગ ચલત ચલત ગાત, આનંદધન પ્યારે ! રહત આનંદ ભરપૂર !’
‘જસવિજય કહે સુનો આનંદધન, તુમ હમ મિલે હજૂર.’

‘શ્રીપાળ રાસ’ની રચનામાં સહયોગ

જૈન સાહિત્યમાં ‘લોકપ્રકાશ’, ‘શાંત સુધારસ’, ‘પુણ્ય પ્રકાશનું સ્તવન’ વગેરે સંસ્કૃત અને ગુજરાતી

કૃતિઓ વડે જેઓ સુપ્રસિદ્ધ છે એવા ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજ ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીના સમકાલીન હતા. તેઓ બંને શ્રી હીરવિજયસૂરિના સમુદાયના હતા. શ્રી વિનયવિજયજી ઉંમરે મોટા હતા. તેઓ વિ.સં. ૧૭૩૮માં રાંદેરમાં ચાતુર્માસ માટે હતા ત્યારે ત્યાંના સંઘે એમને શ્રીપાળ રાજા વિશે રાસકૃતિ લખવાની વિનંતી કરી. પરંતુ પોતાની વૃદ્ધાવસ્થા અને કથળતી તબિયતને કારણે એવો મોટો ગ્રંથ લખવાની તેમની ઈચ્છા નહોતી, કારણ કે તે પૂરો થાય કે ન પણ થાય. પરંતુ સંઘનો ઘણો આગ્રહ હતો એટલે તેમણે રાસ લખવાનું શરૂ કર્યું. સિદ્ધહસ્ત કવિઓને કાવ્યપંક્તિઓની રચના કરવી એ બહુ સરળ વાત હોય છે. શ્રી વિનયવિજયજી મહારાજે ઝડપથી રાસની રચના આગળ વધારી. થોડા સમયમાં તો રાસના ત્રણ ખંડ પૂરા થઈ ગયા. ચોથા ખંડની ચાર ઢાળ લખી ત્યાં તો શ્રી વિનયવિજયજીની તબિયત એકદમ બગડવા લાગી. દિવસો ગણાવા લાગ્યા. પાંચમી ઢાળની વીસ કડી સુધીની રચના થઈ. હજુ આગળ લખવાની ઈચ્છા ઘણી હતી પણ ચિત્તની તેવી સ્વસ્થતા રહી નહોતી. પોતાની આ કૃતિ અધૂરી રહેશે એનો મનમાં કંઈક વિષાદ પણ હશે. એ વખતે શ્રી યશોવિજયજી રાંદેરમાં હતા. શ્રી વિનયવિજયજી તેમના વડીલ કાકાગુરુ થાય. બંને વચ્ચે ઘણી આત્મીયતા હતી. એક દંતકથા પ્રમાણે તેઓ બંને કાશીમાં વિદ્યાભ્યાસ માટે સાથે હતા. શ્રી વિનયવિજયજીના મનમાં હતું કે પોતાનો અધૂરો રહેલો રાસ પૂરો કરવાને સમર્થ ત્યારે એકમાત્ર શ્રી યશોવિજયજી જ હતા. શ્રી યશોવિજયજી એમના મનના એ ભાવને પામી ગયા. એમણે તરત શ્રી વિનયવિજયજીને કહ્યું, ‘આપનો રાસ જ્યાંથી અધૂરો છે ત્યાંથી અવશ્ય તે હું પૂરો કરીશ.’ એમના આ વચનથી શ્રી વિનયવિજયજીને શાંતિ થઈ. પછી થોડા સમયમાં જ તેઓ કાળધર્મ પામ્યા. ત્યાર પછી શ્રી યશોવિજયજીએ છેલ્લો ખંડ લખી ‘શ્રીપાળ રાસ’ પૂરો કર્યો. મધ્યાકાલીન જૈન સાહિત્યમાં બે સમર્થ કવિઓને હાથે લખાયેલી એક જ કૃતિ તરીકે તે સુપ્રસિદ્ધ છે. શ્રી યશોવિજયજીએ પૂરા હર્ષોલ્લાસ સાથે એ રાસ પૂરો કર્યો હોવાથી તત્ત્વવિચારથી સભર એમની કાવ્યમય વાણી તેમાં કોઈ જૂદું જ રૂપ ધારણ કરે છે.

આ ‘શ્રીપાળ રાસ’ ત્યારથી અદ્યાપિ પર્યંત જૈનોમાં આયંબિલની ઓળીના દિવસોમાં વાંચવાની પરંપરા ચાલી આવી છે.

ગુરુ-શિષ્યપરંપરા

શ્રી યશોવિજયજીએ ‘પ્રતિમાશતક’ નામની પોતાની કૃતિ ઉપર પોતે જ રચેલી વૃત્તિમાં પોતાની ગુરુપરંપરાનો પરિચય આપ્યો છે. તેમાં તેમણે અકબર-પ્રતિબોધક શ્રી હીરવિજયસૂરિથી એ પરંપરાની શરૂઆત કરી છે. તેમાં તેમણે શ્રી હીરવિજયસૂરિશ્વરજીના શિષ્ય શ્રી કલ્યાણવિજયજી, તેમના શિષ્ય શ્રી લાભવિજયજી અને તેમના બે શિષ્યો તે શ્રી જીતવિજયજી અને શ્રી નયવિજયજીનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. શ્રી નયવિજયજીગણિ શ્રી યશોવિજયજીના દીક્ષાગુરુ હતા. શ્રી યશોવિજયજીના ભાઈ—શ્રી પદ્મવિજયજીએ પણ શ્રી નયવિજયજી પાસે જ દીક્ષા લીધી હતી. શ્રી હીરવિજયસૂરિના બીજા બે મુખ્ય શિષ્યો તે શ્રી વિજયસેનસૂરિ અને શ્રી કીર્તિવિજયજી ઉપાધ્યાય હતા. શ્રી વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય તે શ્રી વિજયદેવસૂરિ. એમના શિષ્યો તે શ્રી વિજયસિંહસૂરિ અને શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ હતા. શ્રી કીર્તિવિજયજી ઉપાધ્યાયના શિષ્ય શ્રી વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાય હતા.

શ્રી યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયના પોતાના શિષ્યોમાં શ્રી ગુણવિજયગણિ, શ્રી તત્ત્વવિજય અને શ્રી

લક્ષ્મીવિજયગણિ હતા. શ્રી ગુણવિજયગણિની શિષ્યપરંપરામાં શ્રી કેસરવિજયગણિ, એમના શિષ્ય શ્રી વિનીતવિજયગણિ અને એમના શિષ્ય શ્રી દેવવિજયગણિ હતા.

કાળધર્મ

સં. ૧૭૪૩નું ચાતુર્માસ શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે તત્કાલીન સુપ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક નગરી દર્ભાવતી- (ડભોઈ)માં કર્યું હતું. પાંચ (અથવા આઠ) દાયકાથી અધિક વર્ષ દીક્ષા પર્યાયને થયાં હતાં. હવે એમની કાયા ક્ષીણ થવા લાગી હતી. એમની લેખિની ચાલતી નહોતી. પરંતુ એમની ધર્મારાધના તો બરાબર ચાલતી હતી. એમને પોતાના અંતિમ કાળની ખબર પડી ગઈ હતી. એમણે અનન્યપ્રત સ્વીકારી લીધું હતું. અંતિમ આરાધના સારી રીતે કરીને એમણે સમાધિપૂર્વક દેહ છોડ્યો. એમના કાળધર્મના સમાચાર ગુજરાતમાં અને ગુજરાત બહાર વેગથી પ્રસરી ગયા. એક મહાન વિભૂતિનો નશ્વર દેહ ભૂતકાળમાં વિલીન થઈ ગયો, પરંતુ એમના અક્ષરદેહની જ્યોતિ એટલી જ પ્રકાશતી રહી.

શ્રી યશોવિજયજીનો કાળધર્મ ડભોઈમાં થયો હતો તે નિર્વિવાદ હકીકત છે. પરંતુ તેમના કાળધર્મનો નિશ્ચિત સમય આપણને જાણવા મળતો નથી. એમાં માસ અને તિથિ વિશે કશી જ માહિતી હાલ ઉપલબ્ધ નથી અને વર્ષની બાબતમાં મતભેદ માત્ર એક વર્ષ જેટલો જ અત્યારે તો છે.

ઘણાં વર્ષ સુધી, સં. ૧૭૪૫ (શકે ૧૬૧૧)ના માગસર સુદ ૧૧, એ મૌન એકાદશીનો દિવસ શ્રી યશોવિજયજીની કાળધર્મની તિથિ છે એમ મનાતું હતું અને કેટલાંક પંચાંગોમાં એ પ્રમાણે એ તિથિ આપવામાં આવતી હતી. પરંતુ તેમાં ભૂલ હતી. ડભોઈના ગુરુમંદિરની પાદુકાના લેખને આધારે તેમ બનવા પામ્યું હોવાનો સંભવ છે પરંતુ એ પાદુકામાં આપેલાં સાલ-તિથિ ઉપાધ્યાયજીના કાળધર્મનાં નથી, પરંતુ પાદુકાની પ્રતિષ્ઠાનાં છે. ઘણાં વર્ષો પૂર્વે પ્રાપ્ત થયેલ 'સુજસવેલી ભાસ'ની નીચેની કડીએ તે વિશે સ્પષ્ટ પ્રકાશ પાડ્યો છે :

‘સત્તર ત્રયાલિ ચોમાસું રહ્યા, પાઠક નગર ડભોઈ રે;
તિહાં સુરપદવી અણસરી, અણસણિ કરિ પાતક ધોઈ રે.’

આમાં જણાવ્યા પ્રમાણે શ્રી યશોવિજયજી સં. ૧૭૪૩માં ડભોઈમાં ચોમાસું રહ્યા અને ત્યાં અનન્ય કરી કાળધર્મ પામ્યા. આમાં, અલબત્ત ચોક્કસ માસ-તિથિ જણાવ્યાં નથી. વળી જૈન સાધુઓનું ચોમાસું અષાઢ સુદ ૧૪ થી શરૂ થઈ કાર્તિક સુદ ૧૪ના દિવસે પૂર્ણ થાય. એટલે કે ચોમાસા દરમિયાન જ નવું વરસ બેસે. અહીં ભાસકારે ઉપાધ્યાયજીએ સં. ૧૭૪૩નું ચોમાસું ડભોઈમાં કર્યાનું જણાવ્યું છે, પણ એમનો સ્વર્ગવાસ ચાતુર્માસ દરમિયાન થયો કે ચાતુર્માસ પછી, અને ચાતુર્માસમાં હોય તો તે સં. ૧૭૪૩માં થયો કે સં. ૧૭૪૪માં તે વિશે કશું જણાવ્યું નથી.

ઉપાધ્યાયજી મહારાજે પોતાની કેટલીક કૃતિઓમાં એની રચના-સાલ જણાવી છે. તેમાં મોડામાં મોડી સં. ૧૭૩૯માં ખંભાતમાં ‘જંબુસ્વામી રાસ’ની કરેલી રચના મળે છે. આ ઉપરાંત સુરતમાં ચાતુર્માસ દરમિયાન તેમણે રચેલ ‘પ્રતિક્રમણ હેતુ ગર્ભિત સ્વાધ્યાય’ અને ‘અગિયાર અંગ સ્વાધ્યાય’ એ બે કૃતિઓમાં એની રચનાસાલ ‘યુગ યુગ મુનિ વિધુવત્સરઈ’ એ પ્રમાણે જણાવી છે. તેમાં ‘યુગ’ એટલે ચાર-એમ જો લઈએ તો સં. ૧૭૪૪ થાય અને ‘યુગ’ એટલે બે એમ જો લઈએ તો સં. ૧૭૨૨

થાય. પરંતુ અહીં સંવત ૧૭૪૪ લેવી સુસંગત જણાતી નથી, કારણ કે સં. ૧૭૪૩નું ડબોઈનું ચાતુર્માસ એમનું છેલ્લું ચાતુર્માસ હતું, જ્યારે એ બે મોટી સજ્જાયોની રચના સુરતમાં ચાતુર્માસ દરમિયાન કરી હતી. એટલે જ્યાં સુધી બીજાં કંઈ વધુ પ્રમાણો ન મળે ત્યાં સુધી સં. ૧૭૪૩માં ડબોઈમાં શ્રી યશોવિજયજી મહોપાધ્યાયનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો એમ માનવું વધુ યોગ્ય લેખાશે.

ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કાળધર્મ પામ્યા તે પછી એમના દેહને જ્યાં અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો એ સ્થળે સ્મારક તરીકે એક ધૂભની-સ્તૂપની રચના કરવામાં આવી. એમાંથી 'ન્યાય'નો દિવ્યધ્વનિ સતત નીકળ્યા કરતો હતો એમ 'સુજસવેલી ભાસ'માં એના કર્તા શ્રી કાંતિવિજયજીએ લખ્યું છે.

સ્વહસ્તે લખેલી પ્રતિઓ અને નયચક્ર

મધ્યકાલીન સમયમાં મુદ્રણકળાની શોધ નહોતી થઈ ત્યારે, કાગળ ઉપર શાહીથી લખીને હસ્તપ્રત તૈયાર કરવાનું કામ ઘણું કઠિન ગણાતું. સરસ, મરોડદાર, એકસરખા અક્ષરે હસ્તપ્રતો લલિયાઓ લખી આપતા. ગ્રંથરચના કર્યા પછી સારા લલિયા પાસે હસ્તપ્રત લખાવવાનો પ્રશ્ન ગંભીર હતો. અનેક કવિલેખકોમાંથી કોઈક જ પોતે સારા લલિયા હોય અને પોતાની કૃતિની હસ્તપ્રત પોતે તૈયાર કરી શકે એવા હોય. એમાં સમય પણ ઘણો જતો. એટલે નવી કૃતિની રચના કરવી કે પોતાની કૃતિની હસ્તપ્રત તૈયાર કરવામાં સમયનો વ્યય કરવો એવો પ્રશ્ન રહેતો. શ્રી યશોવિજયજી કુશળ લલિયા પણ હતા. એમની સ્વહસ્તલિખિત એવી ઘણી કૃતિઓ સાંપડે છે.

શ્રી યશોવિજયજીના ગુરુ શ્રી નયવિજયજી પણ સારા લલિયા હતા. એમણે શ્રી યશોવિજયજીની કેટલીક કૃતિઓની હસ્તપ્રતો લખી આપી છે. ગુરુમહારાજ પોતાના શિષ્યની કૃતિની હસ્તપ્રતો તૈયાર કરી આપે એવું અન્ય કોઈ ઉદાહરણ જાણવામાં નથી. એ ઉપરથી શ્રી નયવિજયજી મહારાજની શિષ્યવત્સલતા કેટલી બધી હશે અને ગુરુ-શિષ્યનો સંબંધ પરસ્પર કેટલો સ્નેહાદરવાળો હશે તે જણાય છે.

શ્રી યશોવિજયજીએ તર્ક અને ન્યાયનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. એટલે એમના જેવા સમર્થ તાર્કિકને મલ્લવાદીસૂરિકૃત 'દ્વાદશાર નયચક્ર' જેવો ગ્રંથ વાંચવાનું મન થાય એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ એ ગ્રંથ નષ્ટ થઈ ગયો હોવાનું મનાતું હતું. શ્રી યશોવિજયજીએ પોતાના વિહારમાં આવતાં બધાં ગામોમાં અને અન્યત્ર તપાસ કરાવી હતી, પરંતુ એ ગ્રંથ એમને મળ્યો ન હતો. કેટલાક સમય પછી પાટણમાંથી એક હસ્તપ્રતની ભાળ મળી. સિંહવાદીગણિએ નયચક્ર ઉપર અઢાર હજાર શ્લોક પ્રમાણ લખેલી ટીકાની એ હસ્તપ્રત હતી. હસ્તપ્રત જીર્ણશીર્ણ હાલતમાં હતી. થોડા દિવસ માટે જ એ મળી હતી. શ્રી યશોવિજયજીએ વિચાર્યું કે મૂળ ગ્રંથ તો મળતો નથી, પણ મૂળ ગ્રંથની ઝાંખી કરાવે એવી ટીકા પણ જો નષ્ટ થઈ જશે તો બધું જ જશે. એના ઉપરથી નવી હસ્તપ્રત તૈયાર કરી લેવી જોઈએ. પણ એકલે હાથે ઓછા દિવસમાં એ કેમ થાય ? એમણે ગુરુમહારાજને વાત કરી. સમુદાયના સાધુઓમાં વાત થઈ. કામની વહેંચણી થઈ અને શ્રી નયવિજયજી અને શ્રી યશોવિજયજી ઉપરાંત શ્રી જયસોમ પંડિત, શ્રી લાભવિજય મહારાજ, શ્રી કીર્તિરત્નગણિ, શ્રી તત્ત્વવિજયજી મહારાજ અને શ્રી રવિવિજય પંડિત— એમ સાત મુનિ ભગવંતોએ મળીને ૧૮,૦૦૦ શ્લોક પ્રમાણ લખાણની નકલ તૈયાર કરી લીધી. વ્યવસાયી લલિયાઓએ નહિ પણ એક સાથે સાત મુનિ ભગવંતોના સંયુક્ત હસ્તે એક જ હસ્તપ્રત તૈયાર થઈ હોય એવું આ વિરલ ઉદાહરણ એમની શ્રુતભક્તિની સુંદર પ્રતીતિ કરાવે છે. એમાં ૪૮૦૦

શ્લોકનું લખાણ શ્રી યશોવિજયજીના હસ્તાક્ષરમાં છે. (આ હસ્તપ્રત પછી અમદાવાદના દેવસાના પાડાના ભંડારમાં આવેલી અને ત્યાંથી હવે તે એલ. ડી. ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં છે. મૂળ નયચક્ર ગ્રંથની બધી હસ્તપ્રતો નષ્ટ થઈ ગયેલી, પરંતુ સદ્ભાગ્યે તિબેટમાં ભાષા સંસ્કૃત પણ તિબેટી લિપિમાં એ ગ્રંથ સચવાયેલો છે. એના ઉપરથી પૂ. જંબૂવિજયજી મહારાજે તિબેટી લિપિ શીખી એ સંસ્કૃત ગ્રંથ સંપાદિત કર્યો છે, જે પ્રકાશિત થયેલો છે.)

શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે પોતે જે જે રચના કરી તેમાંથી તેમણે સ્વહસ્તે લખેલી ત્રીસથી વધુ હસ્તપ્રતો આપણને જુદા જુદા ભંડારોમાંથી મળી આવી છે. પ્રાચીન સમયના એક જ લેખકની આટલી બધી હસ્તપ્રતો એમના પોતાના હસ્તાક્ષરમાં મળી આવે એ ઘટના અત્યંત વિરલ અને ગૌરવપૂર્ણ છે.

અત્યાર સુધીમાં મહોપાધ્યાયજીના નીચે મુજબ ગ્રંથો એમના પોતાના હસ્તાક્ષરમાં લખાયેલા મળી આવ્યા છે :

૧. આર્ષભીય મહાકાવ્ય (અપૂર્ણ), ૨. તિહ્નવ્યોકિતિ (અપૂર્ણ), ૩. નિશામુક્તિ પ્રકરણ, ૪. શ્રી વિજયપ્રભસૂરિ શામણક વિજ્ઞાપિ પત્ર, ૫. સિદ્ધાંતમંજરી શબ્દખંડ ટીકા (અપૂર્ણ), ૬. જંબુસ્વામી રાસ, ૭. આરાધક વિરાધક, ચતુર્ભંગી-સ્વોપજાટીકાસહ, ૮. અધ્યાત્મસાર, ૯. પ્રમેયમાલા (અપૂર્ણ), ૧૦. દ્રવ્યગુણ પર્યાય રાસ-બાલાવબોધ સહિત, ૧૧. ધર્મપરીક્ષા સ્વોપજા ટીકામાં ઉમેરણ, ૧૨. આત્મખ્યાતિ, ૧૩. ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય ગ્રંથનો અંતિમ ભાગ, ૧૪. નયરહસ્ય, ૧૫. ભાષારહસ્ય, ૧૬. વાદમાલા (અપૂર્ણ), ૧૭. સ્યાદવાદરહસ્ય, ૧૮. માર્ગપરિશુદ્ધિ, ૧૯. વૈરાગ્ય કલ્પલતા, ૨૦. યોગબિન્દુ અવયૂરી, ૨૧. યોગદષ્ટિ સમુચ્ચય અવયૂરી (અપૂર્ણ), ૨૨. સ્યાદ્વાદ રહસ્ય-બૃહદ (અપૂર્ણ), ૨૩. તત્ત્વાર્થવૃત્તિ, ૨૪. વૈરાગ્યરતિ (અપૂર્ણ), ૨૫. સ્તોત્રત્રિક, ૨૬. ઉત્પાદાસિદ્ધિ પ્રકરણ ટીકા (અપૂર્ણ), ૨૭. ન્યાયાલોક, ૨૮. યોગવિશિકાવૃત્તિ, ૨૯. વિષયતાવાદ, ૩૦. સ્તોત્રાવલી-સ્તોત્રત્રિક, ૩૧. અષ્ટસહસ્રી, ૩૨. કાવ્યપ્રકાશટીકા (અપૂર્ણ).

આ ઉપરાંત બીજા કેટલાક ગ્રંથો પણ એમના હસ્તાક્ષરમાં મળી આવે એવો સંભવ છે. એમના કેટલાક ગ્રંથોનાં પાનાં વેરવિખેર, છૂટાછવાયાં થઈ નષ્ટ પામ્યાં છે. ક્યારો માનીને સાબરમતી નદીમાં પથરાવવા માટે લોકો લઈ જતા હતા તેવાં પાનાંઓમાંથી તેમનો 'યોગવિશિકાવૃત્તિ' ગ્રંથ મળી આવ્યો છે.

શ્રી યશોવિજયજીએ પોતાના હસ્તાક્ષરમાં બીજા ગ્રંથકારોના ગ્રંથોની પોતાના ઉપયોગ માટે કરેલી નકલો પણ ઠીક ઠીક સંખ્યામાં મળે છે. આ ઉપરથી પ્રતીત થાય છે કે પોતાના આટલા બધા ગ્રંથોની રચના કરવાના સમય ઉપરાંત એમણે આ બધી હસ્તપ્રતિઓ તૈયાર કરવામાં પણ કેટલો બધો સમય આપ્યો હશે ! જૈન સાધુ રાત્રે તો લખવા-વાંચવાનું કાર્ય કરે નહિ, એટલે શ્રી યશોવિજયજીએ પોતાના તેમના સમયનો ચીવટભર્યો ઉપયોગ કર્યો હશે તે આ ઉપરથી જણાય છે.

સાહિત્યસર્જન

મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ નવ્યન્યાય, વ્યાકરણ, સાહિત્ય, અલંકાર, છંદ, કાવ્ય, તર્ક, આગમ, નય, પ્રમાણ, યોગ, અધ્યાત્મ, તત્ત્વજ્ઞાન, આચાર, ઉપદેશ, કથા, ભક્તિ તથા સિદ્ધાંત ઇત્યાદિ ઘણા વિષયો પર સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને ગુજરાતી ભાષામાં તથા વ્રજ અને રાજસ્થાની મિશ્ર ભાષામાં

વિપુલ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું છે. તેમની કૃતિઓમાં સામાન્ય માણસ પણ સમજી શકે એટલી સરળ કૃતિ છે અને પ્રખર વિદ્વાન પણ સહેલાઈથી ન સમજી શકે એટલી હદે રહસ્યવાળી કઠિન કૃતિઓ પણ છે.

એમણે રચેલી સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત કૃતિઓમાંથી અત્યારે ઉપલબ્ધ, પ્રકાશિત કૃતિઓ નીચે પ્રમાણે છે :

૧. અધ્યાત્મ મત પરીક્ષા—આ ગ્રંથનું બીજું નામ 'અધ્યાત્મ મત ખંડન' છે. કર્તાએ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃત ભાષામાં ૧૮૪ ગાથાનો લખ્યો છે. તેના ઉપર પોતે જ ચાર હજાર શ્લોકમાં ટીકા રચેલી છે. આ ગ્રંથ અને એની ટીકામાં કર્તાએ કેવલી ભગવંતોને કવલાહાર હોય જ નહિ એ દિગમ્બર માન્યતાનું ખંડન કરીને કેવલીને કવલાહાર અવશ્ય હોઈ શકે એમ તર્કયુક્ત દલીલો સાથે સિદ્ધ કર્યું છે. દિગમ્બરોની બીજી માન્યતા કે તીર્થંકરોનું પરમૌદારિક શરીર ધાતુરહિત હોય છે, તેનું પણ આ ગ્રંથમાં ખંડન કરવામાં આવ્યું છે.

૨. અધ્યાત્મસાર : સાત મુખ્ય પ્રબંધમાં વહેંચાયેલા, ૮૪૯ શ્લોક પ્રમાણ આ ગ્રંથમાં કર્તાએ અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ, દંભત્યાગ, ભવસ્વરૂપ, વૈરાગ્યસંભવ, વૈરાગ્યના ભેદ, ત્યાગ, સમતા, સદનુષ્ઠાન, સમ્યક્ત્વ, મિથ્યાત્વ ત્યાગ, યોગ, ધ્યાન, આત્મનિશ્ચય વગેરે વિષયોનું નિરૂપણ કર્યું છે.

૩. અધ્યાત્મોપનિષદ : સંસ્કૃતમાં અનુષ્ટુપ છંદના ૨૩૧ શ્લોકમાં આ ગ્રંથની રચના થઈ છે. તેના ચાર અધિકાર છે : (૧) શાસ્ત્રયોગ શુદ્ધિ અધિકાર (૨) જ્ઞાનયોગાધિકાર (૩) ક્રિયાધિકાર અને (૪) સામ્યાધિકાર. એમાં કર્તાએ તે તે વિષયોની છણાવટ કરી છે.

૪. અનેકાન્ત વ્યવસ્થા : કર્તાએ ૩૩૫૭ શ્લોકમાં આ ગ્રંથની રચના કરી છે.

૫. દેવધર્મ પરીક્ષા : ૪૨૫ શ્લોકમાં આ ગ્રંથની રચના કરવામાં આવી છે. દેવો સ્વર્ગમાં પ્રભુની પ્રતિમાની પૂજા કરે છે તેનું એમાં આધાર સાથે સમર્થન કરવામાં આવ્યું છે. પ્રતિમામાં નહિ માનનારા સ્થાનકમાર્ગીઓ તેવા દેવોને અધર્મી કહે છે, તે વાત ખોટી છે એમ સાબિત કરવા માટે કર્તાએ આ ગ્રંથની રચના કરી છે.

૬. જૈન તર્ક પરિભાષા : કર્તાએ ૮૦૦ શ્લોકમાં આ ગ્રંથની રચના કરી છે. તેના (૧) પ્રમાણ (૨) નય અને (૩) નિક્ષેપ, એ નામના ત્રણ પરિચ્છેદમાં તેમણે તે તે વિષયનું તર્કયુક્ત નિરૂપણ કર્યું છે.

૭. ગુરુતત્ત્વવિનિશ્ચય : કર્તાએ મૂળ ગ્રંથ પ્રાકૃતમાં ૮૦૫ શ્લોક પ્રમાણનો રચ્યો છે. તેના ઉપર પોતે જ સંસ્કૃત ગદ્યમાં સાત હજાર શ્લોકમાં ટીકા લખી છે. આ ગ્રંથમાં કર્તાએ ગુરુતત્ત્વના યથાર્થસ્વરૂપનું નિરૂપણ ચાર ઉલ્લાસમાં કર્યું છે.

૮. દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા : આ ગ્રંથમાં કર્તાએ દાન, દેશનામાર્ગ, ભક્તિ, ધર્મવ્યવસ્થા, કથા, યોગ, સમ્યગ્દષ્ટિ ઇત્યાદિ ૩૨ વિષયોનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવવા માટે ૩૨ વિભાગ પાડ્યા છે. તે દરેક વિભાગમાં બત્રીસ શ્લોકની રચના થઈ છે. તેના ઉપર પોતે જ રચેલી ટીકાની શ્લોકસંખ્યા મળીને કુલ ૫૫૦૦ શ્લોકનો આ સટીક ગ્રંથ બન્યો છે.

૯. યતિલક્ષણ સમુચ્ચય : આ ગ્રંથમાં કર્તાએ પ્રાકૃતમાં ૨૬૩ ગાથામાં સાધુનાં સાત લક્ષણો વિસ્તારથી જણાવ્યાં છે.

૧૦. નયરહસ્ય : આ ગ્રંથમાં નૈગમાદિ સાત નયોનું સ્વરૂપ વિગતે સમજાવવામાં આવ્યું છે.

૧૧. નયપ્રદીપ : સંસ્કૃતમાં લગભગ ૫૦૦ શ્લોક સહિત ગદ્યમાં રચાયેલો આ ગ્રંથ 'સપ્તભંગી સમર્થન' અને 'નયસમર્થન' એ નામના બે સર્ગમાં વહેંચાયેલો છે.

૧૨. નયોપદેશ : કર્તાએ આ ગ્રંથની સટીક રચના કરી છે અને તેમાં સાતે નયોનું સ્વરૂપ સમજાવ્યું છે.

૧૩. જ્ઞાનબિંદુ : સાડા બારસો શ્લોકમાં રચાયેલા આ ગ્રંથમાં કર્તાએ જ્ઞાનના પ્રકાર, લક્ષણ, સ્વરૂપ ઇત્યાદિની વિસ્તારથી મીમાંસા કરી છે.

૧૪. જ્ઞાનસાર : આઠ શ્લોકનું એક અષ્ટક એવાં ૩૨ અષ્ટકોમાં કર્તાએ આ ગ્રંથની રચના કરી છે. આ ગ્રંથ ઉપર કર્તાએ પોતે જ બાલાવબોધ(ટબો)ની પણ રચના કરી છે. આત્મસ્વરૂપને સમજવાને માટે જે જે સાધનોની જરૂર પડે તે તે સાધનોનું ક્રમબદ્ધ નિરૂપણ આ ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યું છે.

૧૫. ન્યાયખંડનખંડખાદ્ય : ૫૫૦૦ શ્લોકમાં રચાયેલો આ ગ્રંથ નવ્ય ન્યાયની વિશિષ્ટ કોટિનો, અર્થગંભીર અને જટિલ છે. કર્તાના ઉચ્ચ કોટિના પાંડિત્યની પ્રતીતિ કરાવે એવો તે ગ્રંથ છે.

૧૬. ન્યાયલોક : આ ગ્રંથમાં ન્યાયદષ્ટિએ સ્યાદાદાદિનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

૧૭. પ્રતિમાશતક : કર્તાએ મૂળ એકસો શ્લોકમાં આ ગ્રંથની રચના કરીને ત્યારપછી તેના ઉપર પોતે મોટી ટીકા રચી છે. તેમાં તેમણે જિન-પ્રતિમાની પૂજા નહિ કરવાનું જણાવતા મતોનું ખંડન કરીને જિનપ્રતિમાની પૂજા કરવાના મતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે.

આ ગ્રંથો ઉપરાંત, ઐન્દ્રસ્તુતિઓ, ઉપદેશરહસ્ય, આરાધક-વિરાધક્યતુર્ભંગી, આદિજિન સ્તવન, તત્ત્વવિવેક, તિહ્નવ્યોકિતિ, ધર્મપરીક્ષા, જ્ઞાનાર્ણવ, અસ્પૃશદ્ગતિવાદ, પંચનિર્ગ્રંથિપ્રકરણ, પરમજ્યોતિ-પંચવિંશિકા, પરમાત્મ-પંચવિંશિકા, પ્રતિમા સ્થાપનન્યાય, ફલાફલ વિષયક પ્રશ્નોત્તર, ભાષારહસ્ય, માર્ગપરિશુદ્ધિ, મુક્તાશુક્તિ, યતિદિનચર્યા પ્રકરણ, વૈરાગ્યકલ્પલતા, શ્રી ગોડી પાર્શ્વસ્તોત્ર, વિજયપ્રભસૂરિસ્વાધ્યાય, શંખેશ્વરપાર્શ્વસ્તોત્ર, સમીકાપાર્શ્વસ્તોત્ર, સામાચારી પ્રકરણ, સ્તોત્રાવલિ ઇત્યાદિ મૌલિક ગ્રંથોની રચના શ્રી યશોવિજયજીએ કરેલી છે. આ ઉપરાંત તેમણે દિગમ્બરાચાર્ય સમતંભદ્ર કૃત અષ્ટસહસ્રી ઉપર વિવરણ, કર્મપ્રકૃતિ બૃહદ્ ટીકા, કર્મપ્રકૃતિ લઘુ ટીકા, તત્ત્વાર્થવૃત્તિ, દ્વાદશાર ચક્રોદ્ધાર વિવરણ, ધર્મસંગ્રહ ટિપ્પણ, પાતંજલ યોગસૂત્રવૃત્તિ, યોગવિંશિકા વિવરણ, શાસ્ત્રવાર્તા સમુચ્ચયવૃત્તિ, ષોડશકવૃત્તિ, સ્વપરિજ્ઞા પદ્ધતિ ઇત્યાદિ ટીકાગ્રંથોની રચના કરી છે.

શ્રી યશોવિજયજીના કેટલાક ગ્રંથો હજુ પણ અનુપલબ્ધ છે. અધ્યાત્મબિંદુ, અધ્યાત્મોપદેશ, અલંકારચૂડામણિ ટીકા, ન્યાયબિન્દુ, મંગલવાદ, વેદાંતનિર્ણય વગેરે એમના પચ્ચીસ કરતાં વધુ ગ્રંથોના ઉલ્લેખો મળે છે, જે હાલ અનુપલબ્ધ છે. આમ, ઉપલબ્ધ, અનુપલબ્ધ, મૌલિક ગ્રંથો અને ટીકાગ્રંથો મળી લગભગ ૮૦ કરતાં વધુ ગ્રંથોની સંસ્કૃતમાં અને અર્ધમાગધીમાં મહોપાધ્યાયજીએ રચના કરી છે, જે પરથી એમની વિદ્વત્તા અને પ્રતિભાનો સારો પરિચય આપણને મળી રહે છે. એમણે દિગમ્બરાચાર્ય સમતંભદ્ર કૃત 'અષ્ટસહસ્રી', પતંજલિકૃત 'યોગસૂત્ર', મમ્મટકૃત 'કાવ્યપ્રકાશ', જ્ઞાનકીનાથ શર્માકૃત 'ન્યાય સિદ્ધાંત મંજરી' ઇત્યાદિ ગ્રંથો ઉપર વૃત્તિ લખી છે. તથા યોગવાસિષ્ઠ, ઉપનિષદ, શ્રીમદ્ ભગવદ્

ગીતામાંથી આધારો આપ્યા છે, જે જેમની સંપ્રદાયથી પર એવી ઉદાર અને ગુણગ્રાહી દૃષ્ટિનો પરિચય કરાવે છે.

ગુર્જર ભાષામાં રચનાઓ

ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ગુજરાતી ભાષામાં પણ ઘણી રચનાઓ કરી છે, જે એમને મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં મહત્વનું સ્થાન અપાવે છે. ગુજરાતીમાં એમણે રાસ, સ્તવન, સજ્જાય, પદ, ગીત, સંવાદ, બાલાવબોધ, હરિયાલી ઇત્યાદિ પ્રકારો ખેડ્યા છે અને તે દરેકમાં ઊંચા પ્રકારની કવિત્વશક્તિ દાખવીને ગુજરાતી સાહિત્યને ઝૂનોખું પ્રદાન કર્યું છે.

રાસકૃતિઓ

શ્રી યશોવિજયજીએ ગુજરાતી ભાષામાં રચેલી સૌથી મોટી અને મહત્વની કૃતિ તે 'જંબૂસ્વામીરાસ' છે. પાંચ અધિકારની બધી મળીને ૩૭ ઢાળમાં લખાયેલી આ કૃતિની રચના કવિએ ખંભાતમાં વિ. સં. ૧૭૩૮માં કરી હતી. રાસના કથાનક માટે એમણે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય કૃત 'ત્રિષષ્ટિશલાકા પુરુષચરિત્ર'ના પરિશિષ્ટપર્વમાં આપેલી જંબૂસ્વામીની કથાનો આધાર લીધો છે. આ રાસમાં, કવિની પરિણત પ્રજ્ઞાના સુફલ તરીકે ભાષાલાઘવ સહિત પ્રસંગોનું અને પાત્રોનું અલંકારયુક્ત સચોટ, માર્મિક નિરૂપણ થયું છે.

શ્રી યશોવિજયજીએ સત્તર ઢાળની ૨૮૪ ગાથામાં લખેલો 'દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ' એ તત્ત્વજ્ઞાનના કઠિન વિષયનું પદ્યમાં કવિતામાં નિરૂપણ કરતી, મધ્યકાલીન સાહિત્યની એક અત્યંત મહત્વની અને પંડિતોને પડકારરૂપ કૃતિ છે. આ રાસની સં. ૧૭૧૧ની શ્રી યશોવિજયજીના ગુરુ શ્રી નયવિજયજીના હસ્તે સિદ્ધપુરમાં લખાયેલી હસ્તપ્રત મળે છે. એટલે આ રાસની રચના સં. ૧૭૦૮ની આસપાસ થઈ હોય એવું માનવામાં આવે છે. આ રાસમાં કવિએ તત્ત્વજ્ઞાનને કવિતામાં ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. મધ્યકાલીન કવિ અખાની યાદ અપાવે એ પ્રકારની આ સમર્થ કૃતિ છે. એમાં દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયનાં લક્ષણો, સ્વરૂપો ઇત્યાદિનું નિરૂપણ, અનેક મતમતાંતર અને દૃષ્ટાંતો તથા આધાર ગ્રંથોના ઉલ્લેખો સાથે કરવામાં આવ્યું છે. આ રાસ ઉપરથી પછીના કાળમાં દિગંબર કવિ ભોજરાજજીએ સંસ્કૃત ભાષામાં 'દ્રવ્યાનુયોગ તર્કશા' નામનું વિવરણ લખ્યું છે એ જ એની મહત્તા દર્શાવવા માટે બસ છે.

'જંબૂસ્વામીરાસ' અને 'દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ' એ બે સમર્થ રાસકૃતિઓ ઉપરાંત શ્રી વિનયવિજયજીકૃત 'શ્રીપાળ રાજાનો રાસ' પૂરો કરવામાં શ્રી યશોવિજયજીએ કરેલું યોગદાન ચિરસ્મરણીય છે.

સ્તવનો

સ્તવનના કાવ્યપ્રકારના ક્ષેત્રે પણ યશોવિજયજીનું અર્પણ ઘણું જ મહત્વનું છે. મધ્યકાલીન ગુજરાતી જૈન કવિતા સાહિત્યમાં ચોવીસી (ચોવીસ તીર્થંકરો વિશે ચોવીસ સ્તવનની રચના) લખનાર ઘણા કવિઓ છે. પરંતુ કોઈ પણ કવિએ એક કરતાં વધુ ચોવીસી લખી નથી. શ્રી યશોવિજયજી જ એક માત્ર એવા કવિ છે કે જેમણે એક કે બે નહિ, પણ ત્રણ ચોવીસી લખી છે. ત્રણ ચોવીસી ઉપરાંત એમણે એક વીસી(વીસ વિહરમાન જિનેશ્વરોનાં વીસ સ્તવનો)ની રચના કરી છે. એમનાં મોટાં સ્તવનોમાં સવાસો ગાથાનું, દોઢસો ગાથાનું અને સાડા ત્રણસો ગાથાનું એમ ત્રણ સ્તવનો મળે છે, જે અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે :

શ્રી સીમંધરસ્વામીની વિનતીરૂપ નય-રહસ્યગર્ભિત સ્તવન (૧૨૫ ગાથા), (૨) કુમતિમદગાલન શ્રી વીરસ્તુતિરૂપ હૂંડીનું સ્તવન (૧૫૦ ગાથા) અને (૩) સિદ્ધાંતવિચાર રહસ્યગર્ભિત શ્રી સીમંધર જિન સ્તવન (૩૫૦ ગાથા). એ ત્રણે સ્તવનો એનાં નામ કરતાં એની ગાથાની સંખ્યાથી વધુ જાણીતાં બની ગયેલાં છે. કવિનાં બીજાં મોટાં સ્તવનોમાં મૌન એકાદશીનું સ્તવન, (દોઢસો કલ્યાણકનું સ્તવન-બાર ઢાળની ૬૩ ગાથા) અને નિશ્ચયવ્યવહારગર્ભિત શ્રી સીમંધરસ્વામીનું સ્તવન છે.

ત્રણ ચોવીસીઓમાંની એકમાં કવિએ તીર્થકરોના માતા, પિતા, નગર, લાંછન, આયુષ્ય વગેરેનો મુખ્યત્વે પરિચય આપ્યો છે. બીજી બેમાં તીર્થકરોના ગુણોનું ઉપમાદિ અલંકારો વડે વર્ણન કરીને, પોતાના પર કૃપા કરવા માટે તેમને વિનંતી કરી છે. કવિની આ રચનાઓમાં સ્થળે સ્થળે આપણને એમની ઊંચી કવિત્વશક્તિનાં દર્શન થાય છે.

વિહરમાન વીસ જિનેશ્વરોનાં વીસ સ્તવનોમાં એમણે જિનેશ્વરો પ્રત્યેની પોતાની ચોલ મજીઠના રંગ જેવી પાકી પ્રીતિ વ્યક્ત કરી છે, અને પ્રભુની કૃપાની યાચના કરતાં કરતાં તેઓ, સામાન્ય રીતે, છેલ્લી એક-બે કડીમાં તે તે જિનેશ્વરોનાં માતાપિતા, લાંછન ઇત્યાદિનું સ્મરણ કરે છે.

કવિએ અન્ય કેટલાંક સ્તવનોની જે રચના કરી છે તે જુદી જુદી રાગરાગિણીઓમાં છે અને તેની ભાષા વ્રજ છે. આ સ્તવનોમાં કવિની વાણી માધુર્ય અને પ્રસાદ ગુણથી વિશેષ ઝળકે છે. વિશિષ્ટ જિનસ્તવનોમાં તે તે સ્થળ-વિશેષનો અને તેના મહિમાનો પણ કવિએ નિર્દેશ કર્યો છે.

શ્રી સીમંધરસ્વામીના સવાસો ગાથાના સ્તવનમાં આરંભમાં કવિએ શ્રી સીમંધરસ્વામીને વિનંતી કરીને કુગુરુઓનાં અનિષ્ટ આચરણો પર પ્રહાર કર્યો છે. આવા કુગુરુનાં વચનમાં લોકો ફસાયા છે. તેમને એક સદ્ગુરુ જ સાચો બોધ આપે છે. કવિએ આ સ્તવનમાં આત્મદ્રવ્યનું શુદ્ધસ્વરૂપ, સાચી જ્ઞાનદશાનું મહત્ત્વ, નિશ્ચય અને વ્યવહારની આવશ્યકતા ઇત્યાદિ સ્પષ્ટતાથી સમજાવ્યાં છે. અને દ્રવ્ય-ભાવ સ્તવનું નિરૂપણ કરી, જિનપૂજા અને તેમાં પણ સાચી ભક્તિનું રહસ્ય સમજાવી સ્તવન પૂરું કર્યું છે.

શ્રી વીરસ્તુતિરૂપ દોઢસો ગાથાના હૂંડીના સ્તવનમાં કવિએ જિન-પ્રતિમાની પૂજા કરવામાં ન માનવાવાળાના મતનો પરિહાર કર્યો છે. આ સ્તવનમાં કવિએ જિનપ્રતિમાની પૂજાને લગતાં પ્રાચીન વ્યક્તિઓનાં ઘણાં દષ્ટાંતો આપ્યાં છે.

શ્રી સીમંધરસ્વામીના સિદ્ધાંત વિચારરહસ્ય ગર્ભિત સાડા ત્રણસો ગાથાના સ્તવનમાં કવિ સીમંધરસ્વામીને વિનંતી કરે છે કે 'હે ભગવાન ! કૃપા કરીને મને શુદ્ધ માર્ગ બતાવો. આ કલિયુગમાં લોકો અંધશ્રદ્ધાપૂર્વક વર્તી રહ્યા છે. સૂત્ર વિરુદ્ધાચારે ચાલી રહ્યા છે અને છતાં પોતે સાચા માર્ગે ચાલે છે એમ બતાવી ભોળા લોકને ભોળવી રહ્યા છે.' કવિએ આ સ્તવનમાં અજ્ઞાની લોકોની અંધશ્રદ્ધા પૂર અને કુગુરુના વર્તન પર સખત પ્રહારો કર્યા છે. માત્ર કષ્ટ કરવામાં જ મુનિપણું રહેલું જેઓ માને છે તેને માટે કવિ લખે છે :

જો કષ્ટે મુનિ મારગ પાવે, બળદ થાય તો સારો;
ભાર વહે જે તાવડે ભમતો, ખમતો ગાઢ પ્રહારો.

આવા મુનિઓ અને તેમનાં આચરણો ઉઘાડાં પાકી કવિએ ઉત્તમ મુનિઓનું ચિત્ર પણ દોર્યું છે.

વિવિધ દેશીઓમાં રચાયેલા ૧૭ ઢાળના આ સ્તવનમાં કવિએ તત્કાલીન લોકો અને મુનિઓનાં આચરણો, ભ્રમભર્યા વિચારો ઈત્યાદિનું નિર્ભયતાપૂર્વક સાચું ચિત્ર દોર્યું છે, જેમાંથી કોઈપણ યુગના માત્ર મુનિઓએ જ નહિ, લોકોએ પણ ઘણો બોધ લેવા જેવો છે.

સજ્જાયો

શ્રી યશોવિજયજીએ સમ્યક્ત્વના સડસઠ બોલની સજ્જાય, અઢાર પાપસ્થાનકની સજ્જાય, પ્રતિકમણ હેતુગર્ભિત સજ્જાય, અગિયાર અંગની સજ્જાય, આઠ યોગદષ્ટિની સજ્જાય, સુગુરુની સજ્જાય, પાંચ કુગુરુની સજ્જાય (નાની મોટી), જિન પ્રતિમાસ્થાન સજ્જાય, અમૃતવેલની સજ્જાય (નાની તથા મોટી), ચાર આહારની સજ્જાય, સંયમ શ્રેણિવિચાર સજ્જાય, ગુણસ્થાનક સજ્જાય ઈત્યાદિ સજ્જાયોની રચના કરી છે. સજ્જાયનો (સ્વાધ્યાયનો) રચનાપ્રકાર જ એવો છે કે જેમાં કોઈ તત્ત્વનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું હોય અને એમાંથી ફલિત થતો બોધ આપવામાં આવ્યો હોય. શ્રી યશોવિજયજીની સજ્જાયો જૈનધર્મના પારિભાષિક જ્ઞાનથી સભર છે. એમની અભિવ્યક્તિ માર્મિક અને ચોટદાર છે. સમ્યક્ત્વના સડસઠ બોલ, અઢાર પાપસ્થાનક અને પ્રતિકમણ એ ત્રણ વિષય પર ઉપરની એમની સજ્જાયો કદમાં ઘણી મોટી અને સૈદ્ધાંતિક વિચારણાથી સભર છે. આ બધી સજ્જાયો કવિના ગહન શાસ્ત્રજ્ઞાનની અને વિશદ ચિંતનની પ્રતીતિ કરાવે છે.

અન્ય કૃતિઓ

ગુજરાતી ભાષામાં ગદ્ય અને પદ્યમાં શ્રી યશોવિજયજીએ લખેલી અન્ય કૃતિઓ, ગીતો, પદો, બત્રીસી, શતક, ભાસ, સંવાદ, ચોપાઈ, બાલાવબોધ, ટબો, પત્રો વગેરે પ્રકારની છે. અત્યાર સુધીમાં ઉપલબ્ધ એવી અન્ય કૃતિઓમાં ‘સમુદ્ર વહાણ સંવાદ’, ‘સમતાશતક’, ‘સમાધિશતક’, ‘પંચ પરમેષ્ઠિ ગીતા’, ‘સમ્યક્ત્વના છ સ્થાનની ચોપાઈ’, ‘જંબૂસ્વામી બ્રહ્મગીત’, ‘દિક્પટયોરાશી બોલ’, ‘યતિધર્મ બત્રીસી’, ‘આનંદધન અષ્ટપદી’, ‘જસવિલાસ’ (આધ્યાત્મિક પદો), ‘ઉપદેશમાલા’, ‘અધ્યાત્મ મત પરીક્ષાનો ટબો’, ‘તત્ત્વાર્થ સૂત્રનો ટબો’, ‘વિચારબિંદુ અને તેનો ટબો’, ‘શઠ-પ્રકરણ બાલાવબોધ’, ‘લોકનાલિ બાલાવબોધ’, ‘જેસલમેરના પત્રો’, ‘સાધુવંદના’, ‘ગણધર ભાસ’, ‘નેમ રાજુલનાં ગીતો’ ઈત્યાદિ છે.

‘સમુદ્રવહાણ સંવાદ’ સં. ૧૭૧૭માં ઘોઘા બંદરમાં કવિએ રચેલી સંવાદના પ્રકારની એક ઉત્તમ કૃતિ છે. ૧૭ ઢાળ તથા દુહાની મળી ૩૦૬ ગાથામાં રચાયેલી આ કૃતિમાં કવિએ સમુદ્ર અને વહાણ વચ્ચે સચોટ સંવાદ રજૂ કરીને, વહાણે સમુદ્રનો ગર્વ કેવી રીતે ઉતાર્યો તેનું આલેખન કર્યું છે.

‘સમતાશતક’ની રચના ૧૦૫ દોહામાં કરવામાં આવી છે. એમાં સમતા, મગ્નતા, ઉદાસીનતાની સાધના કેવી રીતે કરવી તથા ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો તથા વિષયાદિરૂપી અંતરંગ શત્રુઓ ઉપર કેવી રીતે વિજય મેળવવો ઈત્યાદિની વિચારણા કરવામાં આવી છે. કૃતિનો આરંભ કરતાં કવિ લખે છે :

સમતા-ગંગા-મગ્નતા, ઉદાસીનતા જાત,
ચિદાનંદ જ્યવંત હો, કેવલ ભાનુ પ્રભાત.

કોષાદિ કષાયોથી મુક્ત થવાનો અને ક્ષમાદિ સદ્ગુણો ધારણ કરવાનો ઉપદેશ આપતાં કવિ લખે છે :

સિદ્ધ ઔષધિ ઇક ક્ષમા, તાકો કરો પ્રયોગ;
જયું મિટ જાયે મોહધર, વિષય ક્રોધ જવર રોગ.
ક્ષમા ચંદન રસે, સિંચો ચિત્ત પવિત્ત.
દયાવેલ મંડપ તલે, રહો લહો સુખ મિત્ત.

સમાધિશતક ૧૦૪ દોહામાં લખાયેલી કૃતિ છે. એમાં સંસારની માયા જીવોની કેવી રીતે ભમાવે છે અને આત્મજ્ઞાનીઓ તેમાંથી કેવી રીતે મુક્ત થાય છે, જ્ઞાનીની ઉદાસીનતા કેવી હોય છે અને તેમાં તેમને આત્મદષ્ટિ બહિરાત્મભાવમાંથી નીકળવા માટે કેવી ઉપકારક થાય છે, ઇત્યાદિનું વર્ણન છે. આત્મજ્ઞાની માટે સંસાર એ માત્ર પુદ્ગલનો મેલ છે. એમ દર્શાવતાં કવિ લખે છે :

આતમજ્ઞાને મગન જો, સો સબ પુદ્ગલ ખેલ;
ઈન્દ્રજાલ કરિ લેખવે, મિલે ન તિહાં મનમેલ.
ભવપ્રપંચ મનજાલકી, બાજી જૂઠી મૂલ;
ચારપાંચ દિન ખુશ લગે, અંત ધૂલકી ધૂલ.

કવિએ જુદી જુદી દેશીઓમાં અધ્યાત્મનાં પાંત્રીસેક પદોની રચના કરી છે. એમાં પ્રભુભજન, ચેતન અને કર્મ, મનની સ્થિરતા, સમતા અને મમતા, ઉપશમ, ચેતના, આત્મદર્શન, સાચો ધર્મ, સાચા મુનિ વગેરે વિષયો લેવામાં આવ્યા છે. કવિની ઘણીખરી આ રચનાઓ વ્રજભાષામાં કે વ્રજભાષાની છાંટવાળી છે અને કવિતાની ઊંચી કોટિએ પહોંચે એવી છે.

આમ, ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીએ ગુજરાતી ભાષામાં પણ વિપુલ સાહિત્ય આપણને આપ્યું છે. એ વડે આપણા મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેઓ મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. એમના તમામ સાહિત્ય માટે એમણે પોતે 'શ્રીપાળ રાસ'ની બારમી ઢાળમાં કહ્યું છે તે પ્રમાણે અવશ્ય કહી શકીએ :

'વાણી વાચક જસ તણી, કોઈ નયે ન અધૂરી જી.'

ઉપસંહાર

શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે પોતાના સમયમાં ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના વિષયમાં ઉપલબ્ધ લગભગ બધી જ કૃતિઓનો ઊંડો અભ્યાસ કર્યો હતો. વાઙ્મયના વિવિધ ક્ષેત્રે એમના જેટલી અને જેવી બુદ્ધિમતા, બહુશ્રુતતા અને સર્જનપ્રતિભા ત્યાર પછીના આ ત્રણ સૈકામાં હજુ સુધી કોઈનામાં આપણને જોવા મળી નથી.

ઉપાધ્યાયજી મહારાજ દાર્શનિક વિષયોના પારદ્રષ્ટા હતા. તેમણે જૈન દર્શનોને નવ્યન્યાયની શૈલીમાં રજૂ કર્યાં છે. જેમ દર્શનશાસ્ત્રમાં તેમ અધ્યાત્મયોગમાં પણ તેમનું અર્પણ બહુ મૂલ્યવાન છે. તેમને શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ વર્ણવેલા યોગમાર્ગના આઘ વિવેચક તરીકે ઓળખાવવામાં આવે છે. તેઓ જેવા જ્ઞાની હતા તેવા જ ક્રિયાવાદી પણ હતા. તેમની પ્રતિભા અને તેમનાં કાર્યો આપણને શ્રી સિદ્ધસેન દિવાકર,

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ, શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરે મહાન પૂર્વસૂરિઓનું સ્મરણ કરાવે છે. તેમનામાં ગુરુભક્તિ, તીર્થભક્તિ, શ્રુતભક્તિ, સંઘભક્તિ, શાસનપ્રીતિ, અધ્યાત્મરસિકતા, ધીરગંભીરતા, ઉદારતા, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, સરળતા, લઘુતા ઇત્યાદિ અનેક ગુણોનું દર્શન થાય છે.

આમ અનેકવિધ પ્રતિભા ધરાવનાર, અનેક ક્ષેત્રોમાં પોતાનું મૂલ્યવાન યોગદાન આપનાર ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી આપણા મહાન જ્યોતિર્ધર છે. તેમને તાર્કિક શિરોમણિ, સ્મારતિ શ્રુતકેવલી, લઘુ હરિભદ્ર, દ્વિતીય હેમચંદ્ર, યોગવિશારદ, સત્યગવેષક, સમયવિચારક, 'ૐ' બીજમંત્ર પદના પ્રસ્થાપક, 'કુર્યાલી શારદ'નું વિરલ બિરુદ પામેલા, મહાન સમન્વયકાર, પ્રખર નૈયાયિક, વાદીમદભંજક, શુદ્ધચારક્રિયાપાલક, દ્રવ્યાનુયોગનો દરિયો ઉલ્લંઘી જનાર ઇત્યાદિ શબ્દો વડે બિરદાવવામાં આવે છે. એવા મહાન જ્યોતિર્ધર મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીના જીવનકવનનું યથાર્થ દર્શન થતાં જ આપણું મસ્તક સહજ રીતે જ એમનાં ચરણોમાં નમી જાય છે !

સંક્ષિપ્ત પરિચય

રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીજીના આદર્શ, અર્વાચીનકાળના યુગપ્રધાન પુરુષ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર એક ગૃહસ્થ મહાત્મા હતા. સમર્થ આત્મજ્ઞાની, પરમજ્ઞાન-નિધાન શ્રીમદ્જીનું અધ્યાત્મજીવન અને તઓનો બોધ જગતના જીવો માટે કલ્યાણરૂપ બન્યો છે. પોતાના હૃદયસખા, ભગતના ગામ સાયલા સુસ્થિત શ્રી સોભાગભાઈ ઉપર લખેલા પત્રોમાં તેઓએ પોતાનો અંતરંગ પુરુષાર્થ, બાહ્ય ઉપાધિઓ મધ્યે કેળવાતો સમાધિભાવ, પોતાનો ક્રમિક આત્મવિકાસ અને આત્મદર્શનનો આનંદ અનુભવ આલેખ્યો છે. તેમણે વીતરાગ ભગવાન મહાવીરે પ્રરૂપેલા સનાતન મૂળ આત્મધર્મને ઉદ્બોધ્યો છે. શ્રીમદ્જીને સોભાગભાઈ માટે ઉત્કૃષ્ટ પૂજ્યભાવ હતો, તેમજ શ્રી સોભાગભાઈના રોમેરોમ અને પ્રદેશે-પ્રદેશ શ્રીમદ્જીના સત્સમાગમ માટે આતુર રહેતા, શ્રીમદ્જીનું અનન્ય શરણ પામતા શ્રી સોભાગભાઈને પોતાના અંતિમ દિવસોમાં આત્મસાક્ષાત્કાર થયો હતો.

શ્રી સોભાગભાઈના નિમિત્તે જ્ઞાનદિવાકર શ્રીમદ્જીએ જગતને અધ્યાત્મની, પરમાર્થની લહાણી કરી, સોભાગભાઈની કેડીએ અધ્યાત્મના શિખરસમા, પરમ ઉદાસીન શ્રીમદ્જીના આત્મઅભિરાતને પામવાને મુમુક્ષુઓ પુરુષાર્થી બને એ હેતુએ સાયલાના સંત શ્રી લાડકચંદ માણેકચંદ વોરા(પૂ. બાપુજી)એ સાયલામાં જ આશ્રમ સ્થાપવાની ભાવના પ્રગટ કરી, તેથી શ્રી રાજ-સોભાગ સત્સંગ મંડળ સંચાલિત આ યોગાશ્રમની ૩૧ ડિસેમ્બર ૧૯૭૬ની સાલમાં મંગળ શરૂઆત થઈ.

વીતરાગ ભગવાન મહાવીરે પ્રબોધેલા અને પરમ કૃપાળુ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીએ પ્રરૂપેલા મૂળ સનાતન આત્મધર્મનું આરાધન પ્રત્યક્ષ સત્પુરુષના સાનિધ્યમાં જિજ્ઞાસુ મુમુક્ષુ આત્માઓ કરી શકે એ જ આ સંસ્થાનું મુખ્ય લક્ષ ને ધ્યેય છે. આ સંસ્થાના મૂળાધાર અને પ્રણેતા અધ્યાત્મનિષ્ઠ પૂ. ગુરુદેવ પ.પૂ. શ્રી લાડકચંદ માણેકચંદ વોરા (પૂ. બાપુજી)એ જ્ઞાન અને ભક્તિમાર્ગનો સુંદર સમન્વય સાંધીને, ઉત્તમ આત્મલક્ષી મોક્ષપુરુષાર્થમાં મુમુક્ષુ આત્માઓને સ્થિર કર્યા. પૂ. બાપુજીનું વિશ્વવાત્સલ્ય, અંતરંગ ચારિત્ર, વિશાળ અને માધ્યસ્થ ધર્મભાવના તથા તેવા અગણિત ગુણોએ સાધક મુમુક્ષુ આત્માઓને સંસ્કારિત કર્યા.

આશ્રમના પરિસરમાં દાખલ થતાં જ અપૂર્વ શાંતિનો અનુભવ થાય. બાહ્ય જગત વિસ્મૃત થાય, પવિત્ર વાતાવરણમાં દેહનું આરોગ્ય વધે અને આત્મા નિર્દોષ ભાવો ભજતો થાય. આશ્રમમાં મુખ્યત્વે આત્મલક્ષી પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે. જે જીવને આત્મસાધનાનાં શિખર સર કરવાં હોય તેને માટે નૈસર્ગિક વાતાવરણ વચ્ચે આવેલ આ આશ્રમ દિવ્યધામ સમાન છે. ભગવાન મહાવીરે પ્રરૂપેલા મૂળમાર્ગની ઓળખ પરમ કૃપાળુદેવ શ્રીમદ્ રાજચંદ્રજીનાં વચનામૃતો દ્વારા અહીં અપાય છે. વિશાળદષ્ટિ અને માધ્યસ્થવૃત્તિ ધરાવતા પૂ. બાપુજી અનુભવી સંતોની પ્રેરકવાણીના હિમાયતી હતા. પૂ. બાપુજીએ અન્ય મહાત્માઓએ રચેલા અધ્યાત્મ ગ્રંથોને, સ્તવનોને, પદોને બહુમાનપૂર્વક આશ્રમમાં થતા સ્વાધ્યાય અને ભક્તિમાં સ્થાન આપ્યું છે. 'સો સંતોનો એક સુર' આશ્રમના દેવવિમાન સમા કલ્યાણ હોલમાં ગૂંજ

ઉઠ્યો. પ્રત્યક્ષ ગુરુના અનુભવસ્વરે પૂર્વે થયેલા યોગીઓના સત્યાત્મક બોધનું વિશ્લેષણથી દિવ્ય વાતાવરણ સર્જાયું છે. સહજતાએ સુરતાને સાધી પ્રભુમય એકલક્ષ થઈ સાધકો તન્મય બને છે.

સુરેન્દ્રનગરથી ૩૧ કિ.મી., રાજકોટથી ૮૫ કિ.મી. અને અમદાવાદથી ૧૩૫ કિ.મી. પર આવેલ સાયલાના આશ્રમમાં સાધકને જોઈતી રહેવાની તથા ભોજનની સાનુકૂળ વ્યવસ્થા ગોઠવાયેલી છે. તદ્ઉપરાંત તીર્થંકર પરમાત્માનું જિનાલય, ધ્યાનખંડ, વાંચનાલય, સૌભાગ્ય સ્મૃતિઘર, પૂ. બાપુજીનું ગુરુમંદિર તથા સમાધિસ્થળ અને મુખ્ય સ્વાધ્યાય ખંડ સાધકને અલૌકિક પ્રતીતિ કરાવે તેવા છે. અહીં દેશ-વિદેશના લોકો આત્મસંશોધન અર્થે આવે છે. એક ધ્યેયને સાધવા માટે અલગ-અલગ સ્થળેથી આવેલા સાધકો શ્રી સદ્ગુરુના સાંનિધ્યમાં એક મોટો અધ્યાત્મ પરિવાર બન્યો છે.

પરમ કૃપાળુ શ્રીમદ્જીનું બોધવચન છે : 'વૈરાગ્ય એ જ અનંત સુખમાં લઈ જનાર ઉત્કૃષ્ટ ભોમિયો છે.' પૂ. બાપુજી માનતા કે દુઃખી મનુષ્યની સેવામાં રહીશું તો આપણો ત્યાગભાવ ને વૈરાગ્યભાવ હમેશાં ટકી રહેશે. સંવેદનશીલ, ઉર્મિપ્રધાન, ક્રોમળહૃદયી પૂ. બાપુજી જ્યારે દુઃખી દરિદ્ર અને અશિક્ષિત સમાજને જોતા ત્યારે તેઓનું હૈયું કરુણાથી ઉભરાઈ આવતું. દેશ પરદેશથી આવેલા સુખી મુમુક્ષુઓને પ્રેરતા અને સુમાર્ગે તેઓની સંપત્તિનો સદ્ઉપયોગ કરાવતા. માત્ર નાણું આપી છૂટી જવું એમ નહિ, પણ ચોકસાઈપૂર્વક, હરેક કાર્ય મુમુક્ષુઓની સ્વયં દેખરેખ નીચે થતું.

આમ ત્યાગ ને વૈરાગ્યથી પ્રેરિત સાધક મુમુક્ષુવર્ગ આશ્રમમાં રહી આંતરવિશુદ્ધિની સાથોસાથ બાહ્યમાં નિષ્કામ કર્મયોગ સાધવા લાગ્યો. પરિણામે જનહિતની અનેક પ્રવૃત્તિઓ આરંભિત થઈ. જે નીચે મુજબ છે :

૧. ઉનાળામાં છાશ કેન્દ્રો.
૨. શિયાળામાં ગરમ કપડાં ને ધાબળા.
૩. નિરાધાર તથા વૃદ્ધજનોને અનાજ વિતરણ.
૪. વીરનગર સ્થિત શિવાનંદ મિશનની સહાયથી નેત્રચિકિત્સા તથા નેત્રયજ્ઞનું આયોજન.
૫. વિકલાંગ તથા અપંગોને જરૂરિયાતનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં.
૬. બહેનો માટે સિવણ તથા ભરતગૂંથણીની તાલીમ આપતા વર્ગો.
૭. દુષ્કાળ દરમ્યાન નિરણ કેન્દ્રો(Cattle Camps)ને સહાય કરવી.

જ્ઞાનવૃદ્ધ પૂ. બાપુજી હવે વયોવૃદ્ધ પણ હતા. પોતે પોતાની હાજરીમાં જ પોતાના ગુરુપદનો ત્યાગ કર્યો. પોતાના ઉત્તરાધિકારી તરીકે પોતા સમાન યોગનિષ્ઠ, સ્થિરચિત્ત, આત્મલીન એવા ભાઈશ્રી નલિનભાઈ કોઠારી તથા ગુરુમૈયા શ્રી સદ્ગુણાબેન સી. યુ. શાહને સત્યવારસો આપીને આશ્રમ તથા મુમુક્ષુઓના ભાવિ માટે નિશ્ચિંત થઈ ગયા.

શાંત, સૌમ્ય, આગવી સૂજ ધરાવનાર, દૂરંદેશી, અજબ વ્યવસ્થાશક્તિ, હૃદયમાં અપાર વાત્સલ્ય, એવા પૂજ્ય ભાઈશ્રીએ પોતાનું સમગ્ર યોગક્ષેમ આશ્રમને સમર્પિત કર્યું. પૂ. બાપુજીને અનુસરતો વાત્સલ્યભાવ અને અધ્યાત્મનું પોષણ સર્વ મુમુક્ષુને મળવા લાગ્યું. શાંત, ધીર, ગંભીર, સદાયે ચહેરા પર વેરાયેલું સ્મિત તથા આત્મપ્રસન્ન પૂ. ભાઈશ્રીએ પૂ. બાપુજીના મનના ઉત્તમ ભાવોને અને ઈષ્ટ

ઈચ્છાઓને એક પછી એક પૂર્ણ કરવાનો સંકલ્પ કર્યો. પારમાર્થિક અપેક્ષાએ, શ્રી સોભાગ દેહવિલય શતાબ્દી વર્ષની તથા પરમ કૃપાળુદેવ શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર દેહવિલય શતાબ્દીની સમગ્ર વર્ષ દરમ્યાન વિશ્વવ્યાપકપણે ઉજવણી થઈ અને અનેક ભવ્ય આત્માઓને આત્મધર્મનો પરિચય થયો.

પૂ. બાપુજી થકી પ્રદીપ્ત થયેલો જનકલ્યાણનો ભાવ, નિષ્કામ કર્મયોગી પૂ. ભાઈશ્રીમા પ્રચંડ રીતે જળહણી રહ્યો છે. પૂ. બાપુજીના સમયમાં ઝરણા સ્વરૂપે વહેતું લોક કલ્યાણનું કાર્ય આજે વિશાળ નદીનું સ્વરૂપ ધારણ કરી ચૂક્યું છે. રોગચાળો ને બીમારીથી પીડાતા સાયલા તથા આજુબાજુના ગ્રામજનોને, પ્રાથમિક સારવાર મળી રહે તે માટે, સાયલા પાંજરાપોળે ફાળવેલી જગ્યામાં ૪૦૦૦ ચો. ફૂટનું દવાખાનું તથા હોસ્પિટલનું નવનિર્માણ થયું છે.

શ્રી કેળવણી માટે કંઈ કરવું, પૂ. બાપુજીના તે ઉત્તમ સંકલ્પને સાકાર કરવા પરમ પૂજ્ય ભાઈશ્રીએ બાપુજીના નામે Higher Secondary ધોરણ ૭ થી ૧૨ સુધીની કન્યાશાળાની સ્થાપના કરી.

૨૬મી જાન્યુઆરી ૨૦૦૨ના વિનાશકારી ભૂકંપે અનેકને બેઘર કર્યા, જાનહાનિ થઈ અને ભારતની ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છની ભૂમિ પર દુઃખ આળોટવા માંડ્યું. આપણી બાજુનું નિનામા ગામ, હતું ન હતું થઈ સમગ્ર જમીનદોસ્ત બન્યું. પ્રકૃતિના પ્રકોપને પડકાર ગણી હિમ્મતથી જ ઝીલી લેવો એમ કરુણાસાગર પૂ. ભાઈશ્રીએ સંકલ્પ કર્યો. મુમુક્ષુવર્ગને હાકલ આપી અને ભગીરથ કાર્યો શરૂ થયાં. ૨૫ લાખના ખર્ચે ૧૩૦૦ મકાનો ચોમાસાના પહેલાં જ મરામત કરી આપ્યાં. ઉત્તમ ગુણવત્તા ધરાવતા ૩૩૫ આવાસો સાથેનું એક સુંદર ગામ ઊભું કર્યું.

બ્લાઈન્ડ પીપલ્સ એસોસિએશનના સથવારે, અપંગ વિકલાંગ તથા મંદબુદ્ધિજીવો માટે આશ્રમના સંકુલમાં જ પ્રગતિશીલ શાળા ચાલુ છે.

ભૂકંપગ્રસ્ત ૪૩ શાળાઓ, ૧૬૦ ઓરડાઓનું નવનિર્માણ કરી લોકાર્પિત કરી ને તેનું શિક્ષણ ધોરણ ઊંચું આવે તે અર્થે પૂ. બાપુજીના જન્મશતાબ્દી વર્ષ નિમિત્તે બાલવિકાસ યોજના(પ્રેમની પરબ)નો મંગળ આરંભ તા. ૨૯ જાન્યુઆરી ૨૦૦૪ના રોજ થયો.

સાયલા તથા આજુબાજુના પછાત વિસ્તારના લોકો માટે આ આશ્રમ આશીર્વાદરૂપ બની ગયો છે.

પરિવર્તનકારી આધ્યાત્મિક શક્તિની સાથે જીવંત સંપર્ક વિકસાવવાથી વ્યક્તિ જ્ઞાનોપાર્જન કરી શકે છે. દિવ્ય બને છે. આ યોગાશ્રમ એટલે આધ્યાત્મિક જીવનમાં પ્રવેશવાનું અનોખું સદ્ભાગ્ય, જ્યાં આત્મજ્ઞાની ગુરુનું અનન્ય શરણ, સાંનિધ્ય અને તેઓના સમૃદ્ધ આશીર્વાદ પ્રાપ્ત થાય છે અને આ મનુષ્યજીવન સફળ થાય છે.

પ્રકાશન સમિતિ
શ્રી રાજ-સોભાગ સત્સંગ મંડળ
સાયલા

ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીકૃત

અધ્યાત્મસાર

વિષયાનુક્રમ

૧. અધ્યાત્મસાર-પ્રબંધ પહેલો (શ્લોક ૧ થી ૧૦૨)	૫૪
(૧) અધિકાર પહેલો અધ્યાત્મમાહાત્મ્ય અધિકાર	૧
(૨) અધિકાર બીજો અધ્યાત્મસ્વરૂપ અધિકાર	૧૪
(૩) અધિકાર ત્રીજો દંભત્યાગ અધિકાર	૨૮
(૪) અધિકાર ચોથો ભવસ્વરૂપચિંતા અધિકાર	૩૯
૨. અધ્યાત્મસાર-પ્રબંધ બીજો (શ્લોક ૧૦૩ થી ૨૦૮)	
(૧) અધિકાર પાંચમો વૈરાગ્યસંભવ અધિકાર	૫૭
(૨) અધિકાર છઠ્ઠો વૈરાગ્યભેદ અધિકાર	૭૭
(૩) અધિકાર સાતમો વૈરાગ્યવિષય અધિકાર	૧૦૦
૩. અધ્યાત્મસાર-પ્રબંધ ત્રીજો (શ્લોક ૨૦૯ થી ૩૨૫)	
(૧) અધિકાર આઠમો મમત્વત્યાગ અધિકાર	૧૧૪
(૨) અધિકાર નવમો સમતા અધિકાર	૧૩૦
(૩) અધિકાર દસમો સદનુષ્ઠાન અધિકાર	૧૪૩
(૪) અધિકાર અગિયારમો મનઃશુદ્ધિ અધિકાર	૧૬૫

૪. અધ્યાત્મસાર-પ્રબંધ ચોથો (શ્લોક ૩૨૬ થી ૪૯૪)

(૧) અધિકાર બારમો સમ્યક્ત્વ અધિકાર	૧૭૯
(૨) અધિકાર તેરમો મિથ્યાત્વત્યાગ અધિકાર	૨૧૦
(૩) અધિકાર ચૌદમો અસદ્ગ્રહત્યાગ અધિકાર	૨૬૩

૫. અધ્યાત્મસાર-પ્રબંધ પાંચમો (શ્લોક ૪૯૫ થી ૬૭૭)

(૧) અધિકાર પંદરમો યોગ અધિકાર	૨૭૭
(૨) અધિકાર સોળમો ધ્યાન અધિકાર	૩૨૯
(૩) અધિકાર સત્તરમો ધ્યાનસ્તુતિ અધિકાર	૩૮૩

૬. અધ્યાત્મસાર-પ્રબંધ છઠ્ઠો (શ્લોક ૬૭૮ થી ૮૮૮)

(૧) અધિકાર અઠારમો આત્મનિશ્ચય અધિકાર	૩૯૨
(૨) અધિકાર ઓગણીસમો જિનમતસ્તુતિ અધિકાર	૪૯૭

૭. અધ્યાત્મસાર-પ્રબંધ સાતમો (શ્લોક ૮૮૯ થી ૯૪૯)

(૧) અધિકાર વીસમો અનુભવ અધિકાર	૫૦૮
(૨) અધિકાર એકવીસમો સજ્જનસ્તુતિ અધિકાર	૫૩૯

પ્રબંધ પહેલો

અધિકાર પહેલો

★ અધ્યાત્મમાહાત્મ્ય અધિકાર ★

[૧] ऐन्द्रश्रेणिनतः श्रीमान्‌न्दतान्‌नाभिनन्दनः ।

उद्‌धार युगादौ यो जगदज्ञानपङ्‌क्तः ॥૧॥

અનુવાદ : ઈન્દ્રોની શ્રેણી વડે નમસ્કાર કરાયેલા, શ્રીયુક્ત, નાભિ રાજાના પુત્ર, આ યુગના આદિકાળમાં અજ્ઞાનરૂપી કાદવમાંથી જગતનો ઉદ્ધાર કરનાર (શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન) આનંદ પામો.

વિશેષાર્થ : પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથપરંપરા પ્રમાણે ગ્રંથકર્તા પોતાની કૃતિનો આરંભ પોતાનાં ઈષ્ટ દેવ-દેવીને નમસ્કાર કરીને, તેઓની આશિષ માગીને કરે છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે પોતાના આ 'અધ્યાત્મસાર' નામના ગ્રંથનો આરંભ કરતી વખતે સૌ પ્રથમ શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનને નમસ્કાર કર્યા છે. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે પોતાની કેટલીક કૃતિઓનો આરંભ 'ૐ શબ્દથી કર્યો છે. ૐ નમઃ । એ સરસ્વતીદેવીની ઉપાસના માટેનો મંત્ર છે. પોતાને અત્યંત પ્રિય એવા આ મંત્રની ઉપાસના કરીને પોતે સરસ્વતીદેવીનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો એવો નિર્દેશ એમણે પોતે જ પોતાની 'મહાવીર સ્તુતિ'ની વૃત્તિમાં કરેલો છે.

ઈન્દ્રો એટલે સૌધર્મ વગેરે દેવલોકના સ્વામીઓ. શ્રેણી એટલે પંક્તિ અથવા સમૂહ. તેઓના વડે નમસ્કાર કરાયેલા એવા શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન કેવા છે ? તેઓ શ્રીમાન્ અથવા શ્રીયુક્ત છે. શ્રી એટલે લક્ષ્મી. તીર્થંકર પરમાત્માની લક્ષ્મી એટલે કેવળજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મી, અષ્ટ પ્રાતિહાર્યરૂપી લક્ષ્મી, ચોત્રીશ અતિશયરૂપી લક્ષ્મી. કવિએ આ શ્લોકમાં 'ઋષભ દેવ' એવો શબ્દનિર્દેશ કર્યો નથી, પરંતુ તેમની ઓળખ નાભિનંદન તરીકે આપી છે. નંદન એટલે પુત્ર. નાભિરાજા-નાભિ કુલકરના પુત્ર એવા ઋષભદેવ ભગવાને આ અવસર્પિણીમાં, યુગના આરંભમાં અજ્ઞાનરૂપી કાદવમાં રહેલા લોકોને પોતાની દિવ્ય વાણી વડે ઉપદેશ આપીને તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. તેમણે લોકોને અસિ, મસિ અને કૃષિની વિદ્યા શીખવી તથા વ્યવહારજીવનની ઉપયોગિતા સમજાવીને સંસ્કારી બનાવ્યા. આ રીતે ત્રીજા આરાને અંતે સંસ્કારયુગનો આરંભ એમના થકી થયો હતો.

તીર્થંકરપદ પ્રાપ્ત થવાને લીધે દેવોને માટે અને દેવોના ઈન્દ્રોને માટે પણ જે નમસ્કાર કરવા યોગ્ય થયા એવા શ્રી ઋષભદેવ સ્વામી આનંદ પામો, જય પામો, જયવંત બનો. આવી મંગલસ્તુતિ સાથે કવિએ આ સમર્થ, રહસ્ય-બોધક આધ્યાત્મિક ગ્રંથનું મંગલાચરણ કર્યું છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીનો 'અધ્યાત્મસાર' નામનો આ ગ્રંથ સાધકમાં રહેલા અજ્ઞાનરૂપી અંધકારનો નાશ કરવામાં સહાયરૂપ બની રહે એવી ભાવનાની દૃષ્ટિએ ગ્રંથના આ મંગલાચરણમાં સૂક્ષ્મ ઔચિત્ય રહેલું છે.

[૨] શ્રીશાન્તિસ્તાન્તિભિદ્ભૂયાદ્ભવિનાં મૃગલાઞ્છનઃ ।

ગાવઃ કુવલયોલ્લાસં કુર્વતે યસ્ય નિર્મલાઃ ॥૨॥

અનુવાદ : જેમને મૃગનું લાંછન છે અર્થાત્ જેઓ ચન્દ્રસમાન છે અને જેઓની નિર્મળ વાણી કુવલયને ઉલ્લાસવાળી કરે છે એવા શ્રી શાન્તિનાથ ભગવાન ભવ્ય જીવોના સંતાપને હરનારા થાઓ !

વિશેષાર્થ : ઉપાધ્યાયજી મહારાજે આ બીજા શ્લોકમાં સોળમા તીર્થંકર શ્રી શાન્તિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરી છે. આ શ્લોકમાં શાન્તિ, મૃગલાંછન, ગાવઃ, કુવલય, નિર્મળ વગેરે શબ્દો એમણે શ્લેષસહિત વિશિષ્ટ અર્થમાં પ્રયોજ્યા છે. સોળમા શ્રી શાન્તિનાથ ભગવાનનું લાંછન છે મૃગ. મૃગ એટલે હરણ. ચન્દ્રમામાં પણ હરણ છે. એટલે મૃગલાંછનનો અર્થ થાય છે ચંદ્ર; ગો અથવા ગાવ એટલે વાણી અને ગો એટલે કિરણો; કુવલય એટલે કુમુદિની અને કુવલય એટલે પૃથ્વી. ચંદ્ર જેમ પોતાનાં નિર્મળ કિરણો વડે કુમુદિનીને ઉલ્લસિત એટલે કે વિકસિત કરે છે તેમ શ્રી શાન્તિનાથ ભગવાનની વાણી પૃથ્વીમંડળને ઉલ્લસિત કરે છે. ચંદ્ર જેમ પોતાનાં શીતલ કિરણો વડે પ્રાણીઓના તાપને હરે છે તેમ શ્રી શાન્તિનાથ ભગવાન ભવ્ય જીવોના સંતાપને હરનારા છે. શ્રી શાન્તિનાથ ભગવાન અવતર્યા તે સમયે લોકોમાં મરકી વગેરે રોગો શાન્ત થયા હતા. એટલા માટે તેઓ લોકોના સંતાપને હરનારા કહેવાય છે. વળી તેઓ પોતાની નિર્મળ વાણી વડે લોકોના અજ્ઞાનરૂપી અંધકારના દોષોને દૂર કરનારા હતા.

આમ, આ શ્લોકમાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજે શ્રી શાન્તિનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરવા સાથે યથોચિત અર્થગર્ભિત શબ્દો વડે એમનો મહિમા પણ દર્શાવ્યો છે.

[૩] શ્રી શૈવેયં જિનં સ્તૌમિ ભુવનં યશસેવ ચઃ ।

મારુતેન મુઘ્નોત્યેન પાઞ્ચજન્યમપૂપુરત્ ॥૩॥

અનુવાદ : જેમણે પોતાના યશ વડે ત્રિભુવનને જાણે ભરી દીધું હોય તેમ પોતાના મુખમાંથી નીકળેલા વાયુ વડે પાંચજન્ય શંખને ફૂંક્યો હતો એવા, શિવાદેવી માતાના પુત્ર, શ્રી નેમિનાથ ભગવાનની હું સ્તુતિ કરું છું.

વિશેષાર્થ : બાવીસમા તીર્થંકર શ્રી નેમિનાથ ભગવાને છન્નસ્થ અવસ્થામાં શ્રીકૃષ્ણનો પાંચજન્ય નામનો શંખ, જાણે રમત વાત હોય તેમ પોતાની ફૂંકથી વગાડ્યો હતો. શંખનાદ કરવા માટે શંખને મુખના પવનથી ભરવો પડે. સામાન્ય શંખ ફૂંકીને ધ્વનિ કાઢવા માટે પણ શ્રમ પડે છે, તો પાંચજન્ય શંખ માટે કેટલી બધી તાકાત જોઈએ ! નેમિનાથ ભગવાને એ પાંચજન્ય શંખ ફૂંકીને પોતાના પરાક્રમ વડે લોકોને આશ્ચર્યમુગ્ધ કરી દીધા હતા. એ નેમિનાથ ભગવાને કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરીને પોતાના શંખ જેવા ઉજ્જ્વલ યશ વડે આ જગતને ભરી દીધું હતું. એવા શ્રી નેમિનાથ જિનેશ્વરની હું સ્તુતિ કરું છું.

[૪] જીયાત્ફણિફણપ્રાન્ત સંક્રાન્તતનુરેકદાઃ ।

ઉદ્ભર્તુમિવ વિશ્વાનિ શ્રીપાર્શ્વોં બહુરૂપભાક્ ॥૪॥

અનુવાદ : સર્પની ફણાના અગ્રભાગમાં એક જ સમયે જેમના શરીરનાં અનેક પ્રતિબિંબો પડેલાં છે અને તેથી જાણે કે ત્રણ જગતનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જેમણે ઘણાં રૂપ ધારણ કર્યાં હોય એવા જણાય છે એ શ્રી પાર્શ્વનાથ પ્રભુ જયવંતા વર્તો.

વિશેષાર્થ : એક વખત કમઠ નામના અસુરે ત્રેવીસમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન ઉપર મૂશળધાર વૃષ્ટિ સહિત ઘણા ઉપસર્ગો કર્યા. તે સમયે ભગવાન પ્રત્યેના ભક્તિભાવને કારણે ધરણેન્દ્ર દેવે સર્પનું રૂપ ધારણ કરીને ભગવાનના મસ્તક ઉપર છત્રના આકારે પોતાની ફણાઓ ફેલાવી. એ ફણાઓના અગ્રભાગમાં રહેલા પ્રત્યેક મણિમાં પ્રતિબિંબિત થયેલી ભગવાનની આકૃતિ જુદા જુદા દષ્ટિકોણને કારણે જુદાં જુદાં રૂપવાળી દેખાતી હતી. કવિ ઉત્પ્રેક્ષા કરે છે કે ભગવાને જગતના ઉદ્ધારને માટે જાણે કે જુદાં જુદાં રૂપ ધારણ કર્યાં ન હોય ! એવા શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન જયવંતા વર્તો.

[૫] જગદાનન્દનઃ સ્વામી જયતિ જ્ઞાતનન્દનઃ ।

ઉપજીવન્તિ યદ્વાચમદ્યાઽપિ વિબુધાઃ સુધામ્ ॥૫॥

અનુવાદ : જગતને આનંદ આપનારા તથા જેમની વાણીરૂપી અમૃતને વિબુધો અદ્યાપિ સેવે છે એવા જ્ઞાતનંદન (શ્રી મહાવીર સ્વામી) જયવંતા વર્તે છે.

વિશેષાર્થ : જ્ઞાતનંદન એટલે જ્ઞાત નામના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા. સિદ્ધાર્થ રાજા જ્ઞાત વંશના હતા. સિદ્ધાર્થ રાજાના પુત્ર ચોવીસમા તીર્થંકર ભગવાન શ્રી મહાવીર સ્વામી સમગ્ર જગતના જીવોને આનંદ પમાડનારા છે. વિબુધ એટલે પંડિત અથવા પ્રાજ્ઞ પુરુષ. વળી વિબુધ એટલે દેવ. ભગવાન મહાવીર સ્વામીની વાણી જેમ દેવોને માટે સુધામય છે તેમ પંડિત પુરુષો માટે પણ અમૃત સમાન છે. ભગવાન મહાવીરે અઢી હજાર વર્ષ પૂર્વે ભવ્ય જીવોના આત્મકલ્યાણ માટે જે દેશના આપી હતી તે શ્રુતપરંપરા દ્વારા આજ દિવસ સુધી ચાલી આવી છે. પદાર્થનું યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવનારી, યથાર્થ બોધ કરનારી અને સર્વ સંશયો દૂર કરનારી એવી ભગવાનની દિવ્ય વાણીને પંડિતો આજ દિવસ સુધી સેવી રહ્યા છે. એવા શ્રી મહાવીર સ્વામી વિજયવંત વર્તો !

[૬] એતાનન્યાનપિ જિનાન્નમસ્કૃત્ય ગુરૂનપિ ।

અધ્યાત્મસારમધુના પ્રકટીકર્તૃમુત્સહે ॥૬॥

અનુવાદ : આ અને અન્ય જિનેશ્વરોને અને ગુરુવર્યોને નમસ્કાર કરીને 'અધ્યાત્મસાર' નામના શાસ્ત્રગ્રંથને પ્રગટ કરવા હું હવે ઉત્સાહવંત થાઉં છું.

વિશેષાર્થ : શ્રી ઋષભદેવ, શ્રી શાંતિનાથ, શ્રી નેમિનાથ, શ્રી પાર્શ્વનાથ અને શ્રી મહાવીર સ્વામી એ પાંચ તીર્થંકર પરમાત્માની સ્તુતિ કર્યા પછી ગ્રંથકાર અન્ય સર્વ તીર્થંકરો અને ગુરુવર્યોને પણ નમસ્કાર કરે

છે. નમસ્કાર પછી ગ્રંથપ્રયોજન દર્શાવવાની પ્રણાલિકા છે. ગ્રંથકાર કહે છે કે 'હવે હું અધ્યાત્મસાર નામના ગ્રંથને પ્રગટ કરવા માટે ઉત્સાહવંત થઈને ઉદ્યમ કરીશ.' અહીં ગ્રંથના નામનો નિર્દેશ થઈ જાય છે. અધ્યાત્મ એટલે અધિ + આત્મ. આત્માને લક્ષીને અથવા આત્માનો આશ્રય કરીને જે વિચારણા થાય તે અધ્યાત્મ. શુદ્ધ આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન, મનન, નિદિધ્યાસન થાય તે અધ્યાત્મ. આત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિનો ઉપાય અને ક્રમ બતાવે તે અધ્યાત્મ. એવા અધ્યાત્મના સારરૂપ પરમાર્થને પ્રકાશનારા શાસ્ત્રની રચના કરવા માટે ગ્રંથકાર ખૂબ ઉત્સાહિત છે. ગ્રંથકાર આ ગ્રંથની રચના કોઈકની આજ્ઞાને કારણે કે શુષ્ક ફરજ રૂપે નથી કરતા, પણ અંતરની સ્ફુરણાથી બહુ જ ઉત્સાહમાં આવીને કરવા તૈયાર થયા છે. અંતરના ઉત્સાહથી કરેલું કામ દીપી ઊઠે છે. એથી દેખીતી રીતે જ ગ્રંથ સમર્થ અને પ્રાણવાન બની શકે છે.

[૭] શાસ્ત્રાત્ પરિચિતાં સમ્યક્ સમ્પ્રદાયાચ્ચ ધીમતામ્ ।

इहानुभवयोगाच्च प्रक्रियां कामपि ब्रुवे ॥७॥

અનુવાદ : શાસ્ત્રથી, ગીતાર્થ પુરુષોના સંપ્રદાયથી અને અનુભવના યોગથી સારી રીતે પરિચિત થયેલી એવી કોઈક પ્રક્રિયા વિશે હું કહું છું.

વિશેષાર્થ : જેમ કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યે 'યોગશાસ્ત્ર'ના આરંભમાં કહ્યું છે તેમ અહીં ઉપાધ્યાયજી મહારાજ 'અધ્યાત્મસાર' ગ્રંથના આરંભમાં કહે છે કે 'શાસ્ત્રગ્રંથોના અધ્યયનથી તથા ગીતાર્થ ગુરુવર્યોના સંપ્રદાયમાં અવિચ્છિન્ન પરંપરાથી ચાલી આવેલા આમ્નાયોથી તથા મારા પોતાના સ્વાનુભવના યોગથી સારી રીતે પરિચિત એવી પ્રક્રિયા વિશે હું કહેવા ઇચ્છું છું.' અધ્યાત્મની પ્રત્યેક વાતને શાસ્ત્રની સંમતિ હોવી એ પ્રથમ આવશ્યકતા છે. અધ્યાત્મની કે કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં શાસ્ત્રથી વિપરીત નિરૂપણમાં ઘણાં ભયસ્થાનો રહેલાં છે. બીજી બાજુ બધી જ નાની નાની વિગતોને શાસ્ત્રમાં અવકાશ ન પણ મળ્યો હોય. શાસ્ત્રમાં સંક્ષેપમાં કહેલી વાતો ગુરુભગવંતો પાસે મૌખિક પરંપરા દ્વારા વધુ ખુલાસા સાથે જાણવા મળે. ગુરુભગવંતોની પરંપરામાં તે અનુભવમાંથી પાર પડેલી હોય. અધ્યાત્મનું ક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે અને તેમાં અનુભવોની તરતમતાનું વૈવિધ્ય એટલું બધું હોય છે કે જેઓને પોતાને તેવો કાંઈક અનુભવ હોય તેઓ જ તેને વિશે અધિકારપૂર્વક સવિશેષપણે વાત કરી શકે. સ્વાનુભવપ્રતીતિ વિના જેઓ આ વિષયમાં વાત કરે તે તો જાણે ઊછીની લીધેલી વાત કરતા હોય તેવું લાગે. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ, પૂર્વસૂરિઓની જેમ, શાસ્ત્ર, ગુરુપરંપરા અને સ્વાનુભવ એ ત્રણેના સમન્વયસહિત વિનયપૂર્વક આ વિષયમાં કિંચિત્ પ્રકાશ પાડવા ઇચ્છે છે. કિંચિત્ એટલા માટે કે આ વિરાટ વિષયમાં નિ:શેષ કથન તો સર્વજ્ઞ સિવાય કોઈ જ ન કરી શકે. વળી કિંચિત્ કહેવામાં ગ્રંથકારની પોતાની પ્રામાણિકતા અને વિનમ્રતા પણ જણાઈ આવે છે.

[૮] યોગિનાં પ્રીતયે ષટ્થમધ્યાત્મરસપેશલમ્ ।

भोगिनां भामिनीगीतं संगीतकमयं यथा ॥८॥

અનુવાદ : જેમ સ્ત્રીનું સંગીતમય ગીત ભોગી પુરુષોની પ્રીતિ માટે થાય છે તેમ અધ્યાત્મરસથી મનોહર એવું આ પદ્ય યોગીજનોની પ્રીતિ માટે થાય છે.

વિશેષાર્થ : ઉપાધ્યાયજી મહારાજે 'યોગી' અને 'ભોગી' એ બે પરસ્પર વિરુદ્ધ એવા શબ્દોનો પ્રાસ મેળવી તે બંનેના જુદા જુદા પ્રકારના રસને માટે અહીં ઉપમા પ્રયોજી છે. શબ્દ, રૂપ, રસ, ગંધ અને સ્પર્શ એ પંચેન્દ્રિયના વિષયોમાં લુબ્ધ એવા ભોગીજનોને વાદ્ય, નૃત્ય, સંગીત ઇત્યાદિ સાથેના સ્ત્રીઓના ગીતથી જેમ આનંદ ઊપજે છે તેમ અધ્યાત્મરસની વાતો સાંભળવાથી યોગીપુરુષોને આનંદ ઊપજે છે. અલબત્ત, આ બંને પ્રકારના આનંદ વચ્ચે ઘણો તફાવત છે. મોક્ષમાર્ગ અને અધ્યાત્મની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો એક આનંદ સ્થૂલ સપાટી ઉપરનો છે. જીવને તે અધોગતિ તરફ લઈ જાય છે. બીજા પ્રકારનો એટલે કે અધ્યાત્મરસનો આનંદ સૂક્ષ્મ અને ઉચ્ચ પ્રકારનો છે. યોગ્ય એવા જીવને તે ઊર્ધ્વગતિમાં લઈ જનારો નીવડે છે.

[૯] કાન્તાધરસુધાસ્વાદાદ્યૂનાં યજ્જાયતે સુખમ્ ।

વિન્દુઃ પાર્શ્વે તદધ્યાત્મશાસ્ત્રાસ્વાદસુખોદધેઃ ॥૯॥

અનુવાદ : યુવાન પુરુષોને સ્ત્રીના અધરામૃતના આસ્વાદથી જે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે તે સુખ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના આસ્વાદના સુખસાગર પાસે એક બિંદુ માત્ર છે.

વિશેષાર્થ : કામાસક્ત યુવાનોને સ્ત્રીના અધરપાનમાં જાણે અમૃત જેવો આસ્વાદ અનુભવાતો લાગે છે. વસ્તુતઃ તે ઈન્દ્રિયજન્ય, સ્થૂલ આનંદ છે. તે મોહનીય કર્મના ઉદયે માત્ર શાતારૂપ અનુભવાય છે. એ જ સ્ત્રી પ્રત્યે અપ્રીતિ થતાં તેના અધરપાનની ઈચ્છા થતી નથી, બલકે તે માટે અભાવ, અરુચિ થાય છે, સૂગ ચડે છે. કામભોગનો આનંદ ઈન્દ્રિયાધીન, સ્થૂલ, અલ્પકાલીન અને અસ્થિર હોય છે. તેનો અતિભોગ શારીરિક અને માનસિક વિપરીત પરિણામ આણે છે. અધ્યાત્મનો આનંદ સૂક્ષ્મ, સ્વાધીન, ઈન્દ્રિયાતીત, ચિરકાલીન અને આત્માને ઉજ્જવળ બનાવનારો હોય છે. જેમણે અધ્યાત્મનો સાચો આનંદ માણ્યો છે તેમને ઈન્દ્રિયપરસ્ત કામભોગનો આનંદ સાવ નીરસ, તુચ્છ, નિરર્થક અને હેય લાગે છે. આધ્યાત્મિક આનંદ અને ઈન્દ્રિયજન્ય આનંદ એ બે વચ્ચે સરખામણી કે તુલના કરવી વ્યર્થ છે. તેમ છતાં કહેવું હોય તો કહી શકાય કે આત્માના સાચા સુખના સાગર પાસે કામભોગનો આનંદ એક બિંદુ સમાન છે. આમ દર્શાવીને ઉપાધ્યાયજી મહારાજ સૂચન કરે છે કે જેઓને અધ્યાત્મરસના મહાસાગરમાં ડૂબકી મારવી છે તેઓએ સૌ પ્રથમ વિષયસુખથી નિવૃત્ત થઈ જવું જોઈએ, કારણ કે જીવનમાં મન, વચન અને કાયાના નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચર્યને પ્રતિષ્ઠિત કર્યા વિના અધ્યાત્મની ઊંચી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત થઈ શકતી નથી.

[૧૦] અધ્યાત્મશાસ્ત્રસંભૂતસંતોષસુખશાલિનઃ ।

ગણયન્તિ ન રાજાનં ન શ્રીદં નાપિ વાસવમ્ ॥૧૦॥

અનુવાદ : અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી ઉત્પન્ન થયેલા સંતોષરૂપી સુખથી શોભતા યોગીજનો પછી રાજાને, કુબેરને કે ઈન્દ્રને પણ ગણતા નથી.

વિશેષાર્થ : સામાન્ય માણસોની સુખની કલ્પના ધનલક્ષ્મી, સગવડનાં સાધનો, કંચન, કામિની અને

પુત્ર-પરિવારમાં સમાઈ જાય છે. રાજા પાસે વૈભવ અને સત્તા હોય છે. કેટલાયે યાચકોની ઈચ્છાને તે પૂર્ણ કરે છે. કુબેર ધનના ભંડારી ગણાય છે. તે 'શ્રીદ' એટલે લક્ષ્મી આપનાર છે. એટલે દરિદ્ર માણસો એની પ્રાર્થના કરે છે. ઈન્દ્ર દેવોનો સ્વામી છે. અન્ય દેવો જેની આજ્ઞામાં હોય એવા ઈન્દ્રના સુખની તો વાત જ શી કરવી ? પરંતુ તૃષ્ણામાં દુઃખ છે અને સંતોષમાં સુખ છે. તૃષ્ણાનો કોઈ અંત નથી. છેવટે તો તેમાં દુઃખી જ થવાનું છે. આમ છતાં સામાન્ય માણસો રાજા, કુબેર કે ઈન્દ્રને બહુ મોટા ગણે છે અને તેમની પાસેથી ઐશ્વર્ય અને સમૃદ્ધિનું ઉત્તમ પ્રકારનું સુખ મેળવવાની સ્પૃહા રાખે છે અથવા પોતે રાજા, કુબેર કે ઈન્દ્ર બનવાનું સ્વપ્ન સેવે છે. પરંતુ રાજાનું ચિત્ત બહુ વ્યગ્રતાવાળું, શત્રુના ભયથી વ્યાકુળ હોય છે. ઘણી ઋદ્ધિ અને ખાનપાનની તથા હરવાફરવાની ઘણી અનુકૂળતાવાળું જીવન હોવા છતાં તેના ચિત્તમાં શાંતિ નથી હોતી. કુબેર ધનપતિ છે અને બીજાને યથેચ્છ લક્ષ્મી આપી શકે છે, પરંતુ તેને પણ ઈન્દ્રને આધીન રહેવું પડે છે. તેના માથે પણ સ્વામી છે. વળી ઈન્દ્ર પણ વિષયાદિક સુખમાં મગ્ન હોય છતાં પોતાનું ઈન્દ્રાસન ચાલી ન જાય તે માટે ચિંતાતુર રહે છે. દેવગતિનું સુખ પણ અંતે પૂરું થઈ જવાનું છે. એટલે સાચું સુખ તો અધ્યાત્મરસમાં રહેલું છે. એ સુખનો જેને અનુભવ થાય છે તેને એક પ્રકારનો એવો સંતોષ થાય છે કે તે પછી તેને રાજા, કુબેર કે ઈન્દ્રનું સુખ સાવ તુચ્છ લાગે છે. આમ, ભૌતિક પુદ્ગલનિર્ભર સુખો કરતાં અધ્યાત્મરસનું સુખ કેટલું બધું ચડિયાતું છે તે બતાવી ઉપાધ્યાયજી મહારાજે તેનું ગૌરવ દર્શાવ્યું છે તથા તેની ઉપાદેયતા સમજાવી છે.

[૧૧] યઃ કિલાશિક્ષિતાધ્યાત્મશાસ્ત્રઃ પાણ્ડિત્યમિચ્છતિ ।

उत्क्षिपत्यंगुलीं पंगुः स स्वर्दुफललिप्सया ॥૧૧॥

અનુવાદ : જે માણસ ખરેખર અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અભ્યાસ વિના પાંડિત્ય પ્રાપ્ત કરવાની ઈચ્છા રાખે છે તે, કલ્પવૃક્ષનું ફળ મેળવવાની ઈચ્છાથી પંગુ પુરુષ પોતાની આંગળી ઊંચી કરે તેના જેવું છે.

વિશેષાર્થ : શાસ્ત્રો ઘણા પ્રકારનાં છે. શાસ્ત્રાભ્યાસથી પાંડિત્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ બીજાં ઘણાં શાસ્ત્રોનો અભ્યાસ કર્યો હોવા છતાં જો અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ ન કર્યો હોય તો તેવી વ્યક્તિનું પાંડિત્ય અધૂરું ગણાય. પિંગળશાસ્ત્ર, અલંકારશાસ્ત્ર, કાવ્યશાસ્ત્ર, નાટ્યશાસ્ત્ર, વ્યાકરણશાસ્ત્ર, શિલ્પશાસ્ત્ર વગેરે બધાં શાસ્ત્રો ભૌતિક વિદ્યાને લગતાં છે. આત્મસ્વરૂપના વિષયનાં શાસ્ત્ર તે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર. એ શાસ્ત્ર જાણ્યા કે સમજ્યા વિના વિદ્યાઓમાં તેજ ન આવે. બીજાં ભૌતિક શાસ્ત્રોનું જ્ઞાન ઓછુંવત્તું હશે તો પણ ચાલશે, પરંતુ મળેલું મનુષ્યજીવન સાર્થક કરવા માટે તથા આત્મસ્વરૂપના સુખનો અનુભવ કરવા માટે અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અભ્યાસની અનિવાર્યતા છે. એના અભ્યાસ વિના કોઈ વ્યક્તિ 'પંડિત' બનવા ઈચ્છે તો તે ઉપહાસને પાત્ર બને. કવિએ અહીં સરસ ઉપમા આપી છે. જો કોઈ પંગુ માણસ પોતાના પગની ખોડ હોવા છતાં ઊંચે લટકતા કોઈ વૃક્ષફળને તોડવા હાથ ઊંચો કરે તો તે ઉપહાસપાત્ર બને છે, તો પછી પૃથ્વી ઉપર રહેલો પંગુ માણસ સ્વર્ગલોકમાં રહેલા કલ્પવૃક્ષનું ફળ લેવા માટે એક આંગળી ઊંચી કરે તો તેની શી વાત કરવી ? તેને તે ફળ ક્યારેય પ્રાપ્ત થવાનું નથી. તેવી રીતે અધ્યાત્મવિદ્યાના અભ્યાસ વિના માણસ સાચા અર્થમાં અપંડિત જ રહે છે.

[૧૨] દમ્ભપર્વતદમ્ભોલિઃ સૌહાર્દામ્બુધિચન્દ્રમાઃ ।

અધ્યાત્મશાસ્ત્રમુક્તાલ-મોહજાલવનાનલઃ ॥૧૨॥

અનુવાદ : અધ્યાત્મશાસ્ત્ર દંભરૂપી પર્વતને માટે વજ્ર સમાન, મૈત્રીરૂપી સમુદ્રને માટે ચંદ્ર સમાન અને વૃદ્ધિ પામેલા મોહજાળરૂપી વનને માટે અગ્નિ સમાન છે.

વિશેષાર્થ : અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું ગૌરવ દર્શાવવા અને એની ઉપયોગિતા સમજાવવા કવિ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ અહીં ત્રણ રૂપક પ્રયોજે છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર વજ્ર જેવું છે, ચંદ્ર જેવું છે અને અગ્નિ જેવું છે. એમાં વજ્ર અને અગ્નિ વિનાશક છે અને ચન્દ્ર સંવર્ધક છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ દંભરૂપી પર્વતની શિલાઓ તોડવામાં વજ્ર જેવો છે. જે વ્યક્તિ અધ્યાત્મ તરફ ગતિ કરે છે તેનામાં સરળતા, નિર્દોષતા, સચ્ચાઈ અવશ્ય આવવા લાગે છે. તેનામાં દંભ, કપટ, માયા, અસત્ય વગેરે ઉત્તરોત્તર ઓછાં થતાં જાય છે. તેના વિષય અને કષાય મંદ થવા લાગે છે. તેની જીવનવિશુદ્ધિ વધતી જાય છે. તેનું મિથ્યાત્વ દૂર થાય છે અને તેનું સમક્તિ નિર્મળ થાય છે.

પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે તેનામાં મૈત્રીભાવ પ્રગટ થાય છે. તેની મૈત્રીનું ક્ષેત્ર ઉત્તરોત્તર વિસ્તરતું જાય છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર તેના મૈત્રીરૂપી સાગરને માટે ચંદ્ર સમાન બને છે. વળી મોહજાળરૂપી વનને માટે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર દાવાનળનું કામ કરે છે. અજ્ઞાન, મિથ્યાત્વ, ક્રોધાદિ કષાયો તથા પુરુષવેદ, સ્ત્રીવેદ અને નપુંસકવેદ સહિત નવ નોકષાયો ઇત્યાદિ મોહનીય કર્મની ગીચ ઝાડીને બાળીને ભસ્મ કરવા માટે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર દાવાગ્નિનું કામ કરે છે. આમ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રની ઉપયોગિતા ચેતનાના વિકાસની દૃષ્ટિએ ઘણી મોટી છે. જે જીવો એ દિશામાં વિકાસ વાંછે છે તેમને માટે અધ્યાત્મશાસ્ત્રો અવશ્ય અધ્યયન કરવા યોગ્ય છે.

[૧૩] અધ્વા ધર્મસ્ય સુસ્થઃ સ્યાત્પાપચૌરઃ પલાયતે ।

અધ્યાત્મશાસ્ત્રસૌરાજ્યે ન સ્યાત્કશ્ચિદુપ્પ્લવઃ ॥૧૩॥

અનુવાદ : અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી સુરાજ્યમાં ધર્મનો માર્ગ સુગમ થાય છે, પાપરૂપી ચોર નાસી જાય છે અને અન્ય કોઈ ઉપદ્રવ થતો નથી.

વિશેષાર્થ : ઉપાધ્યાયજી મહારાજે અહીં અધ્યાત્મશાસ્ત્રને માટે એક સારા રાજ્યનું રૂપક પ્રયોજ્યું છે. સારા રાજ્યમાં રાજા ભલો હોય, પ્રજાપાલક હોય, એના વહીવટમાં ન્યાય અને પ્રામાણિકતા હોય, ચોરડાકુનો ઉપદ્રવ ન હોય તથા પ્રજા નિર્ભય હોય. આ રાજ્ય કેવું છે ? આ રાજ્યમાં બધા માર્ગો સુગમ છે, સારી રીતે કરાયેલા અને સચવાયેલા છે. ચાલવા માટે તે સરળ છે. આ માર્ગમાં ભૂલા પડવાની કોઈ ચિંતા નથી કે બીજી કોઈ બીક નથી. આ રાજ્યમાં વહીવટીતંત્ર એટલું મજબૂત અને કાર્યદક્ષ છે કે ચોરો પણ ડરી જઈને રાજ્ય છોડીને ભાગી જાય છે. આ રાજ્યમાં બીજા કોઈ ઉપદ્રવો નથી. તેવી રીતે અધ્યાત્મરૂપી રાજ્યમાં જે વ્યક્તિ પ્રવેશ કરે છે તેને પ્રતનિયમરૂપી, રત્નત્રયીરૂપી સલામત અને સાચો માર્ગ મળી જાય છે. એને પાપરૂપી, અશુભ કર્મરૂપી ચોરનો ભય રહેતો નથી. આર્તધ્યાન અને શૌરધ્યાનરૂપી ઉપદ્રવો તેને સતાવતા નથી. આ રાજ્યમાં સર્વત્ર સુખ અને શાંતિ પ્રવર્તે છે.

[૧૪] યેષામધ્યાત્મશાસ્ત્રાર્થ-તત્ત્વં પરિણતં હૃદિ ।

કષાયવિષયાવેશક્લેશસ્તેષાં ન કર્હિચિત્ ॥૧૪॥

અનુવાદ : જેમના હૃદયમાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થનું તત્ત્વ પરિણમેલું છે તેમને કષાય અને વિષયોના આવેશનો ક્લેશ ક્યારેય થતો નથી.

વિશેષાર્થ : સંસારમાં જીવને ક્લેશ થવાનાં ઘણાં નિમિત્તો છે. એમાં મુખ્યત્વે ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ચાર કષાયો છે અને શબ્દ, સ્પર્શ, રસ, રૂપ, ગંધ જેવા ઈન્દ્રિયોના વિષયોનો ભોગવટો છે. સંસારમાં ક્લેશ, સંઘર્ષ, કલહ, યુદ્ધ વગેરે સતત ચાલતાં રહે છે. એમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે કષાયો. અજ્ઞાન તથા સ્વાર્થને કારણે વખતોવખત અણબનાવ, ક્લેશકંકાસની સ્થિતિ સર્જાય છે. બીજી બાજુ માણસના ભોગોપભોગની કોઈ મર્યાદા નથી. અસંતોષમાંથી ઘણા અનર્થો સર્જાય છે અને જીવન ક્લેશમય બની જાય છે. આ ક્લેશ શાંત કે નિર્મૂળ ક્યારે થાય ? જ્યારે જીવને સાચી દૃષ્ટિ સાંપડે ત્યારે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અભ્યાસથી એ દૃષ્ટિ સાંપડે છે. એથી આત્માર્થી જીવ મન અને ઈન્દ્રિયો ઉપર સંયમ મેળવવા લાગે છે. ગ્રંથકારે અહીં તત્ત્વની પરિણતિ ઉપર ભાર મૂક્યો છે. એવી પરિણતિ જે સાધકમાં આવે તેને આત્મવો હેય લાગે છે અને સંવર તથા નિર્જરા ઉપાદેય લાગે છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રનું માત્ર શાબ્દિક પાંડિત્ય ધરાવવું બસ નથી. એનો અર્થ અને એનાં રહસ્યો હૃદયમાં પરિણમવાં જોઈએ.

[૧૫] નિર્દયઃ કામચણ્ડાલઃ પણ્ડિતાનપિ પીડયેત્ ।

યદિ નાધ્યાત્મશાસ્ત્રાર્થ-બોધયોધકૃપા ભવેત્ ॥૧૫॥

અનુવાદ : જો અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થબોધરૂપી યોદ્ધાની કૃપા ન હોય તો કામદેવરૂપી નિર્દય ચાંડાલ પંડિતોને પણ પીડા કરે છે.

વિશેષાર્થ : અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થબોધ વિના જીવને કેટલી બધી હાનિ થાય છે તે સમજાવવા માટે ગ્રંથકારે અર્થબોધને યોદ્ધાનું રૂપક આપ્યું છે અને કામવાસનાને ચાંડાલનું રૂપક આપ્યું છે. ચાંડાલ નીચ જાતિના હોય છે, કૂર અને અધમ હોય છે. પાપકાર્યો કરતાં તેઓ અચકાતા નથી. તક મળે તો તેઓ સારા માણસને લૂંટી લે છે, સતાવે છે. તેઓને કોઈ લજ્જા કે ભય હોતાં નથી. પરંતુ ચાંડાલો રાજાના સુભટોથી ડરતા હોય છે. રાજાના સૈનિકોને જોતાં ચાંડાલો દૂર ભાગી જાય છે અથવા શાંત થઈ જાય છે. કામદેવ પણ ચાંડાલ જેવો છે. તક જોઈને તે માણસના ચિત્તમાં કામવાસના જગાવે છે. કામવાસના જાગે એટલે માણસની લાજશરમ ઓછી થઈ જાય છે. તેનામાંથી વિવેક ચાલ્યો જાય છે. તે અધમ કૃત્ય કરવા તૈયાર થઈ જાય છે. કામદેવને મન બધા જીવો સરખા છે. તે શ્રીમંત અને ગરીબ, સેવક અને સ્વામી, પંડિત અને મૂર્ખ એવા એવા ભેદ કરતો નથી. દુનિયામાં બહુ ભણેલા પંડિત જેવા માણસો, અરે, કેટલીક વાર તો કહેવાતા મોટા ધર્માચાર્યો કે ઉપદેશકો પણ કામવાસના આગળ લાચાર બની ગયાના દાખલા જોવા મળે છે. કહેવાયું છે કે બલવાન ઇન્દ્રિયગ્રામઃ વિદ્વાંષમપિ કર્ષતિ । આ કામવાસના રૂપી ચાંડાલની સામે રક્ષણ કોનું મેળવવું ? અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અર્થબોધરૂપી યોદ્ધાનું મેળવવું. એક વખત હૃદયમાં જો આત્મસ્વરૂપનું ચિંતન ચાલે તો પછી વિષય-કષાય મંદ પડવા લાગે. પછી વિષયવાસના એ વિષની

વેલડી જેવી લાગે. આ વાત કહેવી જેટલી સહેલી છે તેટલી અનુભવમાં મૂકવી સહેલી નથી. કામવાસનાનાં ગુપ્ત પ્રલોભનો વખતે કે કામરૂપી જ્વરના ઉદય વખતે માણસની ખરી કસોટી થાય છે. અધ્યાત્મરસિક, જાગ્રત, પ્રજ્ઞાવાન વ્યક્તિ તે સમયે તેને તુચ્છ, નિરર્થક, દુર્ગતિના સાધનરૂપ સમજીને દૂરથી જ તિલાંજલિ આપે છે. કામવાસના ઉપર મન, વચન અને કાયાથી વિજય મેળવવો એ ખરેખર ઘણી દુષ્કર વાત છે. બ્રહ્મચર્ય વ્રતને અસિધારા વ્રત તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. અધ્યાત્મરસિક કામવિજેતા સ્થૂલિભદ્રનું તથા તેવા મહાત્માઓનું સ્મરણ ત્યારે ઉપકારક નીવડે છે.

[૧૬] વિષવલ્લિસમાં તૃષ્ણાં વર્ધમાનાં મનોવને ।

અધ્યાત્મશાસ્ત્રદાત્રેણ છિન્દન્તિ પરમર્ષયઃ ॥૧૬॥

અનુવાદ : મનરૂપી વનમાં વધતી જતી વિષવેલડી જેવી તૃષ્ણાને પરમ ઋષિઓ અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી દાતરડા વડે છેદી નાખે છે.

વિશેષાર્થ : ગ્રંથકારે અહીં મનને વનનું રૂપક આપ્યું છે. વનમાં તો કેટલાયે પ્રકારની વનસ્પતિ પોતાની મેળે ઊગી નીકળે છે અને વૃદ્ધિ પામે છે. એવી રીતે મનુષ્યના ચિત્તમાં જાણતાં-અજાણતાં કેટકેટલા પ્રકારની તૃષ્ણાઓ જાગે છે. જેમ કેટલીક વનસ્પતિ ઝેરી હોય છે અને તે ખાનારના પ્રાણ હરી લે છે તેમ કેટલીક ભયંકર તૃષ્ણાઓ જીવને દુર્ગતિમાં લઈ જાય છે. અરે, કેટલીક તૃષ્ણાઓ સંતોષવા જતાં માણસ તત્કાળ મૃત્યુને શરણ થઈ જાય છે. કેટલીક વાર બીજા લોકો એવી વ્યક્તિનો તત્કાળ વધ કરી નાખે છે. ક્યારેક રાજ્ય તરફથી મૃત્યુદંડની સજા થાય છે. ઝેર તો માણસને એક વાર મારી નાખે છે, પણ વાસનારૂપી ઝેરી વેલડીઓ તો જીવને અનેક વાર, અનેક ભવમાં મારી નાખે છે. આવી વિષવેલડી માટે અધ્યાત્મશાસ્ત્ર દાતરડાનું કામ કરે છે. તે તૃષ્ણાઓનો મૂળમાંથી ઉચ્છેદ કરી મનરૂપી વનને વિશુદ્ધ કરે છે.

[૧૭] વને વેશ્મ ધનં દૌસ્થ્યે તેજો ધ્વાન્તે જલં મરૌ ।

દુરાપમાપ્યતે ધન્યૈઃ કલાવધ્યાત્મવાઙ્મયમ્ ॥૧૭॥

અનુવાદ : વનમાં ઘર, દરિદ્રતામાં ધન, અંધકારમાં તેજ અને મરુભૂમિમાં જલ જેમ દુર્લભ છે તેમ આ કલિયુગમાં ધન્ય વ્યક્તિઓથી જ અધ્યાત્મશાસ્ત્રને પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

વિશેષાર્થ : જૈન ધર્મ પ્રમાણે અવસર્પિણીનો આ પાંચમો આરો છે. હિંદુ ધર્મ પ્રમાણે સત્ય, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ એ ચાર યુગમાંથી અત્યારે સૌથી ખરાબ એવો કલિયુગ પ્રવર્તી રહ્યો છે. વ્યવહારમાં પાંચમા આરા કરતાં 'કલિયુગ' જેવો શબ્દ વધુ પ્રચલિત છે. તેથી ગ્રંથકારે આ શ્લોકમાં 'કલિ' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે. મિથ્યાત્વના ગાઢ અંધકારથી ભરેલા, અનેક પ્રકારની પાપપ્રવૃત્તિઓથી ખદબદતા આ કલિયુગમાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં રસ પડવો એ ઘણી દુર્લભ વાત છે. ધન્ય વ્યક્તિઓ, ભાગ્યશાળી જીવો, પુણ્યવંત આત્માઓ પુણ્યના ઉદયે અધ્યાત્મશાસ્ત્રને પામી શકે છે અને એ માટે રસરુચિ ધરાવી શકે છે. એ માટે કવિ ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ચાર દષ્ટાન્તો આપ્યાં છે. જેમ વનમાં ભૂલા પડેલા અને થાકેલા પથિકને કોઈ ઝૂંપડું જોવા મળે,

જન્મથી ઘોર દરિદ્રતામાં જીવનાર માણસને અચાનક ધન મળી જાય, અંધકારમાં અટવાતા માનવીને પ્રકાશ મળી જાય અને મરુભૂમિમાં થાકીને તૃષાર્ત બનેલા મુસાફરને શીતળ પાણીની મીઠી વીરડી મળી જાય એ બધાંથી પણ વધુ દુર્લભ તે કળિયુગમાં માણસને અધ્યાત્મમાં રસ પડવો એ છે.

[૧૮] वेदान्यशास्त्रवित् क्लेशं रसमध्यात्मशास्त्रवित् ।

भाग्यभृद् भोगमाप्नोति वहते चंदनं खरः ॥૧૮॥

અનુવાદ : વેદ વગેરે અન્ય શાસ્ત્રના જાણનારા ક્લેશ અનુભવે છે, જ્યારે અધ્યાત્મશાસ્ત્રના જાણનાર રસ ભોગવે છે. ગર્દભ ચંદનનો ભાર વહન કરે છે, પરંતુ ભાગ્યવાન તેના સુગંધરૂપી ભોગને ભોગવે છે.

વિશેષાર્થ : શાસ્ત્રો ઘણાં બધાં છે, પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રની તોલે એક પણ શાસ્ત્ર આવે નહિ. ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ અને અથર્વવેદ એ ચાર વેદો તથા સાંખ્ય, યોગ, ન્યાય, વૈશેષિક, પૂર્વમીમાંસા, ઉત્તરમીમાંસા વગેરે દર્શનોના જટિલ શાસ્ત્રગ્રંથો તથા કાવ્ય, નાટક, વ્યાકરણ વગેરે શાસ્ત્રોના ગ્રંથોના અધ્યયન કરતાં કરતાં માણસ શબ્દ અને અર્થની એવી માથાકૂટમાં પડે છે કે એ અધ્યયનથી માનસિક પરિશ્રમને કારણે ક્લેશ થાય છે; ક્યારેક એવાં શાસ્ત્રોનું અધ્યયન માનસિક બોજા જેવું પણ બની જાય છે. ક્યારેક તે ગર્વ જન્માવે છે; ક્યારેક તે વિતંડાવાદમાં પરિણમે છે; ક્યારેક તે માત્ર બૌદ્ધિક વ્યાયામ જેવું બની જાય છે. ખરી કસોટી તો પરિણતિ ઉપર છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્ર એવી પરિણતિ તરફ એનો અભ્યાસ કરનાર વ્યક્તિને લઈ જાય છે. એથી જીવને શાસ્ત્રનો ભાર લાગતો નથી, પરંતુ એના તત્ત્વને પામવાથી તે પોતાને ભાગ્યશાળી માને છે. ચંદનનો ભાર વહન કરનારો ગર્દભ ભાગ્યશાળી મનાતો નથી. એની સુગંધ માણવાવાળા ભાગ્યશાળી ગણાય છે.

[૧૯] भुजास्फालनहस्तास्य-विकाराभिनयाः परे ।

अध्यात्मशास्त्रविज्ञास्तु वदन्त्यविकृतेक्षणाः ॥૧૯॥

અનુવાદ : બીજાઓ ભુજાના અફાળવા વડે તથા હાથ અને મુખના વિકારો વડે અભિનય કરીને બોલનારા છે, પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના જાણનારા પુરુષો તો નેત્રમાં પણ વિકાર લાવ્યા વિના બોલનારા છે.

વિશેષાર્થ : અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અભ્યાસથી આવતી આંતરિક વિશુદ્ધિને કારણે જીવનમાં જે સ્વસ્થતા અને શાંતિ અનુભવાય છે તેનું ગૌરવ અહીં દર્શાવાયું છે. ‘જે પોલું હોય તે ઘણો અવાજ કરે’ એવી લોકોક્તિ છે. જેમને અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો સ્પર્શ થયો નથી એવા વિદ્વાનો જ્યારે બોલે છે ત્યારે પોતાના વક્તવ્ય ઉપર ભાર બતાવવાને માટે તેઓ ભુજા ઉછાળે છે, હાથ પછાડે છે, મોઢા ઉપર જાતજાતના હાવભાવ ધારણ કરે છે. પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના જાણકાર જ્યારે પોતાનું વક્તવ્ય સ્વાભાવિક રીતે રજૂ કરે છે ત્યારે તેમની આંખો પણ ચલવિચલ થતી નથી. એવું કશું જ કરવાની તેમને જરૂર પણ પડતી નથી. તેમની મુખાકૃતિ શાન્ત, સ્વાભાવિક અને અવિકારી રહે છે. માણસ અધ્યાત્મરસિક છે કે કેમ તેની કસોટી તેની શારીરિક ચેષ્ટાઓ ઉપરથી પણ થઈ શકે છે.

[૨૦] અધ્યાત્મશાસ્ત્રહેમાદ્રિ-મથિતાદાગમોદધેઃ ।

ભૂયાંસિ ગુણરત્નાનિ પ્રાપ્યન્તે વિબુદ્ધૈર્ન કિમ્ ॥૨૦॥

અનુવાદ : અધ્યાત્મશાસ્ત્રરૂપી હિમાયલ વડે મંથન કરેલા આગમરૂપી સમુદ્રમાંથી વિબુધો વડે શું ઘણાં ગુણરત્ન પ્રાપ્ત નથી થતાં ?

વિશેષાર્થ : હેમ એટલે સુવર્ણ. અદ્રિ અથવા અચલ એટલે પર્વત. હેમાદ્રિ—હેમાયલ એટલે મેરુ પર્વત. જે પ્રમાણે વલોશું કરવાનું હોય તે પ્રમાણે તે કદનો રવૈયો જોઈએ. સમુદ્રનું મંથન કરવાનું હોય તો મેરુ પર્વત જેવો પર્વત રવૈયા તરીકે જોઈએ. મેરુ પર્વત વડે આગમરૂપી સમુદ્રનું મંથન કરવામાં આવે તો તેમાંથી રત્નો નીકળે છે. પૌરાણિક કથા અનુસાર દેવોએ સમુદ્રનું મંથન કર્યું ત્યારે તેમાંથી ચૌદ રત્નો નીકળ્યાં હતાં. વિબુધ એટલે દેવો અને વિબુધ એટલે પ્રાજ્ઞ પુરુષો. આગમરૂપી સમુદ્રનું મંથન વિબુધો કરી શકે. એ કરતાં તેમાંથી ગુણરત્નો પ્રાપ્ત થાય છે. સમ્યગ્દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યક્ચારિત્ર એ રત્નત્રયી સહિત વિવિધ પ્રકારનાં અનેક ગુણરત્નો વિબુધો પ્રાપ્ત કરે છે.

[૨૧] રસો ભોગાવધિઃ કામે સદ્દક્ષ્યે ભોજનાવધિઃ ।

અધ્યાત્મશાસ્ત્રસેવાયામસૌ નિરવધિઃ પુનઃ ॥૨૧॥

અનુવાદ : કામનો (મૈથુનનો) રસ ભોગની અવધિ સુધી રહે છે. ઉત્તમ ભોજનનો રસ ભોજન કર્યા સુધી રહે છે. પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રના સેવનનો રસ તો નિરવધિ છે.

વિશેષાર્થ : ભૌતિક ઈન્દ્રિયજન્ય રસોમાં ઉત્તમ સ્વાદિષ્ટ ભોજનના રસનું અને વિષયસેવનના રસનું આકર્ષણ લોકોમાં ઘણું હોય છે. પરંતુ તાત્ત્વિક દષ્ટિએ જોવામાં આવે તો એ રસની અવધિ કેટલી ઓછી હોય છે! માણસ ઉત્તમ ભોજનનો રસ ભોજન કરે ત્યાં સુધી માણે છે. ભોજન પછી એ રસ રહેતો નથી. એનું સ્મરણ પણ એટલો રસ આપતું નથી. વિષયસેવનનો રસ પણ એ ભોગવવાની અવધિ સુધી જ હોય છે. પછી તો થાક અને ખેદ અનુભવાય છે. વળી આ રસોનો અતિભોગ થઈ શકતો નથી. કોઈ અતિભોગ કરે તો કદાચ માંદો પડે અને કદાચ મૃત્યુ પામે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રના રસને કોઈ અવધિ હોતી નથી. જેમ જેમ માણસ એમાં ઊંડો ઊતરતો જાય છે તેમ તેમ તે વધુ અને વધુ રસ માણે છે અને એની આત્મજ્યોતિ વધુ પ્રકાશમાન બને છે. આથી જ અધ્યાત્મરસને કોઈ સીમા નથી. તે જીવને કેવળજ્ઞાન સુધી લઈ જઈ શકે છે અને મોક્ષગતિ અપાવી શકે છે. અધ્યાત્માનુભૂતિનો સહજાનંદ એવી પરમ અને સર્વોચ્ચ કોટિનો છે.

[૨૨] કુતર્કગ્રંથસર્વસ્વ-ગર્વજ્વરવિકારિણી ।

एति दृग्निर्मलीभावमध्यात्मग्रंथभेषजात् ॥૨૨॥

અનુવાદ : કુતર્કવાળા ગ્રંથના સર્વસ્વથી ઉત્પન્ન થયેલા ગર્વરૂપી જ્વરથી વિકારવાળી થયેલી દષ્ટિ અધ્યાત્મગ્રંથરૂપી ઔષધથી નિર્મળ થાય છે.

વિશેષાર્થ : જે ગ્રંથોમાં કુતર્ક ભરેલા હોય એવા ગ્રંથોના અધ્યયનનું પરિણામ શું આવે ? પોતે કુતર્કમાં સપડાઈ ગયો છે એટલું ભાન પણ માણસને ત્યારે રહેતું નથી. ખોટી વસ્તુ સાચી છે એવો આભાસ ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ કુતર્કમાં છે. તર્કનો દોષ પકડવાની શક્તિ માણસમાં ન હોય તો તે ખોટા તર્કથી દોરવાઈ જાય છે. આડાઅવળા તર્ક કરવાની બુદ્ધિ-શક્તિ માણસમાં ખીલે તો એથી તો એનો ગર્વ વધી જાય છે. આવો ગર્વ પણ એક પ્રકારનો તાવ છે. તાવથી પીડાતા માણસની દૃષ્ટિ ધૂંધળી થઈ જાય છે. પરંતુ અધ્યાત્મ રૂપી ઔષધ એવું છે કે જે આવા જવરને ઉતારે છે અને માણસની દૃષ્ટિને નિર્મળ કરે છે. મિથ્યાશ્રુતનાં શાસ્ત્રોના અધ્યયનથી માણસમાં અહંકાર જન્મે છે. મિથ્યાશ્રુતને પચાવવું એ અઘરી વાત છે. માણસમાં સહજ રીતે અહંકાર આવ્યો હોય તો તે અહંકારને અધ્યાત્મશાસ્ત્ર ગાળી નાંખે છે. અધ્યાત્મ અને અહંકાર એક સાથે રહી ન શકે.

[૨૩] ધનિનાં પુત્રદારાદિ યથા સંસારવૃદ્ધયે ।

તથા પાંડિત્યદક્ષિણાં શાસ્ત્રમધ્યાત્મવર્જિતમ્ ॥૨૩॥

અનુવાદ : ધનવાનોને પુત્ર, સ્ત્રી વગેરે જેમ સંસારની વૃદ્ધિ માટે થાય છે તેમ પાંડિત્યથી ગર્વિષ્ઠ બનેલાને માટે અધ્યાત્મરહિત શાસ્ત્ર સંસારની વૃદ્ધિ માટે થાય છે.

વિશેષાર્થ : ધનવાન માણસો પાસે સાધન-સામગ્રીની, વાડી-ગાડીની અનુકૂળતા હોવાથી તેમનાં સ્ત્રી-પુત્રાદિ પરિવારની, નોકર-ચાકરની, વેપારધંધાની, માલમિલકત વગેરેની વૃદ્ધિ થયા કરે છે. પોતાનાં વૈભવ અને પ્રતિષ્ઠા અનુસાર ક્યારેક એમ કરવાની તેઓને ફરજ પડે છે. ધનવૈભવથી માણસમાં અહંકાર જન્મે છે. વિરોધીઓ પ્રત્યે વેર લેવાની વૃત્તિ તેમનામાં સળવળે છે. પ્રતિસ્પર્ધીઓને હંફાવવાના ભાવ જાગે છે. આવું તેમનાંમાં ન થાય તો પણ ધનવૈભવનાં પોષણ-સંવર્ધન માટે તેઓને માનસિક ક્લેશ-કષ્ટ પણ રહ્યા કરે છે. પરંતુ એમાંથી જે કર્મબંધ થાય છે એ તો એમના સંસારની વૃદ્ધિનું જ કારણ થાય છે. તેવી જ રીતે માણસ પંડિત હોય, અન્ય પ્રકારનાં શાસ્ત્રોનો ઘણો સારો જાણકાર હોય, પરંતુ અધ્યાત્મશાસ્ત્રથી તે વંચિત હોય અને અંતર્મુખ બનીને તે આત્મચિંતન ન કરતો હોય તો શાસ્ત્રાધ્યયનનો તેનો ગર્વ તેના સંસારની વૃદ્ધિનું જ કારણ બની રહે છે, મતલબ કે તેની ભવપરંપરા વધી જાય છે.

[૨૪] અધ્યેતવ્યં તદધ્યાત્મશાસ્ત્રં ભાવ્યં પુનઃ પુનઃ ।

અનુષ્ટેયસ્તદર્થશ્ચ દેયો યોગ્યસ્ય કસ્યચિત્ ॥૨૪॥

અનુવાદ : એટલા માટે અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ; વારંવાર તેની ભાવના ભાવવી જોઈએ; તેમાં કહેલા અર્થોનું અનુષ્ઠાન (ચિંતન, મનન) કરવું જોઈએ અને કોઈ યોગ્ય જીવ હોય તો તેને તે આપવું જોઈએ.

વિશેષાર્થ : આમ, ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજે આગળના શ્લોકોમાં અધ્યાત્મશાસ્ત્રનો મહિમા સમજાવ્યો. હવે આ અધિકારને અંતે તેઓશ્રીએ ભલામણ કરી છે કે અધ્યાત્મશાસ્ત્રમાં આવતા પદાર્થોનું વારંવાર ચિંતન, મનન અને ભાવન કરવું જોઈએ. આત્મતત્ત્વનો વિષય એવો છે કે જેમ જેમ સ્વસ્વરૂપમાં

માણસ લીન બનતો જાય તેમ તેમ એને વિશેષ ઉઘાડનો અનુભવ થતો જાય. એટલા માટે અંદરના પ્રકાશની વૃદ્ધિ માટે ચિંતન, મન, ભાવન વારંવાર કરવા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. અધ્યાત્મશાસ્ત્રના અનુભવીઓ આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે. અધ્યાત્મવિદ્યા ગૂઢ અને ગહન છે. આધ્યાત્મિક અનુભવનો, આત્મસ્વરૂપમાં લીન બનવાનો અનુભવ અલૌકિક અને અપાર આનંદ આપનારો છે. અધ્યાત્મવિદ્યાની ગુરુશિષ્ય પરંપરા પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવે છે. એટલે જો કોઈ યોગ્ય અધિકારી વ્યક્તિ હોય તો તેને આ શાસ્ત્ર આપવું જોઈએ, અર્થાત્ શીખવવું જોઈએ. યોગ્ય અધિકાર વિનાની વ્યક્તિને શીખવવા જતાં અનર્થ થવાનો સંભવ છે. આથી જ પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવતી ભારતીય પરંપરામાં કેટકેટલી ગુપ્ત વિદ્યાઓ યોગ્ય અધિકારી પાત્રને જ આપવાનું ફરમાન છે.

इति अध्यात्ममाहात्म्याधिकारः ।

અધ્યાત્મમાહાત્મ્ય અધિકાર સંપૂર્ણ.

પ્રબંધ પહેલો

અધિકાર બીજો

★ અધ્યાત્મસ્વરૂપ અધિકાર ★

[૨૫] ભગવન્ ! કિં તદધ્યાત્મં યદિત્થમુપવર્ણયંતે ।

શ્રુણુ વત્સ ! યથાશાસ્ત્રં વર્ણયામિ પુરસ્તવ ॥૧॥

અનુવાદ : ‘હે ભગવન્ ! આપ જેનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરો છો તે અધ્યાત્મ શું છે ?’

‘હે વત્સ! હું તારી આગળ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનું વર્ણન કરું છું તે સાંભળ.’

વિશેષાર્થ : આ બીજા અધિકારનો આરંભ ઉપાધ્યાયજી મહારાજ પ્રાચીન ભારતીય અધ્યયન-પદ્ધતિ અનુસાર ગુરુ અને શિષ્યના સંવાદથી કરે છે. ભારતીય તત્ત્વવિચારણાના કેટલાયે શાસ્ત્રગ્રંથોમાં જોવા મળે છે તેમ શાસ્ત્રકાર ગુરુ પોતે પોતાના શિષ્ય પાસે શક્ય તેટલા બધા પ્રશ્નો કરાવે અને ગુરુ તે સર્વના સમાધાનકારક ઉત્તર આપે. ગુરુ-શિષ્ય વચ્ચે પ્રશ્નોત્તર રૂપે શંકા-સમાધાનની શૈલીનો એક લાભ એ છે કે સામાન્ય માણસના મનમાં ઊઠતા નાનામોટા સવાલોને એમાં સ્થાન મળે છે. એમાં એક જ વિષયની વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી છણાવટ કરી શકાય છે તથા વાચકને એથી સંતોષ થાય છે. આ શ્લોકમાં તો શિષ્ય અત્યારે ફક્ત એટલો જ પ્રશ્ન કરે છે કે અધ્યાત્મ એટલે શું ? ગુરુ શિષ્યને શાસ્ત્રાનુસાર તેનો ઉત્તર આપવા ઈચ્છે છે. એટલે કે ગુરુ ભગવંત જે કંઈ કહેવા ઈચ્છે છે તે આધાર સહિત કહેવા ઈચ્છે છે કે જેથી વિષયની પ્રમાણભૂતતાની ખાતરી થાય. પોતાની મતિથી મન ફાવે તેવા અર્થ કરવામાં આવે તો પ્રશ્ન પૂછનારને વિશ્વાસ ન બેસે. એટલે જ ગુરુભગવંત શિષ્યને સાવધાન થઈને સાંભળવા કહે છે. તેઓ શિષ્યને ‘વત્સ’ કહી વાત્સલ્યપૂર્વક સંબોધે છે કે જેથી તે નિઃસંકોચ પૂછી શકે. ભારતીય પરંપરામાં તત્ત્વવિચારની નિર્ભયપણે પૂરી છણાવટ થતી અને એથી જ એનું ગૌરવ રહ્યું છે.

[૨૬] ગતમોહાધિકારાણામાત્માનમધિકૃત્ય યા ।

પ્રવર્તતે ક્રિયા શુદ્ધા તદધ્યાત્મં જગર્જિનાઃ ॥૨॥

અનુવાદ : જેમનો મોહનો અધિકાર નાશ પામ્યો છે, તેઓની આત્માને લક્ષીને જે શુદ્ધ ક્રિયા પ્રવર્તે છે તેને જિનેશ્વર ભગવાનો ‘અધ્યાત્મ’ કહે છે.

વિશેષાર્થ : ગ્રંથકારે અહીં અધ્યાત્મનું સ્વરૂપ સંક્ષેપમાં દર્શાવી દીધું છે. આત્માને લક્ષીને જે શુદ્ધ ક્રિયા પ્રવર્તે તેને અધ્યાત્મ કહેવામાં આવે છે. ક્રિયા શુદ્ધ હોવી જરૂરી છે. તે દેહભાવને અનુલક્ષીને નહિ, પણ આત્મસ્વરૂપને અનુલક્ષીને થવી જોઈએ. એવું ત્યારે જ થાય કે જ્યારે મોહનો અધિકાર ચાલ્યો ગયો હોય એટલે કે મોહનીય કર્મનું પ્રાબલ્ય ઓછું થઈ ગયું હોય. જીવ જ્યાં સુધી સંસારનાં સુખોની અભિલાષા રાખે છે અને મોહનીય કર્મને વશ વર્તીને જીવે છે ત્યાં સુધી તેનામાં રાગદ્વેષની પરિણતિ ઘણી તીવ્ર રહે છે.

મોહ એટલે અજ્ઞાન એવો અર્થ પણ કરવામાં આવે છે. જ્યાં સુધી અજ્ઞાન અથવા મિથ્યાત્વ છે અને સમ્યક્ત્વ પ્રગટ્યું નથી ત્યાં સુધી આત્માને પામવા માટે શુદ્ધ ક્રિયા થતી નથી. પ્રત, તપ, દેવગુરુવંદન વગેરે જે ક્રિયા થાય તેમાં પણ ભ્રમ, સંશય, અસત્ય, ભૌતિક વાસનાઓ વગેરે રહેલાં હોય છે. તેથી તેમાં શુદ્ધિ આવતી નથી. આર્તધ્યાન અને રૌદ્રધ્યાનની પકડ મજબૂત હોય છે. જ્યાં સુધી મોહનું વર્યસ્વ પ્રવર્તતું હોય ત્યાં સુધી જીવને આત્મસ્વરૂપનો વિચાર સ્ફુરતો નથી. જેમનો મોહનો અધિકાર એટલે પ્રભાવ ચાલ્યો જાય છે એ જ વ્યક્તિ અધ્યાત્મની અધિકારી બને છે. ‘આ દેહ તે મારો નથી. હું તો શુદ્ધ આત્મા છું’ એ ભાવની નિરંતર પ્રતીતિ તો મોહ નીકળી ગયા પછી કે મંદ પડી ગયા પછી આવે છે. એ સમયે સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ માટે જે ક્રિયા થાય છે તે શુદ્ધ ક્રિયા હોય છે. એ ક્રિયા સર્વજ્ઞ ભગવાનની આજ્ઞાને અનુસરીને હોય છે. એથી જ જિનેશ્વર ભગવંતો એને ‘અધ્યાત્મ’ કહે છે.

[૨૭] સામાયિકં યથા સર્વચારિત્રેષ્વનુવૃત્તિમત્ ।

અધ્યાત્મં સર્વયોગેષુ તથાઽનુગતમિષ્યતે ॥૩॥

અનુવાદ : જેમ સર્વ ચારિત્રોમાં સામાયિક અનુવૃત્તિમાન છે, તેમ સર્વ યોગોમાં અધ્યાત્મ અનુગત છે.

વિશેષાર્થ : ચારિત્રના વિવિધ દષ્ટિએ વિવિધ પ્રકાર છે. તેમાં દ્રવ્યચારિત્ર અને ભાવચારિત્ર એવા તથા સર્વવિરતિમય અને દેશવિરતિમય એવા બે મુખ્ય પ્રકાર બતાવવામાં આવે છે. વળી ચારિત્રના સામાયિક, છેદોપસ્થાનીય, પરિહારવિશુદ્ધિ, સૂક્ષ્મ સંપરાય અને યથાખ્યાત એવા પ્રકારો પણ પાડવામાં આવે છે. પરંતુ એ દરેક પ્રકારના ચારિત્રમાં સમતાની સાધનારૂપી સામાયિક ચારિત્ર અનુવૃત્તિમાન છે એટલે કે એની સાથે અવશ્ય જોડાયેલું છે, અંતર્ગત રહેલું છે. સામાયિક વિના કોઈ ચારિત્ર સંભવી ન શકે. એવી જ રીતે સર્વ યોગો સાથે અધ્યાત્મ અનુગત છે એટલે કે સંયુક્ત છે. યોગ ત્રણ પ્રકારના છે — મનના, વચનના અને કાયાના. એ ત્રણે યોગ આત્મા વિના પ્રવર્તી ન શકે. એટલા માટે આત્માના સ્વરૂપના યથાર્થ જ્ઞાનથી એટલે કે અધ્યાત્મથી જ મન, વચન અને કાયાના યોગનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજાય છે. આમ, ચારિત્ર અને યોગ સાથે અધ્યાત્મ અનિવાર્યપણે સંકળાયેલું છે. એનો અર્થ એ થયો કે મોક્ષપ્રાપ્તિ માટેની કોઈ પણ ક્રિયા અધ્યાત્મ વિના સંભવી ન શકે.

[૨૮] અપુનર્બન્ધકાદ્યાવદ્ ગુણસ્થાનં ચતુર્દશમ્ ।

ક્રમશુદ્ધિમતી તાવત્ ક્રિયાઽધ્યાત્મમયી મતા ॥૪॥

અનુવાદ : અપુનર્બન્ધકથી ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધી અનુક્રમે જે શુદ્ધિવાળી ક્રિયા પ્રવર્તે છે તે આધ્યાત્મિક ક્રિયા જ મનાય છે.

વિશેષાર્થ : અપુનર્બન્ધ એટલે ફરીથી બંધ ન થાય તે. અપુનર્બન્ધક એટલે એ જીવ કે જે ફરીથી તીવ્ર પાપકર્મ ન બાંધે. અપુનર્બન્ધકની વ્યાખ્યા આપતાં કહેવાયું છે કે જે જીવ પ્રાયઃ તીવ્ર પરિશામ ન કરે, ધોર સંસારને બહુ ન માને અને સર્વત્ર ઉચિત સ્થિતિનું સેવન કરે તે અપુનર્બન્ધક કહેવાય.

જીવના આધ્યાત્મિક ગુણવિકાસના ક્રમના મુખ્ય ચૌદ તબક્કા અથવા પગથિયાં બતાવવામાં આવ્યાં છે. તે અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે : (૧) મિથ્યાત્વ, (૨) સાસ્વાદન, (૩) મિશ્ર, (૪) અવિરતિ સમ્યગ્ દષ્ટિ, (૫) દેશવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ, (૬) પ્રમતસંયત, (૭) અપ્રમતસંયત, (૮) અપૂર્વકરણ, (૯) અનિવૃત્તિ બાદર, (૧૦) સૂક્ષ્મ સંપરાય, (૧૧) ઉપશાંતમોહ, (૧૨) ક્ષીણમોહ, (૧૩) સયોગી કેવળી અને (૧૪) અયોગી કેવળી. જ્યારે ગાઢ મિથ્યાત્વના ઉદયનો અને અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયનો અભાવ થાય છે ત્યારે તીવ્ર પાપકર્મનાં પરિણામ ન હોવાથી શુદ્ધિવાળી આધ્યાત્મિક ક્રિયાનો આરંભ થાય છે. જીવની એવી અપુનર્બંધક દશા આ પહેલા ગુણસ્થાનકે ચાલુ થાય છે અને ચોથા ગુણસ્થાનકે એ દશાનો સવિશેષ ઉઘાડ થાય છે.

આમ પહેલા ગુણસ્થાનકથી ચૌદમા ગુણસ્થાનક સુધી જીવ દ્વારા ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ પરિણામવાળી જે ક્રિયા થાય તે આધ્યાત્મરૂપ મનાય છે.

[૨૯] આહારોપધિપૂજર્દ્ધિ - ગૌરવપ્રતિબંધતઃ ।

ભવાભિનંદી યાં કુર્યાત્ ક્રિયાં સાધ્યાત્મવૈરિણી ॥૫॥

અનુવાદ : આહાર, ઉપધિ, પૂજા-સત્કાર, ઋદ્ધિ તથા ગૌરવ પામવાની આસક્તિથી બંધાઈને ભવાભિનંદી જીવ જે ક્રિયા કરે છે તે અધ્યાત્મની વૈરિણી છે.

વિશેષાર્થ : ભવ એટલે સંસાર. સંસારમાં જ આનંદ માનનારો, સંસારની જ પ્રશંસા કરનારો, સંસારને જ અભિનંદનારો જીવ તે ભવાભિનંદી. એવા જીવોને સાંસારિક ભોગવિલાસ, સુખ, યશ, સત્તા, મહત્તા ઇત્યાદિ પ્રાપ્ત કરવાં અને ભોગવવાં ગમે છે. આહાર એટલે રસવાળાં મિષ્ટ ભોજનો, ઉપધિ એટલે સારાં સારાં વસ્ત્ર, પાત્ર ઇત્યાદિ ઉપકરણો કે સાધનો, પૂજા એટલે માનપાન, સત્કાર, બહુમાન, યશકીર્તિ મેળવવાની વાંછના, ઋદ્ધિ એટલે વૈભવ, પરિવાર, વૈક્રિયાદિ પ્રકારની લબ્ધિઓની પ્રાપ્તિની આકાંક્ષા અને તે પ્રાપ્ત થયે ગૌરવ-અભિમાન ધારણ કરવાં (અથવા ગારવ એટલે ઋદ્ધિગારવ, રસગારવ અને શાતાગારવ એ ત્રણ પ્રકારની આસક્તિ)—આ બધું પામવાના ધ્યેયથી ભવાભિનંદી જીવ તપ, ત્યાગ, વ્રતપાલનાદિ જે ક્રિયા કે અનુષ્ઠાન કરે તે ક્રિયા અધ્યાત્મની વૈરિણી છે. એવી ક્રિયા સંસારની વૃદ્ધિ કરનાર છે.

[૩૦] ક્ષુદ્રો લોભરતિર્દીનો મત્સરી ભયવાન્ શઠઃ ।

અજ્ઞો ભવાભિનન્દી સ્યાન્નિષ્ફલારંભસંગતઃ ॥૬॥

અનુવાદ : ક્ષુદ્ર, લોભમાં (પાઠાન્તર-લાભમાં) પ્રીતિવાળો, દીન, મત્સરી, ભયવાન, શઠ, અજ્ઞાની અને નિષ્ફળ આરંભમાં પ્રવૃત્ત થયેલો જીવ ભવાભિનંદી કહેવાય છે.

વિશેષાર્થ : ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ શ્રી હરિભદ્રસૂરિનો આ શ્લોક ટાંકીને ભવાભિનંદી જીવનાં લક્ષણો દર્શાવે છે. ભવાભિનંદી એટલે કે સંસારમાં જ રહેવાનું જેને ગમે છે એવો. તે જીવ ક્ષુદ્ર, તુચ્છ, કૃપણ સ્વભાવવાળો, થોડા લાભ માટે વધુ હાનિ કરનારો, લોભમાં રચ્યોપચ્યો રહેનારો, મફતનું

મેળવવાની લાલસાવાળો, પરધનનું હરણ કરનારો, દીન એટલે લાચાર, બીજાનું સુખ જોઈને મ્હાન વદનવાળો થઈ જનાર, પોતાનાં દુઃખનાં ગીતડાં ગાનાર, ઈર્ષ્યાભાવ ધારણ કરનાર, બીકણ, કષ્ટો આવી પડતાં ડરપોક બની ભાગનાર, લુચ્ચો, કપટભાવવાળો, અજ્ઞાની, મૂર્ખ, તત્ત્વને નહિ જાણનારો તથા નિષ્પ્રયોજન, અયોગ્ય અને અંતે નિષ્ફળ નીવડે એવાં કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થનાર હોય છે. આવા ભવાભિનંદીએ કરેલી ક્રિયા અશુદ્ધ ગણાય છે અને તે અધ્યાત્મનો નાશ કરનારી હોય છે.

[૩૧] શાન્તો દાન્તઃ સદા ગુપ્તો મોક્ષાર્થી વિશ્વવત્સલઃ ।

નિર્દમ્ભાં યાં ક્રિયાં કુર્યાત્ સાઽધ્યાત્મગુણવૃદ્ધયે ॥૭॥

અનુવાદ : શાન્ત, દાન્ત, સદા ગુપ્ત, મોક્ષાર્થી અને વિશ્વવત્સલ જીવ નિર્દમ્ભપણે જે ક્રિયા કરે છે તે અધ્યાત્મગુણની વૃદ્ધિ અર્થે હોય છે.

વિશેષાર્થ : અધ્યાત્મના વૈરી એવા ભવાભિનંદી જીવનાં લક્ષણો દર્શાવ્યા પછી ગ્રંથકાર આ શ્લોકમાં અધ્યાત્મ-ગુણમાં વૃદ્ધિ કરનારા જીવનાં કેટલાંક લક્ષણો દર્શાવે છે. તેવો જીવ કષાયોના ઉદયને શાંત કરવાવાળો, ઈન્દ્રિયો તથા ચિત્તનું દમન કરવાવાળો, મન, વચન અને કાયાના યોગોની ગુપ્તિ કરનાર એટલે કે તે દ્વારા થતી અશુભ પ્રવૃત્તિનું નિવારણ કરનાર, સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી મોક્ષ મેળવવાની ઉત્કટ અભિલાષાવાળો, જગતના સર્વ જીવો પ્રત્યે મૈત્રી અને વાત્સલ્યભાવ ધરાવનાર, તેઓનું હિત ઈચ્છનાર, તેઓને પ્રિય બનનાર તથા દંભ કે માયાકપટ વગર શુભ ક્રિયા કરનાર હોવો જોઈએ. આવી શુદ્ધ ક્રિયાથી અધ્યાત્મગુણની વૃદ્ધિ થાય છે.

[૩૨] અત એવ જનઃ પૃચ્છોત્પન્નસંજ્ઞઃ પિપૃચ્છિષુઃ ।

સાધુપાર્શ્વે જિગમિષુર્ધર્મ પૃચ્છન્ ક્રિયાસ્થિતઃ ॥૮॥

[૩૩] પ્રતિપિત્સુઃ સૃજન્ પૂર્વ-પ્રતિપન્નશ્ચ દર્શનમ્ ।

શ્રાદ્ધો યતિશ્ચ ત્રિવિધોઽનન્તાંશક્ષપકસ્તથા ॥૯॥

[૩૪] દૃગ્મોહક્ષપકો મોહશમકઃ શાન્તમોહકઃ ।

ક્ષપકઃ ક્ષીણમોહશ્ચ જિનોઽયોગી ચ કેવલી ॥૧૦॥

અનુવાદ : એટલા માટે જ એવો જીવ પ્રશ્ન પૂછવાની સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થવાવાળો, પ્રશ્ન પૂછવા સન્મુખ થનાર, તે માટે સાધુ પાસે જવાની ઈચ્છાવાળો, જઈને ધર્મતત્ત્વ વિશે પૂછનાર, ક્રિયામાં સ્થિર રહેનાર, ધર્મ પામવાને ઈચ્છનાર, પૂર્વે સમ્યગ્દર્શનને પામેલો, શ્રાવક, યતિ તથા ત્રણ પ્રકારનો અનન્તાંશક્ષપક, દર્શન મોહનીયનો ક્ષપક, મોહશમક, શાન્તમોહ, ક્ષપક, ક્ષીણમોહ, જિન (સયોગી કેવલી) અને અયોગી કેવલી થાય છે.

વિશેષાર્થ : ઉપાધ્યાયજી માહારાજ આ ત્રણ શ્લોકમાં આત્મગુણની વૃદ્ધિ કેવા ક્રમે થતી જાય છે તે બતાવે છે. મોક્ષાર્થી જીવની નિર્દભ અને શુદ્ધ ક્રિયા કેવી કેવી રીતે વૃદ્ધિ પામે છે તે અનુક્રમે નીચે પ્રમાણે છે :

૧. તેને ધર્મ વિશે પૂછવાની સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે.
૨. તેને ધર્મનું સ્વરૂપ જાણવાની ઈચ્છા થાય છે.
૩. તેને ધર્મ વિશે પૂછવા માટે સાધુ પાસે જવાની ઈચ્છા થાય છે.
૪. તે ધર્મનું સ્વરૂપ, તેના ભેદો અને લક્ષણો વગેરે વિશે જાણીને વિનય વગેરેમાં તથા ધર્મનો નિશ્ચય કરવારૂપ ક્રિયામાં સ્થિર થાય છે.
૫. પૂર્વે જે સમ્યક્ત્વ પામ્યો હતો તે સમ્યક્ત્વને ફરીથી પામવાની ઈચ્છા થાય છે.
૬. તે સમ્યગ્દર્શનને પામે છે.
૭. તે શ્રાદ્ધ એટલે દેશવિરતિ શ્રાવક થાય છે.
૮. તે યતિ એટલે સર્વવિરતિ સાધુ થાય છે.
૯. તે અનંતાનુબંધી કષાયોનો ક્ષપક થાય છે.
૧૦. તે દૃષ્ટિમોહનો ક્ષપક થાય છે. મોહનીય કર્મના ત્રણ પ્રકારનો ક્ષપક એટલે મિથ્યાત્વ મોહનીય, મિશ્ર મોહનીય અને સમ્યક્ત્વ મોહનીયનો ક્ષપક થાય છે.
૧૧. તે મોહશમક એટલે બાર કષાય અને નવ નોકષાયરૂપ ચારિત્ર મોહનીયનો ઉપશમ કરનાર થાય છે.
૧૨. તે શાંતમોહ થાય છે એટલે કે સમગ્ર ચારિત્ર મોહનીય કર્મને શાંત કરનાર થાય છે.
૧૩. તે ક્ષપક થાય છે એટલે કે ચારિત્ર મોહનીય કર્મની સત્તાનો ક્ષય કરનાર થાય છે.
૧૪. તે ક્ષીણમોહ થાય છે એટલે કે મોહનીય કર્મનો સત્તામાંથી જ ક્ષય કરનાર થાય છે.
૧૫. તે જિન એટલે કે સર્વ ઘાતિ કર્મોનો ક્ષય કરનાર, રાગાદિને જીતનાર, સયોગી કેવળી થાય છે.
૧૬. તે અયોગી કેવળી એટલે મન, વચન અને કાયાના સકલ વ્યાપારોનો નિરોધ કરનાર થાય છે.

[૩૫] યથાક્રમમમી પ્રોક્તા અસંખ્યગુણનિર્જરાઃ ।

યતિતવ્યમતોઽધ્યાત્મવૃદ્ધયે કલયાઽપિ હિ ॥૧૧॥

અનુવાદ : આ જે ગુણો કહ્યા છે તે અનુક્રમે અસંખ્યગુણ નિર્જરા કરનારા છે. તેથી આધ્યાત્મની અંશે અંશે પણ વૃદ્ધિ માટે અવશ્ય પ્રયત્ન કરવો.

વિશેષાર્થ : અધ્યાત્મની વૃદ્ધિ માટે અહીં જે ગુણો બતાવ્યા તે અનુક્રમે એક એકથી અસંખ્યાતગુણી

નિર્જરા કરનારા છે. ઉદાહરણ તરીકે ધર્મના સ્વરૂપને જાણવાની ઈચ્છાવાળા કરતાં તે માટે સાધુ પાસે જવાની ઈચ્છાવાળો અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા પામે છે. આમ પ્રત્યેક પૂર્વ ગુણની અપેક્ષાએ પછીના ગુણવાળો અસંખ્યાતગુણી નિર્જરા પામે છે. એટલા માટે આત્મશુદ્ધિની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય તે હેતુથી તેમાં વારંવાર અભ્યાસ કરવાનો ઉદ્યમ કરવો જોઈએ, કારણ કે કર્મની ઉત્તરોત્તર વધુ અને વધુ નિર્જરા થવાથી કેવળજ્ઞાન અને મોક્ષ સુધીની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે.

[૩૬] જ્ઞાનં શુદ્ધં ક્રિયા શુદ્ધેત્યંશૌ દ્વાવિહ સંગતૌ ।

ચક્રે મહારથસ્યેવ પક્ષાવિવ પતત્ત્રિણઃ ॥૧૨॥

અનુવાદ : શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયા એ બે અંશો મોટા રથના બે ચક્રની જેમ તથા પક્ષીની બે પાંખની જેમ સાથે રહેલા છે.

વિશેષાર્થ : મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે ફક્ત જ્ઞાન જ બસ છે, ક્રિયાની કોઈ જરૂર નથી અથવા ફક્ત ક્રિયા જ ઉપયોગી છે, જ્ઞાનની કોઈ આવશ્યકતા નથી એવું એકાંતે માની લેવાની ભૂલ ન થવી જોઈએ. જ્ઞાનક્રિયાભ્યાં મોક્ષઃ । એમ ભારપૂર્વક એટલા માટે જ કહેવાયું છે. એકલી ક્રિયા આંધળી છે અને એકલું જ્ઞાન પંગુ છે. આ બેમાંથી એક ન હોય તો બીજાનો અભાવ જ ગણાય છે. શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયા એ બંને એકાત્મપણાને પામેલાં હોય તો જ તે અધ્યાત્મ કહેવાય છે. અહીં જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બંનેના વિશેષણ તરીકે 'શુદ્ધ' શબ્દ મૂકેલો છે. તે પણ એટલો જ મહત્વનો છે, કારણ કે તે હોય તો જ તે બંને મોક્ષસાધક થઈ શકે. સંશય, વિપર્યાસ, કુતર્ક, ઉત્સૂત્ર પ્રરૂપણા વગેરેથી ભરેલું જ્ઞાન શુદ્ધ ન થઈ શકે. તેવી જ રીતે આશંસા, નિંદા, ક્રોધાદિ કષાયો, નિયાણુ ઈત્યાદિથી ભરેલી ક્રિયા શુદ્ધ ક્રિયા ન સંભવી શકે. અધ્યાત્મમાર્ગમાં પૂર્વાપર અવિરુદ્ધ તથા યથાર્થ શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયા જ વૃદ્ધિ તરફ લઈ જાય. આવાં શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયા માટે મોટા રથનાં બે ચક્રની અથવા પક્ષીની બે પાંખની ઉપમા આપવામાં આવે છે. રથને એક જ ચક્ર હોય તો તે ચાલી ન શકે, વળી રથનાં બે ચક્ર હોય પણ એક બહુ મોટું અને એક નાનું હોય તો પણ રથ સીધો ચાલી ન શકે. બંને પૈડાં સરખાં જોઈએ અને સાથે ચાલવાં જોઈએ. તેવી જ રીતે પક્ષીની એક જ પાંખ હોય અથવા નાની મોટી પાંખ હોય તો તે પક્ષી સરખું ઊડી ન શકે અને લક્ષ્ય સ્થાન સુધી ન પહોંચી શકે. એટલા માટે જ શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયા એમ બંને સાથે જ હોવાં જોઈએ. મોક્ષપ્રાપ્તિ માટે તે અનિવાર્ય છે.

[૩૭] તત્ત્વંચમગુણસ્થાનાદારભ્યૈવૈતદિચ્છતિ ।

નિશ્ચયો વ્યવહારસ્તુ પૂર્વમપ્યુપચારતઃ ॥૧૩॥

અનુવાદ : નિશ્ચય નય પાંચમા ગુણસ્થાનકથી આરંભીને એને (અધ્યાત્મને) ઈચ્છે છે (માને છે), પરંતુ વ્યવહાર નય તો તેથી પૂર્વે પણ ઉપચારથી (અધ્યાત્મને) માને છે.

વિશેષાર્થ : કોઈ પણ વસ્તુ, પદાર્થ કે તત્ત્વને સમજવા માટે શાસ્ત્રકારોએ નય અને પ્રમાણની વ્યવસ્થા

સ્વીકારી છે. પ્રમાણ વસ્તુના સર્વ ધર્મને ગ્રહણ કરે છે અને નય, વસ્તુના બીજા ધર્મોની અપેક્ષા રાખવા સાથે, કોઈ પણ એક ધર્મને ગ્રહણ કરે છે, એટલે નયમાં આંશિક સત્ય હોય છે. દુર્નય પોતાની અપેક્ષાનું સમર્થન કરવા સાથે બીજી અપેક્ષાઓનું ખંડન કરે છે. જૈન દર્શનમાં નયના મુખ્ય સાત પ્રકાર બતાવવામાં આવ્યા છે : (૧) નૈગમ, (૨) સંગ્રહ, (૩) વ્યવહાર, (૪) ઋજુસૂત્ર, (૫) શબ્દ, (૬) સમભિરૂઢ અને (૭) એવંભૂત. આ સાતેય નય એકબીજાના પૂરક અને પરસ્પર સમન્વયકારી છે. આ નયોનું મુખ્ય બે નયમાં વર્ગીકરણ કરવામાં આવે છે : (૧) નિશ્ચય નય અને (૨) વ્યવહાર નય. નિશ્ચય નય વસ્તુના મૂળ સૂક્ષ્મ સ્વરૂપને જણાવે છે અને વ્યવહાર નય વસ્તુના બાહ્ય સ્થૂળ સ્વરૂપને જણાવે છે. શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે કે જિનમતનો સ્વીકાર કરનારે બંને નયનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. કોઈ પણ એક નયનો સ્વીકાર કરી બીજાનો ત્યાગ કરવામાં પરમાર્થ ચૂકી જવાય છે. સંજોગાનુસાર, ઉપદેશ ગ્રહણ કરનાર વર્ગની કક્ષા અનુસાર તથા બીજાં ઘણાં કારણે એક નયની પ્રધાનતા અને અન્ય નયની ગૌણતા કરી શકાય, અને કરવી હિતાવહ છે. પણ કોઈપણ એક જ નયને પકડી બીજા નયનો સર્વ રીતે ત્યાગ કરવાથી તત્ત્વનું યથાર્થ દર્શન કે ગ્રહણ ન થઈ શકે.

અહીં સમજાવવામાં આવ્યું છે કે શબ્દાદિક નિશ્ચય નય તો દેશવિરતિ નામના પાંચમા ગુણસ્થાનકથી જ આરંભીને શુદ્ધ જ્ઞાન અને શુદ્ધ ક્રિયારૂપી અધ્યાત્મભાવ હોય તેમ માને છે. પરંતુ નૈગમાદિ વ્યવહાર નય તો ઉપચારથી અવિરતિ સમ્યગ્-દષ્ટિ નામના ચોથા ગુણસ્થાનકે પણ અધ્યાત્મભાવ હોય એમ માને છે, કારણ કે શુદ્ધ દષ્ટિથી અશુદ્ધ જ્ઞાન-ક્રિયા કરનાર પણ જો કદાગ્રહરહિત હોય અને ધર્મપ્રિય હોય તો તેને અભ્યાસથી અધ્યાત્મભાવ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. અધ્યાત્મ માટે એ પાત્ર બની શકે છે.

[૩૮] ચતુર્થેઽપિ ગુણસ્થાને શુશ્રૂષાદ્યા ક્રિયોચિતા ।

અપ્રાપ્તસ્વર્ણભૂષાણાં રજતાભરણં ચથા ॥૧૪॥

અનુવાદ : ચોથા ગુણસ્થાનકે પણ ઉચિત એવી શુશ્રૂષાદિ ક્રિયા રહેલી જ છે. જેને સુવર્ણનાં આભૂષણો ન મળ્યાં હોય તેને માટે ચાંદીનાં આભૂષણો પણ આભૂષણ જ છે.

વિશેષાર્થ : અવિરતિ સમ્યગ્દષ્ટિ નામના ચોથા ગુણસ્થાનકે દેવ-ગુરુની ભક્તિ, વિનય, વૈયાવચ્ચ, દાન, જિનપ્રતિમાની પૂજા, ધર્મશ્રવણની ઈચ્છા, સામાયિક, પૌષ્ઠ, પ્રતિક્રમણ વગેરે પ્રકારની ક્રિયાઓ રહેલી છે. ત્યાં વિરતિ અથવા પ્રત્યાખ્યાનની વધુ શુદ્ધ અને ઉચ્ચ ક્રિયાઓ ન હોવા છતાં વ્યવહાર નયથી અધ્યાત્મભાવ સિદ્ધ થાય છે. એ માટે દષ્ટાંત આપવામાં આવે છે કે જેમ કોઈ વ્યક્તિ પાસે સુવર્ણનાં આભૂષણો ન હોય તો પણ તેની પાસેનાં રૂપાનાં આભૂષણો પણ આભૂષણનું કામ આપે છે. આ રીતે વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનય એ બંનેનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવાની જરૂર છે. બંનેનો સમન્વય એ જ ઉત્તમ માર્ગ છે. એકાન્તે એક નયને પકડી બીજા નયનો છેદ ઉડાવી દેવામાં ગંભીર ભૂલ થવાનો સંભવ છે. કેટલાક એકાન્તે નિશ્ચયનયનો આશ્રય લઈ ચોથા ગુણસ્થાનકે રહેલા જીવોની જિનપ્રતિમાપૂજા, સામાયિક, પ્રતિક્રમણ વગેરે ક્રિયાઓને અધર્મ તરીકે ઓળખાવે છે અને હેય તરીકે ગણાવે છે. તેમાં કેવી ભૂલ રહેલી છે તે વિશે ઉપાધ્યાયજી મહારાજે આ શ્લોકમાં નિર્દેશ કર્યો છે.

[૩૯] અપુનર્બંધકસ્યાપિ યા ક્રિયા શમસંયુતા ।

ચિત્રા દર્શનભેદેન ધર્મવિઘ્નક્ષયાય સા ॥૧૫॥

અનુવાદ : અપુનર્બંધકની પણ જે શમયુક્ત ક્રિયા હોય છે તે દર્શનભેદથી વિવિધ પ્રકારની જોવામાં આવે છે અને તે પણ ધર્મના વિઘ્નનો ક્ષય કરનારી છે.

વિશેષાર્થ : જે ફરીથી તીવ્ર અધ્યવસાયપૂર્વક પાપકર્મ ન બાંધે તેને અપુનર્બંધક કહેવામાં આવે છે. એવા જીવો સમ્યગ્દષ્ટિ ન હોય તો પણ માર્ગાનુસારી હોઈ શકે છે. એવા જીવો શમ-યુક્ત જે ક્રિયાઓ કરે તે દર્શનભેદને લીધે અનેક પ્રકારની હોઈ શકે. આવી ક્રિયાઓ પણ ધર્મમાં વિઘ્ન કરનાર એવા રાગાદિકનો ક્ષય કરનારી હોઈ શકે છે. એટલે આવી ક્રિયાઓ પણ સમય જતાં અધ્યાત્મનું કારણ થાય છે.

[૪૦] અશુદ્ધાપિ હિ શુદ્ધાયાઃ ક્રિયા હેતુઃ સદાશયાત્ ।

તામ્ રસાનુવેધેન સ્વર્ણત્વમધિગચ્છતિ ॥૧૬॥

અનુવાદ : અશુદ્ધ ક્રિયા પણ સારા આશયથી શુદ્ધ ક્રિયાનો હેતુ થાય છે. તાંબુ પણ રસના અનુવેધથી સુવર્ણ બની જાય છે.

વિશેષાર્થ : અપુનર્બંધક આત્માએ સમ્યગ્જ્ઞાન વિના કરેલી ક્રિયા અશુદ્ધ હોય, પરંતુ મોક્ષની અભિલાષાથી અને શુભ અધ્યવસાયથી જો તે ક્રિયા કરી હોય તો પરિણામે તે શુદ્ધ કરવાની પ્રાપ્તિનું કારણ બની શકે છે. એ માટે દષ્ટાન્ત આપવામાં આવે છે કે જેમ ‘ધાતુવાદ’ નામના શાસ્ત્રમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તાંબાને પારાના રસના અનુવેધથી સિદ્ધ કરવામાં આવે તો તે સુવર્ણ બને છે. તે જ પ્રમાણે શુભ આશય અને અધ્યવસાયરૂપી રસથી સિંચિત થયેલી અશુદ્ધ ક્રિયા સમયાન્તરે શુદ્ધ ક્રિયાનો હેતુ થાય છે.

[૪૧] અતો માર્ગપ્રવેશાય વ્રતં મિથ્યાદૃશામપિ ।

દ્રવ્યસમ્યક્ત્વમારોપ્ય દદતે ધીરબુદ્ધયઃ ॥૧૭॥

અનુવાદ : એ જ કારણથી માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવાને માટે ધીર બુદ્ધિવાળાઓ મિથ્યાદૃષ્ટિવાળા જીવોને પણ દ્રવ્ય સમક્તિનું આરોપણ કરીને વ્રત (ચારિત્ર) આપે છે.

વિશેષાર્થ : મોક્ષપ્રાપ્તિના શુદ્ધ આશયથી પ્રેરાઈને કરાતી ક્રિયા અશુદ્ધ હોય તો પણ તે અનુક્રમે શુદ્ધ બને છે. એ વાતને લક્ષમાં રાખીને ધીર બુદ્ધિવાળા મહાત્માઓ મિથ્યા દૃષ્ટિવાળા જીવોને પણ દ્રવ્ય સમ્યક્ત્વનું આરોપણ કરીને, અણુવ્રતો કે મહાવ્રતો લેવડાવીને, સમ્યગ્ દર્શન, જ્ઞાન અને ચારિત્ર રૂપી રત્નત્રયના મોક્ષમાર્ગમાં પ્રવેશ કરાવે છે. કેટલાક જીવો મિથ્યાત્વી હોય છે, છતાં સમક્તિ જીવોની શુદ્ધ ક્રિયા નિહાળીને તેમના હૃદયમાં તે માટે રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે. તેમનું મિથ્યાત્વ એટલું ગાઢ હોતું નથી. મુનિઓની દિનચર્યા જોઈને તે પ્રત્યે તેમનામાં અનુરાગ જન્મે છે. આવા જીવોને જોઈને ધીર બુદ્ધિવાળા સમર્થ મહાત્માઓને લાગે છે કે પોતે તેઓને રત્નત્રયના માર્ગમાં સારી રીતે પ્રવેશ કરાવી શકશે. એથી તેઓ તેમનામાં સુદેવ, સુગુરુ અને સુધર્મની શ્રદ્ધા જગાવવા માટે વ્રત ગ્રહણ કરાવે છે. યોગ્ય જીવ હોય

તો તેને મહાવ્રતો ઉચરાવીને દીક્ષા પણ આપે છે. મિથ્યાત્વી જીવોને મહાવ્રત ઉચરાવી, દીક્ષા આપીને મુનિ કેમ બનાવી શકાય ? - આવા પ્રશ્નોનું સમાધાન આ શ્લોકમાં જોવા મળે છે. તેવા જીવોનું મિથ્યાત્વ પ્રાયઃ મંદ હોય છે અને ગુરુ ભગવંત એવા જીવોની પાત્રતા નિહાળીને તેમને દીક્ષા આપે છે.

શ્રી આર્યરક્ષિતસૂરિએ પોતાના મિથ્યાદષ્ટિ પિતા સોમદેવને આ રીતે દીક્ષા આપી હતી. એવાં બીજાં ઉદાહરણો પણ જોવા મળશે.

[૪૨] યો બુધ્વા ભવનૈર્ગુણ્યં ધીરઃ સ્યાદ્વ્રતપાલને ।

સ યોગ્યો ભાવભેદસ્તુ દુર્લભ્યો નોપયુજ્યતે ॥૧૮॥

અનુવાદ : જે જીવ ભવ (સંસાર)ની નિર્ગુણતા સમજીને વ્રતપાલન માટે ધીર થાય તેને યોગ્ય જાણવો. ભાવ (પરિણામ)નો ભેદ દુર્લભ્ય હોય છે. તેથી અહીં તે ઉપયોગી નથી.

વિશેષાર્થ : કેટલાક જીવોને કુદરતી રીતે જ, પૂર્વના તેવા સંસ્કારોને લીધે અથવા સાધુ ભગવંતોનો ઉપદેશ સાંભળીને કે સંસારના વિપરીત અનુભવો જાતે અનુભવીને કે બીજા પાસેથી એ વિશે સાંભળીને સંસારની નિર્ગુણતા, અસારતા સમજાય છે. વળી આવા જીવો વ્રતના પાલનમાં દૃઢ હોય છે. જે તેઓની સંસારની અસારતા અને વ્રતપાલનની દૃઢતાની પ્રતીતિ થાય તો મહાત્માઓ તેઓને સ્થૂલ પ્રાણાતિપાતવિરમણ વગેરે પ્રકારનાં અણુવ્રતો ઉચ્ચરાવે છે તથા મહાવ્રતો ઉચ્ચરાવી દીક્ષા આપવાને યોગ્ય જાણે છે.

કોઈકને એ પ્રશ્ન થાય કે એ જીવોના હૃદયમાં વિરતિનો, ત્યાગ વૈરાગ્યનો, સંસારની અસારતાનો ભાવ સાચો છે કે નહિ અથવા તે સમકિતી છે કે નહિ તે જાણ્યા વિના દીક્ષા કેવી રીતે આપી શકાય ? આ પ્રશ્નનું સમાધાન કરતાં ગ્રંથકાર કહે છે કે બીજાના હૃદયના ભાવોને, તેના ચિત્તના અધ્યવસાયોને અને તેના ગુણસ્થાનકને યોગ્ય પરિણામના ભેદોને સમજવાનું સરળ નથી. તેની કોઈ પાકી કસોટી કરવાનું સાધન ન પણ મળે. વળી પોતાની છદ્મસ્થિતિને કારણે પણ એવી પાકી કસોટી કરવાનું સરળ નથી. એટલે દીક્ષા માટેની તેની યોગ્યતા કેટલી છે તેનો નિર્ણય, સંસારની અસારતા તેને કેટલી લાગે છે અને વ્રતના પાલન માટે તેનું ધૈર્ય કેટલું છે તે ઉપરથી કરી શકાય.

[૪૩] નો ચેદ્ધાવાડપરિજ્ઞાનાત્સિદ્ધ્યસિદ્ધિપરાહતેઃ ।

દીક્ષાડદાનેન ભવ્યાનાં માર્ગોચ્છેદઃ પ્રસજ્યતે ॥૧૯॥

અનુવાદ : જો આ પ્રમાણે ન કરવામાં આવે તો, ભાવને ન જાણવાથી સિદ્ધિનો અને અસિદ્ધિનો નિરાસ થઈ જશે. પરંતુ એથી તો ભવ્ય જીવોને પણ દીક્ષા અપાશે નહિ અને તેથી માર્ગનો જ ઉચ્છેદ થઈ જશે.

વિશેષાર્થ : જો આવો જ આગ્રહ રાખવામાં આવે કે જ્યાં સુધી જીવનાં અંતરંગ પરિણામો જાણવા મળે નહિ ત્યાં સુધી તેને દીક્ષા આપી શકાય નહિ, તો પછી અંતરંગ ભાવો કે પરિણતિને નિશ્ચિતપણે જાણવાનું શક્ય ન હોવાથી દીક્ષાને યોગ્ય એવા ભવ્ય જીવને પણ દીક્ષા આપી શકાશે નહિ. આમ સિદ્ધિ

અને અસિદ્ધિ બંનેનો નિરાસ અર્થાત્ નાશ થઈ જતાં એટલે કે યોગ્ય પાત્ર કે અયોગ્ય પાત્ર એમ કોઈને પણ દીક્ષા આપવાનું શક્ય જો ન બને તો માર્ગનો જ ઉચ્છેદ થઈ જશે. મન, વચન અને કાયાના યોગોમાંથી બીજાના કાયાના અને વચનના યોગો નિહાળી શકાય છે. જો કે એ યોગોની પાછળ રહેલા મનના યોગો તો અત્યંત સૂક્ષ્મ છે અને નિરંતર ચાલ્યા કરે છે. બીજાના મનના ભાવો અને સૂક્ષ્મ અધ્યવસાયોની સાચી પરીક્ષા કરવાનું શક્ય નથી. મનના ભાવ જાણ્યા વગર દીક્ષા ન આપવાનું જો નક્કી કરવામાં આવે તો દીક્ષાને યોગ્ય એવી વ્યક્તિ પણ દીક્ષાથી વંચિત રહી જાય. એમ યોગ્ય કે અયોગ્ય એવી કોઈ વ્યક્તિને જો દીક્ષા ન અપાય તો મોક્ષમાર્ગ વિછિન્ન થઈ જાય. માટે આ બાબતનો વ્યવહાર દૃષ્ટિથી પણ વિચાર કરવો ઘટે.

[૪૪] અશુદ્ધાનાદરેઽભ્યાસાયોગાન્નો દર્શનાદ્યપિ ।

સિધ્યેન્નિસર્ગજં મુક્ત્વા તદપ્યાભ્યાસિકં ચતઃ ॥૨૦॥

અનુવાદ : અશુદ્ધનો અનાદર કરવામાં આવે અને અભ્યાસનો યોગ પ્રાપ્ત ન થાય તો નિસર્ગ-સમક્તિ સિવાય બીજાં દર્શનાદિ સિદ્ધ થશે નહિ, કારણ કે તે દર્શનાદિ અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશેષાર્થ : જો અશુદ્ધ ક્રિયાનો અનાદર કે અસ્વીકાર કરવામાં આવે એટલે કે તેવી વ્યક્તિઓને વ્રત આપવામાં ન આવે તો પછી બાળજીવોનો ક્રિયાનો અભ્યાસ અસિદ્ધ થઈ જશે એટલે કે ખોટો ઠરશે, કારણ કે અભ્યાસકાળ દરમિયાન ક્રિયા તો અશુદ્ધ જ રહેવાની. પરંતુ સમ્યક્ત્વ તો કોઈક જીવોને નિસર્ગથી (પૂર્વ જન્મની તેવી આરાધનાથી) અને કોઈક જીવોને અધિગમથી એટલે કે ગુરુ પાસે અભ્યાસ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઉમાસ્વાતિ મહારાજે 'તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર'માં કહ્યું છે : તન્નિસર્ગાદધિગમાદ્ વા । એટલે જો અશુદ્ધ ક્રિયાનો અનાદર કરવામાં આવે તો નિસર્ગ સમક્તિ સિવાયનું અધિગમ સમક્તિ અસિદ્ધ થઈ જશે, કારણ કે અધિગમ સમ્યક્ત્વ તો ગુરુ પાસેના અભ્યાસથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને અભ્યાસકાળ દરમિયાન અશુદ્ધિ તો રહેવાની જ. માટે અશુદ્ધ ક્રિયાનો અનાદર કરી શકાય નહિ.

[૪૫] શુદ્ધમાર્ગાનુરાગેણાશઠાનાં યા તુ શુદ્ધતા ।

ગુણવત્પરતન્નાણાં સા ન ક્વાપિ વિહન્યતે ॥૨૧॥

અનુવાદ : શઠતારહિત એવા તથા ગુણવાનને આધીન રહેલા એવા જીવોની શુદ્ધતા શુદ્ધ માર્ગના અનુરાગને કારણે ક્યારેય હણાતી નથી.

વિશેષાર્થ : અહીં ગ્રંથકાર મહર્ષિ બતાવે છે કે એવાં કેટલાંક કારણો છે કે જેનાથી જીવની શુદ્ધતા હણાતી નથી. એ કારણો આ પ્રમાણે છે : (૧) જીવનો માર્ગ માટે તીવ્ર અનુરાગ, (૨) જીવમાં દંભ, કપટ, શઠતા વગેરેનો અભાવ અને (૩) જીવનું ગુણવાનને આધીન રહેવું.

જો જીવ બહુશ્ચુત ગુણવાન ગુરુની આજ્ઞાને અનુસરતો હોય તો ગુણવાન ગુરુ એવા જીવોમાં રહેલા ગુણોની વૃદ્ધિ થાય તે તરફ લક્ષ આપશે અને એનામાં કષાયાદિ જે દોષો કે અશુદ્ધિ હશે તો તે દૂર કરવા કે મંદ

પાડવા તેને ઉદમશીલ બનાવશે. જો જીવ શઠતારહિત, માયાચારરહિત હશે તો પોતાના દોષોનો તરત સ્વીકાર કરી લેશે. દોષોને તે દુષ્ટાવશે નહિ કે તેનો બચાવ કરશે નહિ. વળી જો તેનામાં શુદ્ધ માર્ગ માટે તીવ્ર અનુરાગ હશે એટલે કે પોતાની જાતને ઉત્તરોત્તર વધુ યોગ્ય કરવા માટે લગની હશે તો એથી એક બાજુ એનામાં રહેલી અશુદ્ધિ ઓછી થતી જશે અને બીજી બાજુ પોતાનામાં જે શુદ્ધિ હશે તે ઓછી નહિ થાય.

અહીં કહેવામાં આવ્યું છે કે આવી શુદ્ધતા ક્ષ્યાંય પણ હણાતી નથી અને ક્ષ્યારેય પણ હણાતી નથી. એવી શુદ્ધતા ગુરુમાં હોય, શિષ્યમાં હોય કે દીક્ષાર્થીમાં હોય, તે જૈન દર્શનમાં હોય કે અન્ય દર્શનમાં હોય, પરંતુ તે હણાતી નથી.

[૪૬] વિષયાત્માનુબંધૈર્હિ ત્રિધા શુદ્ધં ચથોત્તરમ્ ।

બ્રુવતે કર્મ તત્રાદ્યં મુક્ત્યર્થં પતનાદ્યપિ ॥૨૨॥

અનુવાદ : વિષય, આત્મા અને અનુબંધ એમ ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ છે. તે એકએકથી ઉત્તરોત્તર શુદ્ધ છે. તેમાં મુક્તિ મેળવવાના આશયથી ઝંપાપાત વગેરે કરવો તે પ્રથમ વિષયશુદ્ધ કર્મ કહેવાય છે.

વિશેષાર્થ : અહીં ત્રણ પ્રકારનાં કર્મ એટલે કે કાર્ય અથવા ક્રિયા બતાવવામાં આવ્યાં છે. ગ્રંથકારે અહીં કર્મ શબ્દ અન્ય દર્શનોને લક્ષમાં રાખીને સામાન્ય લોકપ્રચલિત અર્થમાં પ્રયોજ્યો છે. કર્મ શબ્દ જૈન દર્શનમાં પારિભાષિક અર્થમાં વપરાયો છે. તે અર્થ અહીં લેવાનો નથી.

ક્રિયા ત્રણ પ્રકારની બતાવવામાં આવી છે. (૧) વિષયશુદ્ધ ક્રિયા, (૨) આત્મશુદ્ધ ક્રિયા અને (૩) અનુબંધશુદ્ધ ક્રિયા. આ ત્રણે ક્રિયાઓ ઉત્તરોત્તર વધુ શુદ્ધ છે. વિષયશુદ્ધ ક્રિયા કરતાં આત્મશુદ્ધ ક્રિયા વધુ શુદ્ધ છે અને આત્મશુદ્ધ ક્રિયા કરતાં અનુબંધશુદ્ધ ક્રિયા વધુ શુદ્ધ છે.

આ શ્લોકમાં અને તે પછીના શ્લોકમાં આ ત્રણે પ્રકારની ક્રિયાનું સ્વરૂપ સમજાવવામાં આવ્યું છે.

આ ત્રણમાંથી પ્રથમ વિષયશુદ્ધ ક્રિયાનું ઉદાહરણ અહીં આ શ્લોકમાં આપવામાં આવ્યું છે. કેટલાક માણસો પોતાના ધર્મની માન્યતા અનુસાર મોક્ષ મેળવવાની ઈચ્છાથી ગિરનારની ભૈરવ શિલા ઉપરથી પડતું મૂકી પોતાના જીવનનો અંત આણે છે. જૂના વખતમાં કેટલાક કાશીએ કરવત મુકાવતા હતા. કેટલાક જળસમાધિ લે છે. કેટલાક અગ્નિપ્રવેશ કરે છે. આવી દરેક ક્રિયામાં તેમનું લક્ષ્ય, પ્રયોજન કે ધ્યેય મુક્તિ મેળવવાનું છે. મુક્તિ મેળવવાનું પ્રયોજન પોતે અશુદ્ધ નથી. તે તો શુદ્ધ છે. મોક્ષ મેળવવો યોગ્ય નથી અથવા મોક્ષ મેળવવા જેવો નથી એમ નહિ કહેવાય. એટલે અહીં લક્ષ્યની એટલે કે વિષયની શુદ્ધિ છે. પણ ક્રિયાની એટલી શુદ્ધિ નથી. એટલે આવી ક્રિયાને વિષયશુદ્ધ ક્રિયા કહેવામાં આવે છે.

[૪૭] અજ્ઞાનિનાં દ્વિતીયં તુ લોકદૃષ્ટ્યા યમાદિકમ્ ।

તૃતીયં શાંતવૃત્ત્યા તત્ તત્ત્વસંવેદનાનુગમ્ ॥૨૩॥

અનુવાદ : બીજી ક્રિયા લોકદૃષ્ટિએ યમનિયમાદિ પ્રકારની છે. તે અજ્ઞાનીઓને હોય છે. ત્રીજી ક્રિયા શાન્ત વૃત્તિ વડે તત્ત્વસંવેદનને અનુસરે છે.

વિશેષાર્થ : બીજી ક્રિયા તે આત્મશુદ્ધિ ક્રિયા છે. અહીં 'આત્મ' અથવા 'આત્મકર્મ' શબ્દ અન્ય

દર્શનોને લક્ષમાં રાખી, વ્યવહાર દૃષ્ટિએ પ્રયોજ્યો છે. 'આત્મ' શબ્દ પોતાની જાત માટે અથવા પોતાના સ્વરૂપ માટે અહીં વપરાયો છે. લોકદૃષ્ટિએ પોતાની જાતને શુદ્ધ કરવા માટે યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ વગેરેનો આશ્રય લેવામાં આવે છે. ક્યારેક દેહશુદ્ધિ માટે, આરોગ્ય કે ચિત્તસંયમ માટે તેનો ઉપયોગ થાય છે. અજ્ઞાનીઓ પણ યમનિયમના પ્રકારની ક્રિયા કરતા હોય છે. તો પણ વિષયશુદ્ધના પ્રકારની ક્રિયા કરતાં આ ક્રિયા વધુ શુદ્ધ છે, કારણ કે એમાં યમનિયમ ઉપયોગી અને શુદ્ધ છે અને ક્રિયાનું લક્ષ્ય પણ મુક્તિનું હોય છે.

ત્રીજી ક્રિયા તે અનુબંધશુદ્ધ ક્રિયા છે. તે શાન્તવૃત્તિથી તત્ત્વસંવેદનને અનુસરે છે. આ ક્રિયામાં મોક્ષનું લક્ષ્ય તો છે જ, સાથે સાથે તેને અનુરૂપ ચિત્ત અને ઈન્દ્રિયોના સંયમ સાથે વિષય અને કષાયોની મંદતાથી પ્રાપ્ત થયેલી પ્રશાન્તવાહિતા પણ હોય છે. શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ 'અષ્ટક પ્રકરણ'માં બતાવ્યું છે તેમ હેય તત્ત્વને હેય તરીકે જાણે અને ઉપાદેયને ઉપાદેય તરીકે જાણે એ પ્રકારની તત્ત્વસંવેદના સર્વવિરતિધર સાધુઓને હોય છે. વળી આ ક્રિયાથી જે અનુબંધ થાય છે એટલે કે કર્મની જે પરંપરા થાય છે તે પણ શુદ્ધ હોય છે.

આમ, અગાઉ દર્શાવ્યું તેમ વિષયશુદ્ધ ક્રિયા કરતાં આત્મશુદ્ધ ક્રિયા વધુ શુદ્ધ હોય છે અને આત્મશુદ્ધ ક્રિયા કરતાં અનુબંધશુદ્ધ ક્રિયા વધુ શુદ્ધ હોય છે.

[૪૮] આદ્યાન્નાજ્ઞાનબાહુલ્યાન્મોક્ષબાધકબાધનમ્ ।

સદ્વાવાશયલેશેનોચિતં જન્મ પરે જગુઃ ॥૨૪॥

અનુવાદ : અજ્ઞાનની બહુલતાને કારણે પહેલી ક્રિયાથી મોક્ષનો બાધ કરનારનો બાધ થતો નથી. જો કે કેટલાક એમ કહે છે કે તેમાં સદ્ભાવવાળા આશયનો અંશ હોવાથી તે કરનારા તેને ઉચિત એવો જન્મ પામે છે.

વિશેષાર્થ : ભૈરવપાત, અગ્નિપ્રવેશ, જળસમાધિ, કાશીકરવત વગેરે પ્રકારની પહેલી વિષયશુદ્ધ ક્રિયામાં મોક્ષનું લક્ષ્ય છે, પરંતુ જીવનમાં નિષ્ફળતા, અતિશય ઉગ્ર વાસનાઓ, ભારે વિયોગનું દુઃખ, જીવલેણ વ્યાધિ, કૌટુંબિક કલેશ કે સંઘર્ષ વગેરે તેનાં પ્રેરકબળ હોઈ શકે છે. એટલે તે ક્રિયામાં બહુ અજ્ઞાન રહેલું છે. આ અજ્ઞાનને કારણે, જીવને મોક્ષ મળતાં અટકાવનારાં રાગદ્વેષાદિ, વિષય-કાષાયોદિ જે તત્ત્વો છે તેનો નાશ થતો નથી. એટલે આ ક્રિયાને અધ્યાત્મસ્વરૂપની ક્રિયા કહી શકાય નહિ. આમ છતાં આ ક્રિયા સર્વથા નિરર્થક છે એમ નહિ કહી શકાય. એના ગુણપક્ષે વિચારીએ તો મોક્ષનો આશય હોવા ઉપરાંત તેવા જીવોમાં સંસારની અસારતા, ત્યાગ, વૈરાગ્ય, દેહની મમતાનો અભાવ ઈત્યાદિ શુભ અંશો રહેલા છે. એવા શુભ અંશોથી તેવા જીવોને ભવાન્તરમાં મોક્ષને અનુકૂળ કે ઉચિત એવો જન્મ, એવાં કુળ-જાતિ વગેરે મળવાનો સંભવ રહે છે.

[૪૯] દ્વિતીયાદ્દોષહાનિઃ સ્યાત્કાચિન્મણ્ડૂકચૂર્ણવત્ ।

આત્યંતિકી તૃતીયાત્તુ ગુરુલાઘવચિંતયા ॥૨૫॥

અનુવાદ : બીજી ક્રિયાથી મંડૂકના ચૂર્ણની જેમ કંઈક દોષહાનિ થાય છે. ત્રીજીથી ગુરુલાઘવના ચિંતનની દૃષ્ટિએ દોષોની આત્યંતિક હાનિ થાય છે.

વિશેષાર્થ : બીજી આત્મશુદ્ધ ક્રિયાથી દેડકાના ચૂર્ણની જેમ રાગાદિ દોષની કંઈક હાનિ થાય છે. અહીં દેડકાના ચૂર્ણની ઉપમા આપવામાં આવી છે. ઉનાળામાં દેડકાઓ સુકાઈને માટીમાં માટી જેવા થઈને ભળી જાય છે, મૃત્યુ પામતા નથી. પરંતુ જેવો વરસાદ પડે કે તરત દેડકાઓ ચેતનવંતા થઈ જાય છે. એટલે આ પ્રકારની ક્રિયાથી તાત્કાલિક દોષહાનિ કદાચ દેખાય તો પણ નિમિત્ત મળતાં ઘણા દોષોની વૃદ્ધિ થાય છે.

ત્રીજી અનુબંધશુદ્ધ ક્રિયામાં દોષોની આત્યંતિક હાનિ અથવા તેનો ક્ષય થાય છે, કારણ કે તેમાં ગુરુલાઘવનું ચિંતન હોય છે. ગુરુલાઘવનું ચિંતન એટલે 'જે પ્રકારે ગુણની વૃદ્ધિરૂપ ગૌરવ થાય અને દોષની હાનિરૂપ લાઘવ થાય તે પ્રકારે હું ક્રિયા કરું.'— એવા વિચારે અનુષ્ઠાન કરવાથી દોષો ઉત્તરોત્તર નાશ પામતા જાય છે.

શ્રી હરિભદ્રસૂરિ વગેરે આપણા શાસ્ત્રકારોએ 'મંડૂકચૂર્ણ' અને 'મંડૂકભસ્મ'ની ઉપમા આપી છે. મંડૂકચૂર્ણમાંથી વરસાદ પડતાં પાછા ઘણા બધા દેડકાઓ ઉત્પન્ન થાય છે, પરંતુ મંડૂકભસ્મમાંથી વરસાદ પડતાં દેડકાઓ ઉત્પન્ન થતા નથી. આત્મશુદ્ધ ક્રિયા મંડૂકચૂર્ણ જેવી છે અને અનુબંધશુદ્ધ ક્રિયા મંડૂકભસ્મ જેવી છે.

[૫૦] અપિ સ્વરૂપતઃ શુદ્ધા ક્રિયા તસ્માદ્વિશુદ્ધિકૃત્ ।

મૌનીન્દ્રવ્યવહારેણ માર્ગબીજં વૃઢાદરાત્ ॥૨૬॥

અનુવાદ : એટલા માટે સ્વરૂપથી શુદ્ધ એવી ક્રિયા પણ વિશુદ્ધિ કરનારી હોય છે. તેથી મુનીન્દ્રે (જિનેન્દ્રે) બતાવેલા વ્યવહાર વડે દૃઢ આદરને લીધે માર્ગબીજ (સમ્યક્ત્વ) પ્રાપ્ત થાય છે.

વિશેષાર્થ : જે ક્રિયા સ્વરૂપથી શુદ્ધ હોય તે ક્રિયા આત્માની વિશુદ્ધિ કરનારી હોય છે એટલે એ ક્રિયાને અધ્યાત્મસ્વરૂપની ક્રિયા તરીકે જ ગણવી જોઈએ. એટલા માટે જિનેશ્વર ભગવાને જે વ્યવહાર બતાવ્યો છે તે પ્રમાણે આદર અને બહુમાનપૂર્વક ક્રિયા કરવામાં આવે તો તે રત્નત્રયરૂપ માર્ગના બીજનો લાભ એટલે કે સમ્યક્ત્વનો લાભ કરાવનારી છે.

[૫૧] ગુર્વાજ્ઞાપારતંત્ર્યેણ દ્રવ્યદીક્ષાગ્રહાદપિ ।

વીર્યોલ્લાસક્રમાત્પ્રાપ્તા બહવઃ પરમં પદમ્ ॥૨૭॥

અનુવાદ : ગુરુની આજ્ઞાને આધીન રહેવાથી, દ્રવ્યદીક્ષા લીધી હોય તો પણ, ઘણા જીવ વીર્યોલ્લાસની અનુક્રમે વૃદ્ધિ કરીને પરમ પદ (મોક્ષ) પામ્યા છે.

વિશેષાર્થ : જે જીવોએ માત્ર દ્રવ્યદીક્ષા લીધી હોય, એટલે કે રજોહરણ વગેરે સાથે માત્ર સાધુવેશ ધારણ કર્યો હોય એવા જીવો જે ક્રિયા કરે તેમાં ઘણી અશુદ્ધિ રહેવાનો સંભવ રહે છે. તેમ છતાં એવા જીવો જો ગુરુની આજ્ઞાને આધીન રહે તો તેમના અંતઃકરણમાં વીર્યોલ્લાસની રુચિ પ્રવર્તે છે અને તેથી ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ થતી રહે છે અને એમ કરતાં કરતાં, આરંભમાં દ્રવ્યદીક્ષાવાળા જીવો પણ પછીથી સાધના કરીને પરમ પદ મોક્ષ પામ્યાનાં ઘણાં ઉદાહરણો છે. આમ ગુરુપારતંત્ર્ય, દ્રવ્યદીક્ષા અને વીર્યોલ્લાસ

એ ત્રણ હોય તોપણ મોક્ષપ્રાપ્તિ શક્ય છે. તો પછી દ્રવ્યદીક્ષા સાથે ભાવદીક્ષા પણ હોય તો શું સંભવી શકે ?

[૫૨] અધ્યાત્માભ્યાસકાલેऽપિ ક્રિયા કાષ્ટેવમસ્તિ હિ ।

શુભૌઘસંજ્ઞાનુગતં જ્ઞાનમપ્યસ્તિ કિંચન ॥૨૮॥

અનુવાદ : અધ્યાત્મના અભ્યાસકાળમાં પણ કાંઈક ક્રિયા રહેલી છે. વળી શુભ એવી ઓઘસંજ્ઞાને અનુસરતું કંઈક જ્ઞાન પણ રહેલું છે.

વિશેષાર્થ : સંસારમાં પરિભ્રમણ કરતો અજ્ઞાની જીવ અનેક પુદ્ગલ પરાવર્તન કરતો રહે છે. જે જીવોનો એક પુદ્ગલ પરાવર્તન જેટલો કાળ જ્યારે બાકી રહે છે ત્યારે તે જીવ ધર્મની અભિલાષાવાળો થાય છે. તે આત્મચેતનાની સન્મુખ બને છે. સુદેવ, સુગુરુને વંદન કરવાં, દયા, દાન, વિનય, વૈયાવૃત્ય જેવી ક્રિયાઓ તેનામાં આવવા લાગે છે. તે જન્મ-મૃત્યુનું ચિંતન કરે છે. આ રીતે જ્યારે કોઈક જીવ અધ્યાત્મનો અભ્યાસ શરૂ કરે છે ત્યારે એના અરંભના કાળમાં પણ કોઈક શુદ્ધ ક્રિયા રહેલી હોય છે તથા શુભ ઓઘસંજ્ઞાવાળું જ્ઞાન રહેલું હોય છે.

વસ્તુતત્ત્વનું સામાન્ય જ્ઞાન તે ઓઘજ્ઞાન કહેવાય છે. વસ્તુતત્ત્વનું વિપર્યાય વિનાનું જ્ઞાન તે શુભજ્ઞાન કહેવાય છે.

[૫૩] एवं જ્ઞાનક્રિયારૂપમધ્યાત્મં વ્યવતિષ્ઠતે ।

एतत्प्रवर्धमानं स्यान्निरर्दम्भाचारशालिनाम् ॥૨૯॥

અનુવાદ : આ રીતે જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બંને રૂપે અધ્યાત્મ રહેલું છે. આ અધ્યાત્મ નિર્દંભ આચાર વડે શોભતા મનુષ્યોમાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામતું જાય છે.

વિશેષાર્થ : આમ, જ્ઞાન અને ક્રિયા એ બંને રૂપે અધ્યાત્મ રહેલું છે, એટલે કે અધ્યાત્મ જ્ઞાનક્રિયારૂપ છે. આ પ્રકારનું અધ્યાત્મ અપુનર્બંધક જીવોમાં પણ હોઈ શકે છે. અલબત્ત, જેઓના આચારમાં દંભ કે માયાકપટ નથી તેવા જીવોમાં એ અધ્યાત્મની ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જાય છે. અધ્યાત્મવિદ્યા આવી ઉજ્જવળ છે.

इति अध्यात्मस्वरूपाधिकारः ।

अध्यात्मस्वरूप अधिकार संपूर्ण.

પ્રબંધ પહેલો

અધિકાર ત્રીજો

★ દંભત્યાગ અધિકાર ★

[૫૪] દંભો મુક્તિલતાવહ્નિર્દંભો રાહુઃ ક્રિયાવિધૌ ।

દૌર્ભાગ્યકારણં દંભો દંભોઽધ્યાત્મસુખાર્ગલા ॥૧॥

અનુવાદ : દંભ મુક્તિરૂપી લતાને માટે અગ્નિ છે; દંભ ક્રિયારૂપી વિદ્યુ (ચંદ્ર) માટે રાહુ સમાન છે; દંભ દુર્ભાગ્યનું કારણ છે; દંભ અધ્યાત્મસુખની અર્ગલા (ભૂંગળ, ભોગળ) સમાન છે.

વિશેષાર્થ : અધ્યાત્મમાર્ગમાં દંભ કેટલો અંતરાયરૂપ છે તે સચોટ રીતે દર્શાવવા માટે ગ્રંથકારે આ શ્લોકમાં કેટલાંક સુંદર રૂપકો પ્રયોજ્યાં છે.

દંભ મુક્તિરૂપી લતાને બાળી નાખનાર અગ્નિ જેવો છે. દંભ ધર્મક્રિયા રૂપી ચંદ્રને ગળી જનાર રાહુ સમાન છે. દંભથી દુર્ભાગ્ય આવે છે અને માણસ દુઃખી થઈ જાય છે. જૂના વખતમાં બારણું બંધ કરવા અર્ગલા એટલે કે ભોગળ વપરાતી. દરવાજો અંદરથી બંધ કર્યા પછી સમાસામે બે ય બાજુ દીવાલમાં કરેલા નાના બાકોરામાં આડું લાકડું ભરાવાતું. એને અર્ગલા અથવા ભોગળ કહે છે. એથી દરવાજો મજબૂત રીતે બંધ રહે છે. દંભ આવી અર્ગલા છે. એ અધ્યાત્મસુખને આત્મારૂપી ઘરમાં આવવા દેતી નથી.

દંભ એટલે કપટ; દંભ એટલે માયાચાર. મનમાં કંઈક હોય અને જીભે કંઈક જુદું હોય. માણસ મુખે પ્રશંસા કરે અને મનમાં ભારોભાર નિંદા હોય, ઈર્ષ્યા હોય, દ્વેષ હોય. દંભમાં અસત્યનો આશ્રય લેવાય છે. માણસ ઉપદેશ એક પ્રકારનો આપે અને એના પોતાના અંગત જીવનમાં એથી વિપરીત વર્તન હોય. માણસ પોતાની ત્રુટિઓને, નબળાઈઓને સંતાડે અને ડાહી ડાહી વાત કરે. એટલે દંભી માણસનો કોઈ તરત વિશ્વાસ કરતું નથી. દંભી માણસ પોતાનો સ્વાર્થ છુપાવવા જુદું બોલે અને પકડાઈ જાય ત્યારે કંઈક ખોટું બહાનું કાઢે અથવા બીજાના ઉપર ખોટું દોષારોપણ કરે.

મન, વચન અને ક્રિયા એ ત્રણેમાં સંગતિ એટલે કે એકરૂપતા આવે ત્યારે દંભ જાય. દંભ જાય તો સરળતા આવે. દંભ જાય તો જીવન પારદર્શક બને. દંભ જાય તો અંગત જીવન અને જાહેર જીવન વચ્ચેનો ભેદ ટળી જાય. દંભ જાય તો સમતા આવે, સત્યપ્રિયતા આવે, ન્યાયબુદ્ધિ આવે, તત્ત્વવિચારમાં આનંદ આવે અને ઉચ્ચ મૂલ્યોમાં, મોક્ષમાર્ગમાં શ્રદ્ધા પ્રગટે.

ગ્રંથકારશ્રીએ 'દંભત્યાગ' નામના આ અધિકારમાં પહેલા અને બીજા શ્લોકના પ્રત્યેક ચરણમાં, એમ 'દંભ' શબ્દ આઠવાર પ્રયોજી, દંભની દુષ્ટતા ઉપર ઘણો ભાર મૂક્યો છે. અધ્યાત્મમાર્ગમાં જેમણે ગતિ કરવી છે તેમણે સૌ પ્રથમ જીવનમાંથી દંભને તિલાંજલિ આપવાનો ભારે પુરુષાર્થ કરવો પડશે.

[૫૫] દંભો જ્ઞાનાદ્રિદંભોલિર્દંભઃ કામાનલે હવિઃ ।

વ્યસનાનાં સુહૃદ્ દંભો દંભશ્ચૈરો વ્રતશ્રિયઃ ॥૨॥

અનુવાદ : દંભ જ્ઞાનરૂપી પર્વતને માટે વજ્ર (દંભોલિ) સમાન છે; દંભ કામરૂપી અગ્નિને માટે હવિ (ધી) સમાન છે; દંભ વ્યસનોનો મિત્ર છે અને દંભ વ્રતરૂપી લક્ષ્મીનો ચોર છે.

વિશેષાર્થ : પર્વતને તોડવો એ સહેલી વાત નથી. પર્વતને માટે 'અચલ' શબ્દ વપરાય છે. પરંતુ વજ્રમાં પર્વતને તોડવાની તાકાત હોય છે. જ્ઞાનમાં પર્વત જેવી દૃઢતા હોય છે. પરંતુ દંભ આવે ત્યાં જ્ઞાન પણ શિથિલ, ક્ષીણ થઈ જાય. કામવાસનાને અગ્નિનું રૂપક આપવામાં આવે છે, કારણ કે તે જલદી શાંત થતી નથી. અગ્નિને શાંત કરવા માટે જલની ધારા જોઈએ. પરંતુ તેને બદલે જો અગ્નિમાં ઘી હોમવામાં આવે તો અગ્નિ વધુ પ્રજ્વલિત થાય છે. તેવી રીતે દંભ એટલે માયાચારથી કામવાસના શાન્ત થતી નથી પણ વધુ તીવ્ર અને ઉગ્ર બને છે. વ્યસન એટલે દુઃખો, કષ્ટો. દંભ વ્યસનો સાથે મૈત્રી બાંધી લે છે. જ્યાં દંભ છે ત્યાં દુઃખો એકઠાં થયા વગર રહેતાં નથી. વ્રતની આરાધના આત્મા માટે લક્ષ્મી બરાબર છે. પણ લક્ષ્મી ઉપર ઘણાંની નજર રહે છે. ચોરો પણ બીજી વસ્તુઓ છોડીને લક્ષ્મીનું હરણ કરી જાય છે. વ્રતધારી વ્યક્તિના જીવનમાં જો દંભ આવે તો એની વ્રતરૂપી લક્ષ્મી ચલિત થઈ જાય છે. આમ, દંભી માણસના જીવનમાં સદ્વિચારરૂપે કે તત્ત્વ-વિચારરૂપે જે જ્ઞાન રહેલું હોય તે નાશ પામે છે. તેનામાં કામવિકારોની વૃદ્ધિ થાય છે, વ્રતોની આરાધનામાંથી તેનો રસ ઊડી જાય છે અને સમય જતાં તે ઘણાં દુઃખો અને સંકટોથી ઘોરાઈ જાય છે. એટલા માટે દંભને જીવનમાંથી તિલાંજલિ આપવાનો પુરુષાર્થ કરવો જોઈએ.

[૫૬] દંભેન વ્રતમાસ્થાય યો વાજ્ઞતિ પરં પદમ્ ।

લોહનાવં સમારુહ્ય સોઽબ્ધેઃ પારં ચિયાસતિ ॥૩॥

અનુવાદ : દંભપૂર્વક વ્રત ગ્રહણ કરીને જે પરમ પદ(મોક્ષ)ને પામવાની ઈચ્છા કરે છે તે લોઢાની નાવમાં બેસી સમુદ્રનો પાર પામવાની ઈચ્છા કરે છે.

વિશેષાર્થ : કેટલાક લોકો પોતાના દોષોને ઢાંકવા માટે વ્રત ધારણ કરે છે અથવા વ્રત ધારણ કરીને વ્રતમય જીવનમાં દંભનું પોષણ કરે છે. વ્રતધારી શ્રાવકમાં કે સાધુપણામાં માયાચાર ન થઈ જાય એવું નથી. મોક્ષાભિલાષથી માણસ દીક્ષા અંગીકાર કરે, પણ પછી દંભને કારણે તેની મોક્ષલક્ષી આરાધના ખંડિત થઈ જાય છે. કેટલાક મુનિઓ લૌકિક પ્રલોભનોમાં પડીને પોતાના વ્રતને દૂષણ લગાડે છે. કેટલાકનો આરંભથી આશય જ ઉદરભરણનો હોય છે. તે માટે જ તેઓ વ્રત ધારણ કરે છે. પરંતુ આવી વ્યક્તિઓ પરમ પદને પામી શકતી નથી. લોઢાની નાવમાં બેસીને માણસ સમુદ્રના બીજા કિનારે જવા ઈચ્છે તો જઈ ન શકે. લોઢાની નાવ તો તરત ડૂબી જાય અને બેસનારને ડુબાડે. તેવી રીતે આવા દંભી વ્રતધારીઓ નીકળે છે ભવસમુદ્ર તરીકે જવા, પરંતુ તેને બદલે તેઓ ભવસમુદ્રમાં જ ડૂબી જાય છે અને બીજાને પણ ડુબાડે છે.

[૫૭] કિં વ્રતેન તપોભિર્વા દંભશ્ચેન્ન નિરાકૃતઃ ।

કિમાદર્શેન કિં દીપૈર્યદ્યાન્ધ્યં ન દૃશોર્ગતમ્ ॥૪॥

અનુવાદ : દંભનો જો ત્યાગ કર્યો ન હોય તો વ્રત વડે અથવા તપશ્ચર્યા વડે શું મળે ? જો દૃષ્ટિની અંધતા ન ગઈ હોય તો અરીસો (આદર્શ) અથવા દીપક શાં કામનાં ?

વિશેષાર્થ : માણસ દીક્ષા અંગીકાર કરે અથવા બીજાં કેટલાંક વ્રત ધારણ કરે અથવા વિવિધ પ્રકારની તપશ્ચર્યા કરે, પરંતુ એના હૃદયમાંથી જો દંભ ન નીકળ્યો હોય એટલે કે એનામાં હૃદયની સરળતા અને નિર્મળતા ન હોય તો તેવાં વ્રતો કે તેવી તપશ્ચર્યા બહુ ફળ ન આપી શકે. દંભ હોય ત્યાં ધ્યેયની વિશુદ્ધિ ન રહે અને તદનુસાર આચરણની વિશુદ્ધિ ન આવે. એટલે તે ઈષ્ટ ફળ ન આપી શકે. જેમ અંધ માણસ આગળ અરીસો ધરવામાં આવે તો પણ તે તેમાં પોતાનું મુખ જોઈ શકતો નથી, અથવા કોઈ ઓરડામાં અંધારું હોય અને દીવો ધરવામાં આવે તો પણ અંધ માણસ ત્યાં કશું જોઈ શકતો નથી. એટલે કે અરીસો અને દીપક એ બંને દ્વારા તેને કશું ફળ મળતું નથી. તેવી રીતે માયાકપટ કરનાર માણસને પણ કશું જ તાત્વિક ફળ મળતું નથી.

[૫૮] કેશલોચધરાશય્યા-ભિક્ષાબ્રહ્મવ્રતાદિકમ્ ।

દંભેન દૂષ્યતે સર્વં ત્રાસેનેવ મહામણિઃ ॥૫॥

અનુવાદ : કેશનો લોચ, પૃથ્વી ઉપર શયન, ભિક્ષા અને બ્રહ્મચર્યાદિક વ્રતો દંભને કારણે દૂષિત થાય છે, જેમ મહામણિમાં ત્રાંસ હોય તેમ.

વિશેષાર્થ : જે માણસ દીક્ષા ગ્રહણ કરે એને કેશલોચ કરવો પડે, ભૂમિ ઉપર સંથારો કરવો પડે, ભિક્ષા લેવા નીકળવું પડે, બ્રહ્મચર્ય વ્રત અને બીજાં વ્રતોનું પાલન કરવું પડે. મુનિ જીવનનાં આ બધાં લક્ષણો છે. આ બધાં કષ્ટો સ્વેચ્છાએ, ઉચ્ચતમ ધ્યેયપૂર્વક મુનિઓએ સ્વીકારેલાં હોય છે. પરંતુ એવા મુનિજીવનમાં દંભનું, માયાચારનું કે કપટભાવનું સેવન થવા લાગે અને તેની લોકોને જાણ થાય તો લોકોનો તેવા મુનિમાંથી વિશ્વાસ ઊઠી જાય. લોકો તેના વ્રતપાલન વિશે પણ શંકા કરવા લાગે. અહિંસાદિ પંચ મહાવ્રતોનું પાલન મહામણિ જેવું છે. કદ અને આકારની દૃષ્ટિએ મૂલ્યવાન મણિ હોય પરંતુ એવા મણિમાં ત્રાંસ હોય, એટલે કે છાંટ, ડાઘો, કાકપદ, જીરમ, ડૂચું ઇત્યાદિ પ્રકારની એબ હોય તો તે મણિની કિંમત ઘટી જાય છે. તેવી રીતે દંભયુક્ત મુનિજીવનનું ગૌરવ ઘટી જાય છે.

[૫૯] સુત્યજં રસલામ્પટ્યં સુત્યજં દેહભૂષણમ્ ।

સુત્યજાઃ કામભોગાશ્ચ દુસ્ત્યજં દંભસેવનમ્ ॥૬॥

અનુવાદ : રસની લંપટતા સહેલાઈથી ત્યજી શકાય છે; દેહનાં આભૂષણો સહેલાઈથી ત્યજી શકાય છે; કામભોગો સહેલાઈથી ત્યજી શકાય છે; પરંતુ દંભનું સેવન સહેલાઈથી ત્યજી શકાય તેવું નથી.

વિશેષાર્થ : રસની લંપટતા સહેલાઈથી છોડી શકાય છે. સ્વાદિષ્ટ ભોજનો, મરીમસાલાવાળી વાનગીઓ, દૂધ, ઘીની મીઠાઈઓ વગેરે ભાવતા ખાદ્યપદાર્થો છોડી દેવાનું અઘરું નથી. સ્નાન, વિલેપન, વસ્ત્ર, આભૂષણ વગેરેનો શોખ પણ છોડવો અઘરો નથી. સંગીત, નૃત્ય-નાટક, ઇન્દ્રિયોના વિવિધ વિષયો, કામભોગના વિલાસો વગેરે પણ દૃઢ મનોબળથી છોડી શકાય છે. પરંતુ પોતાના દોષો બીજા આગળ છતાં ન થઈ જાય, પોતાની સ્વાર્થી વૃત્તિઓ બીજા જાણી ન જાય, પોતાના મનમાં ચાલતા મલિન વિચારોની બીજાને ખબર ન પડી જાય, પોતાની ગુણ પ્રવૃત્તિઓ કોઈ જોઈ ન જાય ઇત્યાદિ પ્રકારના માયાકપટનો ત્યાગ કરવો એ ઘણી જ કઠિન વાત છે.

[૬૦] સ્વદોષનિહનવો લોકપૂજા સ્યાદ્ ગૌરવં તથા ।

इयतैव कदर्थ्यन्ते दंभेन बत बालिशाः ॥७॥

અનુવાદ : સ્વદોષ છુપાવનાર (નિહવ) પોતાની લોકોમાં પૂજા થશે તથા ગૌરવ થશે એમ માને છે. એટલા ખાતર બાલિશ માણસો ખરેખર તો દંભ કરીને કદર્થના પામે છે.

વિશેષાર્થ : નિહવ એટલે મનની વાત છુપાવનાર. કેટલાક મુનિઓને લોકોમાં પોતાનો પૂજા-સત્કાર થાય, લોકોમાં પોતાનું ગૌરવ વધે, પોતાની પ્રતિષ્ઠા જામે, પોતાનો અનુયાયી-વર્ગ મોટો થાય, પોતાની વાહવાહ બોલાય એવી એષણા રહે છે. લોકેષણા ઉપર વિજય મેળવવો એ ઘણી અઘરી વાત છે. એક વખત પોતાનાં પૂજા-ગૌરવ વધ્યાં હોય ત્યારે પોતાના દોષોની વાત બહાર ન પડી જાય એ માટે તેઓ બહુ સચિંત રહે છે ને એને બુદ્ધિપૂર્વક ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ આવા લોકોને ઉપાધ્યાયજી મહારાજ આ શ્લોકમાં 'બાલિશ' તરીકે ઓળખાવે છે, કારણ કે તેમનો દંભ ઉઘાડો પડી જતાં તેમની કેટલી કદર્થના થશે, કેટલી વિડંબના કે માનહાનિ થશે તેની તે બિચારાઓને કશી જ ખબર નથી. પોતાનો દંભાચાર ખુલ્લો પડી જતાં મોટા કહેવાતા મુનિઓ કે સાધુબાવાઓ કે ફકિરઓલિયાઓ પણ સમાજમાંથી ફેંકાઈ ગયાના દાખલા ક્યાં જોવા નથી મળતા ?

[૬૧] असतीनां यथा शीलमशीलस्यैव वृद्धये ।

दंभेनाव्रतवृद्धयर्थं व्रतं वेषभृतां तथा ॥८॥

અનુવાદ : અસતી (કુલટા) સ્ત્રીઓનું શીલ અશીલની વૃદ્ધિ માટે થાય છે, તેવી જ રીતે માત્ર વેષધારી સાધુનું વ્રત પણ દંભને લીધે અવ્રતની વૃદ્ધિ માટે જ થાય છે.

વિશેષાર્થ : જે સતી ન હોય તે અસતી. અસતી એટલે દુરાચારી, વ્યભિચારિણી સ્ત્રી. સ્ત્રી દંભ કરતી હોય, એના દુરાચારની હજુ લોકોને ખબર ન પડી હોય, પોતે પણ એમ માનતી હોય કે કોઈને શી ખબર પડવાની છે ? તો તેવી સ્ત્રી દુરાચારનું વધુ અને વધુ સેવન કરવા તરફ વળે છે. તેવી જ રીતે માત્ર વેષધારી સાધુ હોય, વ્રતોનું બરાબર પાલન ન કરતા હોય, પાપાચરણનું સેવન કરતા હોય અને છતાં લોકો ખબર ન હોવાને લીધે તેમને પૂજનીય ગણતા હોય અને પોતે પણ એવા ભ્રમમાં હોય છે ત્યારે તેઓ અવ્રતનું, વ્રતખંડનનું, પાપાચરણનું વધુ અને વધુ સેવન કરે છે.

[૬૨] જાનાના અપિ દંભસ્ય સ્ફુરિતં બાલિશાઃ જનાઃ ।

તત્રૈવ ધૃતવિશ્વાસાઃ પ્રસ્ખલન્તિ પદે પદે ॥૧૧॥

અનુવાદ : મૂર્ખ માણસો દંભના પરિણામને જાણવા છતાં તેના ઉપર વિશ્વાસ ધારણ કરીને પગલે પગલે સ્ખલના પામે છે.

વિશેષાર્થ : કેટલાક બાલિશ માણસોના મનમાં એટલી જડતા હોય છે કે પોતાના દંભનાં અને બીજાઓના દંભનાં માઠાં પરિણામ તેઓએ જોયાં હોવા છતાં દંભ ઉપરનો તેમનો વિશ્વાસ એવો ને એવો રહ્યા કરે છે. દંભ માટે તેઓ અભિમાન ધરાવે છે. દંભથી તાત્કાલિક કેટલોક લાભ, થોડું સુખ કે થોડીક અનુકૂળતાઓ કે પૂજા-સત્કારાદિ અનુભવવા મળે છે. એટલે તેઓનું દંભ માટેનું આકર્ષણ રહ્યા કરે છે. પોતાનો દંભ કે માયાચાર ખુલ્લો પડી ગયો હોવા છતાં અને એથી પોતાની અવહેલના કે વિડંબના થઈ હોવા છતાં દંભથી પોતાને લાભ તો થાય જ છે એવો વિશ્વાસ ધરાવીને ફરીથી તેઓ દંભાચાર કરતા રહે છે. પરંતુ આવા લોકો ખરેખર અજ્ઞાની છે અને પોતાના આત્માને જ હાનિ પહોંચાડે છે.

[૬૩] અહો મોહસ્ય માહાત્મ્યં દીક્ષાં ભાગવતીમપિ ।

દંભેન યદ્વિલુંપન્તિ કજ્જલેનેવ રૂપકમ્ ॥૧૦॥

અનુવાદ : અહો ! મોહનું કેવું માહાત્મ્ય છે ! પોતાને પ્રાપ્ત થયેલી ભાગવતી દીક્ષાને તેઓ દંભથી નષ્ટ કરી નાખે છે, જેવી રીતે કોઈ કાજળ વડે ચિત્રને બગાડી નાખે તેમ.

વિશેષાર્થ : મોહનીય કર્મનો પ્રભાવ ઘણો પ્રબળ હોય છે. ભલભલા માણસોને તે ભમાડી દે છે. ભાગવતી દીક્ષા એટલે શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતે ઉપદેશેલી પ્રવ્રજ્યા. દીક્ષાનો આવો રૂડો અવસર પોતાને મળ્યો હોવા છતાં કેટલાક અજ્ઞાની દંભી મુનિઓ પોતાના માયાવીપણાથી એવી દીક્ષાનો લોપ કરી નાખે છે. અહીં દષ્ટાન્ત આપવામાં આવ્યું છે કે જેમ કોઈ સુંદર રૂપક એટલે કે ચિત્ર હોય અને તેના ઉપર પોતે જ કાજળનો કૂચડો ફેરવે તો તેની શી દશા થાય ? તેવી રીતે પોતાને મળેલી આવી ઉત્તમ દીક્ષાની દંભી મુનિઓ વિડંબના કરે છે. તેઓ પોતાનાં વ્રતોને દૂષિત કરી નાખે છે અને પોતાના પવિત્ર દીક્ષિત જીવનને નિરર્થક વેડફી નાખે છે.

[૬૪] અબ્જે હિમં તનૌ રોગો વને વહ્નિર્દિને નિશા ।

ગ્રંથે મૌર્ખ્યં કલિઃ સૌખ્યે ધર્મે દંભ ઉપપ્લવઃ ॥૧૧॥

અનુવાદ : કમળ ઉપર હિમ, શરીરમાં રોગો, વનની અંદર આગ, દિવસે રાત્રિ, ગ્રંથ વિશે મૂર્ખતા અને સુખમાં ક્લહ જેમ ઉપદ્રવરૂપ છે તેમ ધર્મમાં દંભ ઉપદ્રવરૂપ છે.

વિશેષાર્થ : આ શ્લોકમાં ઉપાધ્યાયજી મહારાજે ધર્મના ક્ષેત્રે દંભની ઉપદ્રવરૂપ જેવી સ્થિતિ છે તેવી સ્થિતિની સરખામણી કરવા માટે, કેટલાંક સચોટ દષ્ટાન્તો આપ્યાં છે. કમળ કોમળ છે, પરંતુ એના ઉપર હિમ પડે તો કમળ કરમાઈ જાય છે. શરીર બહારથી સુંદર હોય પણ એમાં ભયંકર વ્યાધિઓ

ઉત્પન્ન થાય તો તે જીવલેશ વ્યાધિઓ જીવ લીધા વગર રહે નહિ. વનની અંદર આગ લાગે તો તેને જલદી ઓલવી શકાતી નથી. તે વનનો ઘણો નાશ કરી નાખે છે. દિવસે સૂર્યગ્રહણને કારણે અથવા ધોર વાદળાંથી રાત્રિ જેવો અંધકાર ફેલાય તો તે અમંગળ ગણાય છે. કોઈક આપત્તિની એંધાણીરૂપ તે મનાય છે. ગ્રંથનું પઠન કોઈ મૂર્ખ માણસના હાથમાં આવે તો તે અર્થના અનર્થ કરી નાંખે. સુખના દિવસો હોય, પરંતુ કુટુંબમાં જો કલહ ચાલુ થાય તો સુખ જતું રહે છે. એવી રીતે બીજા વિષયો કે ક્ષેત્રો કરતાં ધર્મના ક્ષેત્રે દંભ ઘણો અનર્થકારી છે.

[૬૫] અત એવ ન યો ધર્તુ મૂલોત્તરગુણાનલમ્ ।

યુક્તા સુશ્રાદ્ધતા તસ્ય ન તુ દંભેન જીવનમ્ ॥૧૨॥

અનુવાદ : એટલા માટે જ જેઓ (સાધુઓ) મૂળ ગુણ તથા ઉત્તર ગુણને ધારણ કરવા સમર્થ ન હોય તેઓએ સારા શ્રાવક થવું યોગ્ય છે, દંભ વડે તેમનું (સાધુ તરીકે) જીવવું યોગ્ય નથી.

વિશેષાર્થ : અહીં ગ્રંથકારશ્રીએ ખાસ કરીને સાધુઓ માટે જ શિખામણ આપી છે. જે સાધુઓ ચરણસિત્તરીરૂપ મૂળ ગુણ અને કરણસિત્તરીરૂપ ઉત્તર ગુણને ધારણ કરવા માટે સમર્થ ન હોય એટલે કે તેમનાથી ચારિત્રનું ચુસ્ત પાલન ન થતું હોય, અને બીજાને ખબર પડે અથવા ન પડે એવી રીતે ચારિત્રપાલનમાં ઘણી છૂટ લેવી પડતી હોય અથવા લેવાઈ જતી હોય તો તેવા સાધુઓએ દંભ ચાલુ રાખવા કરતાં સારા શ્રાવક થવાનું પસંદ કરી લેવું જોઈએ કે જેથી શ્રાવકના દેશવિરત્તિવ્રતમાં દોષ આવે નહિ. સાધુ થઈને દંભપૂર્વક જીવવું તેમને માટે યોગ્ય નથી.

સમ્યક્ત્વ સહિત અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહ એ પાંચ મહાવ્રતોની ગણના મૂળ ગુણમાં થાય છે. ચરણસિત્તરી એટલે ચારિત્રના સિત્તર ભેદોમાં મૂળ ગુણનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ પાંચ મહાવ્રતના પાલન અર્થે સમિતિ, ગુપ્તિ (શ્રાવકો માટે ગુણવ્રત અને શિક્ષાવ્રત) વગેરેની ઉત્તર ગુણમાં ગણના થાય છે. કરણસિત્તરી એટલે કરણના સિત્તર ભેદોમાં ઉત્તર ગુણનો સમાવેશ થઈ જાય છે. સાધુઓએ પોતાના મૂળ ગુણ અને ઉત્તર ગુણના પરિપાલનમાં ચુસ્ત રહેવું જોઈએ.

[૬૬] પરિહર્તુ ન યો લિઙ્ગમપ્યલં દ્ઢરાગવાન્ ।

સંવિગ્નપાક્ષિકઃ સ સ્યાન્નિર્દંભઃ સાધુસેવકઃ ॥૧૩॥

અનુવાદ : જેઓ વ્રત ઉપરના દ્ઢ અનુરાગને કારણે મુનિ લિંગ(વેષ)નો ત્યાગ કરવા સમર્થ ન હોય તેઓએ દંભનો ત્યાગ કરી, 'સંવિગ્નપાક્ષિક' થઈ સાધુની સેવામાં લાગી જવું જોઈએ.

વિશેષાર્થ : કેટલાક મુનિઓને મુનિપણા માટે, જિનશાસન માટે અત્યંત દ્ઢ અનુરાગ હોય છે. પોતે પચ્ચખ્યાણપૂર્વક મુનિનો વેષ ધારણ કરે છે. પોતાનાથી સંપૂર્ણપણે ચારિત્રપાલન ન થતું હોય તો પણ તેઓને દીક્ષા છોડવાનું મન થતું નથી, કારણ કે એથી શાસનની અવહેલના થવાનો સંભવ છે. આવી સ્થિતિમાં તેઓએ ગુરુભગવંત કે અન્ય વડીલ ગીતાર્થ સાધુઓ પાસે જઈને પોતાનો વૃત્તાન્ત દંભરહિત

થઈને જણાવવો જોઈએ અને સંવિજ્ઞપાક્ષિક થઈને એટલે કે સંવેગીનો પક્ષ લઈને સાધુસેવામાં તત્પર થઈ જવું જોઈએ. આવી રીતે તેમના જીવનમાંથી દંભ તો નીકળી જવો જોઈએ.

[૬૭] નિર્દભસ્યાવસન્નસ્યાપ્યસ્ય શુદ્ધાર્થભાષિણઃ ।

નિર્જરાં યતના દત્તે સ્વલ્પાપિ ગુણરાગિણઃ ॥૧૪॥

અનુવાદ : મંદ ક્રિયાવાન હોય છતાં નિર્દભ હોય, શુદ્ધ અર્થ કહેનાર હોય અને ગુણાનુરાગી હોય તો એવા મુનિની થોડી પણ યતના નિર્જરા આપે છે.

વિશેષાર્થ : કોઈ કોઈ મુનિ અવસન્ન થઈ જતા હોય છે. અવસન્ન એટલે અવસાદ પામેલા. અવસાદ એટલે થાક, ગ્લાનિ, હાર. કેટલાક મુનિઓ ક્રિયામાં શિથિલ થઈ ગયા હોય છે. ઉંમર, વ્યાધિ વગેરેને લીધે તેમના શરીરની તેવી સ્થિતિ થઈ ગઈ હોય છે. પરંતુ તેવા મુનિઓ જો નિર્દભ થઈ જાય, પોતાની મર્યાદાઓનો, ત્રુટિઓનો સ્વીકાર કરી લે, વળી શાસ્ત્રના અર્થ શુદ્ધ કહે (નહિ કે પોતાની નબળી સ્થિતિનું સમર્થન કરવા માટે શાસ્ત્રના અર્થને મચડીને કહે) તથા પોતાના કરતાં ચારિત્રપાલનમાં ચડિયાતા અન્ય મુનિઓ હોય તો તેઓના ગુણોના પોતે અનુરાગી રહે તો એવા નિર્દભ અને મંદ ક્રિયાવાળા મુનિઓ થોડી યતના (જયણા) વડે પણ કર્મની સારી નિર્જરા કરી શકે છે.

[૬૮] વ્રતભારાસહત્વં યે વિદન્તોઽપ્યાત્મનઃ સ્ફુટમ્ ।

દંભાદ્યતિત્વમાચ્ચ્યાન્તિ તેષાં નામાપિ પાપ્મને ॥૧૫॥

અનુવાદ : જેઓ પોતે વ્રતનો ભાર સહન કરી શકે એમ નથી, એવું પ્રગટપણે જાણે છે અને છતાં દંભથી પોતાનું 'યતિપણું' ઓળખાવે છે તેઓનું તો નામ લેવું એ પણ પાપ છે.

વિશેષાર્થ : કેટલાક મુનિઓ વ્રતનો ભાર સહન કરવાને સમર્થ હોતા નથી. પાંચ મહાવ્રતોનું નવ કોટિએ નિરતિયાર પાલન કરવું એ અત્યંત કઠિન છે. પરંતુ દંભી મુનિઓ પોતે સારી રીતે જાણે છે કે પોતાનાથી વ્રતો સરખી રીતે પળાતાં નથી. તેમ છતાં તેઓ પોતાને બહુ સારા મુનિ તરીકે ઓળખાવે છે. પોતે કેવી સરસ રીતે વ્રતોનું પાલન કરે છે એનાં ગુણગાન કરે છે. આવા દંભી મુનિઓ ભોળા લોકોનો વિશ્વાસ જીતી લઈ પોતાની પાપવૃત્તિઓ ચલાવતા હોય છે. ઉપાધ્યાયજી મહારાજ કહે છે કે આવા શિથિલાચારી, દંભી, શાસનની કુસેવા કરનાર મુનિઓનું નામ લેવું એ પણ પાપ છે. તો પછી તેમને વંદન વગેરે કરવાની તો વાત જ ક્યાં રહી ?

[૬૯] કુર્વતે યે ન યતનાં સમ્યક્ કાલોચિતામપિ ।

તૈરહો યતિનામ્નૈવ દાંભિકૈર્વચ્યતે જગત્ ॥૧૬॥

અનુવાદ : જેઓ કાળને ઉચિત એવી યતના કરતા નથી તેવા દાંભિકો દ્વારા અહો, યતિના નામે આ જગત છેતરાય છે.

વિશેષાર્થ : યતના એટલે જયણા. સંયમી મુનિનો એ મુખ્ય આચાર છે. મુનિઓએ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ અનુસાર યતનાપૂર્વક મુનિજીવન જીવવું જોઈએ. પરંતુ દંભી મુનિઓ પોતાના વેષને વટાવી ખાય છે. વેષથી તેઓને અન્ન, વસ્ત્ર, માનપાન મળે છે. એટલે વેષ તેઓને ઉતારવો ગમતો નથી. વેષ એમને વહાલો છે, પરંતુ વેષને ઉચિત જીવન, ઉચિત આચાર, ઉચિત જયણા તેમને વહાલાં નથી. તેઓ તો જગતને છેતરવા નીકળ્યા છે અને જગત પણ છેતરાય છે. ખરેખર, આ આશ્ચર્યની એક મોટી વાત છે !

[૭૦] ધર્મીતિચ્છ્યાતિલાભેન પ્રચ્છાદિતનિજાશ્રવઃ ।

તૃણાય મન્યતે વિશ્વં હીનોઽપિ ધૃતકૈતવઃ ॥૧૭॥

અનુવાદ : પોતે ધર્મી છે એવી ખ્યાતિના લાભથી જેમણે પોતાના આશ્રવોને ઢાંકી દીધા છે એવા હીન અને હૃદયમાં કપટ ધારણ કરનાર (યતિઓ) વિશ્વને તૃણ સમાન લેખે છે.

વિશેષાર્થ : કેટલાક મુનિ પોતે સાધુના ગુણથી રહિત હોવા છતાં એટલા કુશળ અને બુદ્ધિશાળી હોય છે કે ધર્મના નામે પોતે ઘણી ખ્યાતિ મેળવવાનો પ્રયાસ કરે છે. પોતે બહુ મોટા ધર્માત્મા છે એવી છાપ લોકોમાં ઉપસાવે છે. વસ્તુતઃ તેઓ પોતાના આશ્રવોને, દોષોને, સંતાડવાનો પ્રયાસ કરે છે અને લોકોને છેતરે છે. તેમના હૃદયમાં તો કપટ ભારોભાર ભરેલું હોય છે. તેઓ ગુણહીન હોય છે. શુદ્ધ અધ્યાત્મમાર્ગની દૃષ્ટિએ તો તેઓ તણખલા બરાબર પણ નથી. છતાં એવા દંભી મુનિઓને ઘણી ખ્યાતિ અને મોટો ભોળો અનુયાયી વર્ગ મળી જતાં એમના અભિમાનનો પાર રહેતો નથી. તેમની ધૃષ્ટતાને હોઈ હદ હોતી નથી. તેઓ જ જાણે સર્વસ્વ છે એવું પ્રતિપાદન કરી આખા જગતને તેઓ તણખલા તરીકે ઓળખાવે છે. અધ્યાત્મમાર્ગમાં દંભી અને કપટી, પણ વ્યવહાર દૃષ્ટિએ ફાવી ગયેલા જબરા સાધુઓની આવી લીલા ચાલતી હોય છે.

[૭૧] આત્મોત્કર્ષાત્તિતો દંભી પરેષાં ચાપવાદતઃ ।

બઘ્નાતિકઠિનં કર્મ બાધકં યોગજન્મનઃ ॥૧૮॥

અનુવાદ : ત્યાર પછી તેવા દંભી સાધુઓ પોતાના ઉત્કર્ષથી અને બીજાઓનો અપવાદ કરવાથી યોગોત્પત્તિનું બાધક એવું કઠિન કર્મ બાંધે છે.

વિશેષાર્થ : જેઓ પોતાની ખ્યાતિ વધારવાનો પ્રયાસ કરનારા અને જગતને તણખલાની તોલે માનનારા છે એવા અહંકારી દંભી સાધુઓ યોગજન્મનું એટલે કે યોગોત્પત્તિનું બાધક એવું ભારે કર્મ બાંધે છે. મન, વચન અને કાયાના શુભ યોગને બાધક એવું તથા સમાધિયોગને બાધક એવું કર્મ બાંધવાનાં ત્રણ કારણો છે : (૧) એક તો તેઓ દંભી, કપટી સાધુ છે. (૨) વળી તેઓ આત્મશ્લાઘા કરનાર, પોતાનાં ગુણગાન પોતે ગાનાર અને બીજા ભોળા લોકો પાસે ગવડાવનાર હોય છે અને (૩) તેઓ પોતાની મહત્તા વધે એટલા માટે બીજા સાચા, સમર્થ સાધુઓની નિંદા કરીને તેમને ઉતારી પાડનારા હોય છે. પરંતુ આવી આત્મશ્લાઘા અને પરનિંદાથી ભારે કર્મ બંધાય છે અને તે ભવાન્તરમાં તેમને નીચ કુળમાં જન્મ અપાવે છે.

[૭૨] આત્માર્થિના તતસ્ત્યાજ્યો દંભોડનર્થનિબંધનમ્ ।

શુદ્ધિઃ સ્યાદ્જુભૂતસ્યેત્યાગમે પ્રતિપાદિતમ્ ॥૧૧॥

અનુવાદ : તેથી આત્માર્થીએ અનર્થના કારણરૂપ એવા દંભનો ત્યાગ કરવો જોઈએ, કારણ કે ઋજુભૂત-(સરળ માણસ)ની જ શુદ્ધિ થાય છે એવું આગમમાં પ્રતિપાદન કરવામાં આવ્યું છે.

વિશેષાર્થ : ઉપાધ્યાયજી મહારાજ હવે આત્માર્થી જીવોને ભલામણ કરતાં કહે છે કે તેઓએ દંભનો ત્યાગ કરવો જોઈએ. જેઓ સાચા અર્થમાં આત્માર્થી છે તેઓ આત્માની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધિ જ ઈચ્છે છે કે જેથી મોક્ષપ્રાપ્તિ ત્વરિત અને સુગમ બને. દંભ અથવા માયાચાર અનેક પ્રકારના અનર્થો જન્માવે છે. દંભથી ભારે કર્મો બંધાય છે કે જેમાંથી છૂટવાનું સરળ નથી. ક્યારેક માયાકપટથી એવાં ધોર પાપકર્મો બંધાઈ જાય છે કે જેથી જીવને નરકગતિનાં દુઃખો વેઠવાનો વખત આવે છે.

જ્યાં દંભ હોય ત્યાં ઋજુતા એટલે કે સરળતા ન હોય અને જ્યાં સરળતા હોય ત્યાં દંભ ન હોય. દંભ અને સરળતા પરસ્પર વિરુદ્ધ છે. દંભથી આત્મા મલિન થાય છે. સરળતાથી આત્મા શુદ્ધ રહે છે. એટલે જ સરળ જીવોની સુગતિ, મુક્તિ જલદી થાય છે. આવું પ્રતિપાદન આગમોમાં, શાસ્ત્રગ્રંથોમાં થયેલું છે.

[૭૩] જિનૈર્નાનુમતં કિંચિન્નિષિદ્ધં વા ન સર્વથા ।

કાર્યે ભાવ્યમદંભેનેત્વેષાજ્ઞા પારમેશ્વરી ॥૨૦॥

અનુવાદ : જિનેશ્વરોએ એકાંતે કોઈ આજ્ઞા કરી નથી, તેમ સર્વથા કોઈ નિષેધ નથી કર્યો, પરંતુ 'કાર્ય વિશે દંભરહિત થવું' એવી પરમેશ્વરની આજ્ઞા છે.

વિશેષાર્થ : અહિંસાદિ વ્રતોનું પાલન, મુનિચર્યા, ગૃહસ્થનાં વ્રતો ઇત્યાદિ વિવિધ વિષયોમાં વ્યવહારનય અને નિશ્ચયનયથી જુદી જુદી રીતે વિચારણા થઈ શકે. વળી દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની દૃષ્ટિએ પણ વિચારણા કરવી આવશ્યક છે. આથી તીર્થંકર પરમાત્માએ અમુક વસ્તુ અમુક રીતે જ કરો, એવું એકાન્તિક પ્રતિપાદન કર્યું નથી. તેવી જ રીતે અમુક પ્રકારની ધર્મક્રિયા કરો જ નહિ એવું સર્વથા નિષિદ્ધ કર્યું નથી. જિનેશ્વર ભગવાને તો અનેકાન્તવાદની દૃષ્ટિ આપી છે. પરંતુ તીર્થંકર પરમાત્માની એવી આજ્ઞા તો અવશ્ય છે જ કે જે કંઈ કરો તે દંભરહિત થઈને કરો. એનો અર્થ એ થયો કે દંભ સાથે ધર્મક્રિયા કરનારા કે જીવનમાં કોઈ પણ પ્રકારનું મનફાવતું આચરણ કરનારા ભગવાનની આજ્ઞાના ઉત્થાપક ગણાય.

[૭૪] અધ્યાત્મરતચિત્તાનાં દંભઃ સ્વલ્પોડપિ નોચિતઃ ।

છિદ્રલેશોડપિ પોતસ્ય સિંધું લંઘયતામિવ ॥૨૧॥

અનુવાદ : જેમનું ચિત્ત અધ્યાત્મમાં જ લાગેલું છે તેઓએ જરા સરખો પણ દંભ કરવો ઉચિત નથી. વહાણમાં નાનું સરખું છિદ્ર હોય તો તે સમુદ્રને ન ઓળંગી શકે.

વિશેષાર્થ : જેઓનું ચિત્ત અધ્યાત્મવિદ્યામાં પરોવાયેલું છે તેવા આરાધકોએ જીવનમાં જરા પણ દંભ ન કરવો જોઈએ, કારણ કે દંભ આધ્યાત્મિક જીવનને મલિન કરનારું અને વિકાસને રુંધનારું મોટું કારણ છે. જેઓ દંભ કરે છે તેઓ ભવસાગરનો પાર પામી શકતા નથી. દંભ એ વહાણમાં પડેલા છિદ્ર બરાબર છે. વહાણમાં છિદ્ર હોય તો એવું વહાણ સમુદ્ર ઓળંગવામાં સહાયરૂપ ન થાય. તે પોતે ડૂબે અને તેમાં બેસનારાઓને પણ ડુબાડે. તેવી રીતે દંભી મુનિઓ પોતે ભવસાગરમાં ડૂબે અને પોતાનો આશ્રય લેનારને પણ તે ડુબાડે. માટે ભવસાગર જો તરી જવો હોય તો દંભ રૂપી છિદ્ર પૂરી દેવું જોઈએ. આરાધકોએ નિર્દંભ બનવું જોઈએ. આત્માર્થીઓએ સરળ હોવું બહુ જરૂરી છે.

[૭૫] દંભલેશોઽપિ મલ્લ્યાદેઃ સ્ત્રીત્વાનર્થનિબંધનમ્ ।

અતસ્તત્પરિહારાય યતિતવ્યં મહાત્મના ॥૨૨॥

અનુવાદ : દંભનો જરા સરખો અંશ પણ મલ્લિનાથ વગેરેને સ્ત્રીવેદના અનર્થનું કારણ થયો હતો. એટલા માટે મહાત્માઓએ તેનો ત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

વિશેષાર્થ : દંભનો, માયાચારનો, કપટભાવનો જરા જેટલો અંશ જીવનમાં હોય તો તે પણ મોટાં અશુભ કર્મ બંધાવે છે. મલ્લિનાથ ભગવાન કે જેઓ મલ્લિકુંવરી હતાં તેમણે પોતાના પૂર્વ ભવમાં પોતાના મિત્રો સાથે તપશ્ચર્યાની બાબતમાં કપટભાવ રાખ્યો હતો. તેને કારણે તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું હોવા છતાં તેઓ સ્ત્રીવેદ પામ્યા હતા.

મલ્લિનાથ ભગવાન પોતાના પૂર્વભવમાં મહાબળ નામના રાજકુમાર હતા. બીજા છ રાજકુમારો સાથે એમને ગાઢ મૈત્રી હતી. પિતાએ દીક્ષા લીધી એટલે મહાબળ રાજકુમાર ગાદીએ આવ્યા. એમના રાજકુમાર મિત્રો પણ કાલક્રમે પોતપોતાના રાજ્યમાં ગાદીએ આવ્યા. ઘણાં વર્ષ રાજ્ય કરી, પોતપોતાના પુત્રને ગાદી સોંપી સાતે મિત્રોએ વરધર્મ નામના ગુરુ પાસે દીક્ષા લીધી. એક વખત તે સાતે મુનિઓએ સંકલ્પ કર્યો કે બધાએ એકસરખું તપ કરવું. પરંતુ મહાબળ મુનિ કંઈક બહાનું કાઢી છૂપી રીતે બીજા કરતાં અધિક તપ કરી લેતા. આ રીતે એમણે તપ કરવામાં દંભાચાર કર્યો. આ માયાકપટને કારણે તેમનાથી સ્ત્રીવેદ નામનું કર્મ બંધાયું. બીજા બાજુ એમણે વીસ સ્થાનકની અપૂર્વ આરાધના કરીને તીર્થંકર નામકર્મ ઉપાર્જન કર્યું.

ત્યાર પછી સાતે મુનિ મિત્રો પોતપોતાના આયુષ્ય અનુસાર કાળધર્મ પામી દેવલોકમાં દેવ તરીકે ઉત્પન્ન થયા. ત્યાં આયુષ્ય પૂર્ણ કરી મહાબળનો જીવ ભરતક્ષેત્રમાં મિથિલા નગરીના કુંભ નામના રાજાની પ્રભાવતી નામની રાણીની કુખે કુંવરી તરીકે અવતર્યો. તેમનું નામ મલ્લિ પાડવામાં આવ્યું.

બીજા છએ મિત્રો પણ જુદા જુદા રાજ્યમાં રાજકુંવર તરીકે અવતર્યા. મલ્લિકુંવરીના રૂપનાં વખાણ સાંભળી તેને પરણવાનું તેઓને મન થયું. એ માટે તેઓએ સંદેશા મોકલાવ્યા. પરંતુ કુંભ રાજાએ એ વાતનો અસ્વીકાર કરતાં તેઓએ મિથિલાના રાજ્ય પર ચડાઈ કરી. તે વખતે તીર્થંકરના જીવ મલ્લિકુંવરીએ પોતાના અવધિજ્ઞાનથી છએ મિત્રોની ઈચ્છા જાણી તેઓને બોધ પમાડવા માટે એક યુક્તિ કરી. તેમણે પોતાની સુવર્ણ પ્રતિમા કરાવીને એક ઓરડામાં રાખી. એ પ્રતિમા અંદરથી પોલી હતી અને તેના

તાળવામાં છિદ્ર રાખવામાં આવ્યું હતું અને તેના ઉપર સુવર્ણનું ઢાંકણું હતું. તેઓ તેમાં રોજ રાંધેલો આહાર નાખી ઢાંકણું બંધ કરી દેતાં. આ રીતે અંદર આહાર સડતો ગયો અને ગંધાતો ગયો.

ત્યાર પછી મલ્લિકુંવરીએ એ છએ રાજકુમારોને એકબીજાને ખબર ન પડે એ રીતે વારાફરતી બોલાવી, ઢાંકણું ઉઘાડી દુર્ગધનો અનુભવ કરાવ્યો અને સમજાવ્યું કે આવા દુર્ગધમય દેહ ઉપર પ્રીતિ કરવા જેવું નથી. મલ્લિકુંવરીએ તેઓને પૂર્વભવની પણ વાત કરી. એથી એ રાજકુંવરો પ્રતિબોધ પામ્યા.

ત્યારપછી મલ્લિકુંવરીએ અક્રમ તપ કરી પ્રવજયા અંગીકાર કરી. એમને કેવળજ્ઞાન થયું. તીર્થંકર નામકર્મ બાંધ્યું હોવાથી તેઓ તીર્થંકર થયા.

આ રીતે માયાચાર કરવાને કારણે તેઓ સ્ત્રીવેદ પામ્યા હતા.

મલ્લિકનાથની જેમ પીઠ, મહાપીઠ વગેરે પણ દંભ અથવા માયાચારને કારણે સ્ત્રીવેદ પામ્યાનાં ઉદાહરણો છે.

આમ, માયાકપટનો જરા જેટલો અંશ પણ વિપરીત પરિણામ અપાવનાર છે. આટલું જો બરાબર સમજવામાં આવે તો પછી કોણ દંભ કરે ? જે મહાન આત્માઓ છે અને જેઓ મોક્ષાભિલાષી છે તેઓ તો પોતાના જીવનમાંથી દંભને દૂર કરવા માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહે છે.

इति दंभत्यागाधिकारः ।

દંભત્યાગ અધિકાર સંપૂર્ણ.

પ્રબંધ પહેલો

અધિકાર ચોથો

★ ભવસ્વરૂપચિન્તા અધિકાર ★

[૭૬] તદેવં નિર્દંભાચરણપટુના ચેતસિ ભવ-
સ્વરૂપં સંચિન્ત્યં ક્ષણમપિ સમાધાય સુધિયા ।
इयं चिन्ताऽध्यात्मप्रसरसरसीनीरलहरी
सतां वैराग्यास्थाप्रियपवनपीना सुखकृते ॥१॥

અનુવાદ : એવી રીતે દંભરહિત આચરણ કરવામાં નિપુણ એવા બુદ્ધિમાન પુરુષે પોતાના ચિત્તને ક્ષણવાર સ્થિર રાખીને સંસારના સ્વરૂપનું ચિંતન કરવું. આ ચિંતન અધ્યાત્મના વિસ્તારરૂપી સરોવરના નીરની લહરી છે. એ વૈરાગ્યની આસ્થારૂપી પ્રિય પવનથી પુષ્ટ થયેલી છે અને તેથી તે સત્પુરુષોને માટે સુખદાયી બને છે.

વિશેષાર્થ : ઉપાધ્યાયજી મહારાજે આ ચોથા અધિકારનું નામ આપ્યું છે 'ભવસ્વરૂપચિન્તા'. ભવ એટલે સંસાર. ચિન્તા એટલે ચિંતન. સંસાર બાહ્યદષ્ટિએ જેવો દેખાય છે તેના કરતાં ઘણો વધારે વિચિત્ર, વિષમ, દુઃખદાયક છે. એનું યથાર્થ દર્શન થવું અને એનું સ્વરૂપ સમજાવું તે સરળ નથી. ક્યારેક બુદ્ધિથી એનું સ્વરૂપ સમજાય તો પણ હૃદય તે માનવાને તૈયાર ન થાય. ક્યારેક હૃદય માનવા તૈયાર થાય તો તે માન્યતા અનુસાર જીવનમાં જે પરિવર્તન આવવું જોઈએ તે તરત આવે નહિ.

ભવસ્વરૂપનું યથાર્થ દર્શન થવા માટે માણસે સૌ પ્રથમ નિર્દંભ થવું જોઈએ. જ્યાં સુધી પોતે હોય તે કરતાં મોટા કે જુદા દેખાવાની લાલસા હોય ત્યાં સુધી જીવનમાં દંભ રહે છે. પોતે જાણતો હોય તેના કરતાં વધારે જાણે છે એવો ડોળ માણસ કરે તો કેટકેટલી વસ્તુની જાણકારીથી તે વંચિત રહી જાય. પોતાના લાભ માટે, સ્વાર્થી પ્રયોજન અર્થે, નુકસાનમાંથી બચવા માટે, પ્રતિષ્ઠા કે પ્રસિદ્ધિ માટે કે એવાં કોઈક કારણને વશ બની માણસ ઘડીભર નિર્દંભ બની જાય તો તેથી બહુ પરમાર્થ સરતો નથી. દંભરહિત થવા માટે અને તે પ્રમાણે રહેવા માટે આત્માર્થી જીવ સતત પુરુષાર્થ કરતો રહે તો નિર્દંભ આચરણની એનામાં સ્વાભાવિક પટુતા, હોંશિયારી, નિપુણતા આવે છે. આવી યોગ્યતા જેમણે પ્રાપ્ત કરી હોય એવા બુદ્ધિમાન પુરુષોએ પોતાના ચિત્તને ક્ષણભર સ્થિર રાખીને સમાધિપૂર્વક એટલે કે સ્વસ્થતાપૂર્વક, ભવસ્વરૂપનું ચિંતન કરવું જોઈએ. ચાર ગતિરૂપ આ સંસારમાં જોવા મળતાં જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મૃત્યુ, સુખદુઃખ, સંબંધોમાં ભરતીઓટ, આકસ્મિક ઘટનાઓ ઇત્યાદિનો અને આત્મ-સ્વરૂપનો સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી વિચાર કરવો જોઈએ. ચિત્તની સ્થિરતાપૂર્વક આવું ચિંતન કરવાથી ઉદ્વેગ નહિ થાય, પણ કશુંક બ્રહ્મણ કર્યાનો અને સંસારનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવાનો આનંદ થશે. એથી અધ્યાત્મરસની પુષ્ટિ થશે. જેમ કોઈ સરોવર કિનારે માણસ જલની લહરી જોતો હોય અને તે સમયે શીતલ વાયુ વાઈ રહ્યો હોય તો તે તેના ચિત્તને કેટલી બધી પ્રસન્નતા અર્પે છે ! સંસારના સ્વરૂપનું ચિંતન તે અધ્યાત્મના ઉદ્ભવ અને વિસ્તારરૂપી

સરોવરની જલલહરી છે. વળી વૈરાગ્યની આસ્થારૂપી મનોહર વાયુ વડે પુષ્ટ થયેલું ચિંતન સત્પુરુષોને માટે પરમાનંદદાયક બને છે.

[૭૭] इतः कामौर्वाग्निर्ज्वलति परितो दुःसह इतः ।
पतन्ति ग्रावाणो विषयगिरिकूटाद्विघटिताः ॥
इतः क्रोधावर्तो विकृतितटिनी संगमकृतः ।
समुद्रे संसारे तदिह न भयं कस्य भवति ॥२॥

અનુવાદ : આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં એક તરફ દુઃસહ એવો કામરૂપી વડવાનલ ચારે તરફ સળગી રહ્યો છે, બીજી બાજુ વિષયરૂપી પર્વતના શિખર ઉપરથી તૂટી પડેલા પથ્થરો પડી રહ્યા છે અને આ બાજુ વિકારરૂપી નદીઓના સંગમથી ક્રોધરૂપી વમળો થાય છે. આવા આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં કોને ભય ઉત્પન્ન ન થાય ?

વિશેષાર્થ : આ શ્લોકમાં સંસારરૂપી સમુદ્ર શા માટે ભયંકર છે તે દર્શાવ્યું છે. એ માટે સમુદ્રના સ્વરૂપની વિગતો સમજાવી છે. સમુદ્રમાં તળિયે વડવાનલ હોય છે. એ વડવાનલ સમુદ્રને દગાડે છે અને જલનું શોષણ કરે છે. સમુદ્રમાં વચ્ચે આવેલા કે કિનારે આવેલા પર્વતોનાં શિખરો તૂટી પડતાં મોટા મોટા ખડકો પાણીમાં અવરોધો ઉત્પન્ન કરે છે. વેગથી ધસી આવતી નદીનો સમુદ્ર સાથે જ્યાં સંગમ થાય છે ત્યાં મોટાં મોટાં વમળો ઉત્પન્ન થાય છે. એમાં ફસાયેલા માણસો કે જહાજો ડૂબી જાય છે. એવી રીતે સંસારરૂપી સમુદ્રમાં કામવાસનારૂપી વડવાનલ સતત સળગી રહેલો છે. તે સંયમ કે ઉપશમરૂપી જળનું શોષણ કરી લે છે. પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયોરૂપી પર્વતોના આસક્તિરૂપી પથ્થરો આરાધકો માટે વિઘ્નરૂપ બને છે. વિકારોરૂપી નદીના સંગમથી ક્રોધરૂપી આવર્તો પેદા થાય છે જે પ્રયાણને અથવા સુગતિને રોકે છે. આવા સંસારના સ્વરૂપનું ગહન ચિંતન કરનાર સર્વને સંસાર ભયંકર લાગ્યા વગર રહે નહિ.

[૭૮] प्रियाज्वाला यत्रोद्धमति रतिसंतापतरला ।
कटाक्षान् धूमौघान् कुवलयदलश्यामलरुचीन् ॥
अथांगान्यंगाराः कृतबहुविकाराश्च विषया ।
दहन्त्यस्मिन् बह्वै भववपुषि शर्म क्र सुलभम् ॥३॥

અનુવાદ : જેમાં રતિ (વિષય)રૂપી સંતાપથી ચપળ એવી પ્રિયારૂપી જ્વાળાઓ નીકળે છે, જેમાં નીલકમલદળના જેવી શ્યામ કાન્તિવાળા કટાક્ષો રૂપી ધૂમાડાઓ નીકળ્યા કરે છે તથા ઘણા વિકાર કરનારા વિષયરૂપી અંગારા અંગને બાળી નાખે છે એવા સંસારરૂપી અગ્નિમાં સુખ ક્યાંથી સુલભ હોઈ શકે ?

વિશેષાર્થ : આ શ્લોકમાં સંસારને અગ્નિ તરીકે બતાવવામાં આવ્યો છે. એક માત્ર વિષયાસક્ત સ્ત્રીનો વિચાર કરીએ તો પણ સંસાર દગ્ગાડનાર અગ્નિ જેવો છે એમ લાગ્યા વગર નહિ રહે. તો પછી સ્ત્રીપુરુષના પરસ્પર કામાગ્નિની તો વાત જ શી કરવી ? રતિ અર્થાત્ કામભોગની અભિલાષારૂપી સંતાપથી અર્થાત્ ઉષ્ણતાથી ચંચલ બનેલી પ્રિયારૂપી જ્વાલાઓ આ સંસારરૂપી અગ્નિમાંથી ભીષણ આવેગથી બહાર નીકળી રહી છે. તે જ્વાળાઓમાંથી ધૂમાડાના ગોટેગોટા જે નીકળે છે તે કુવલય એટલે શ્યામ કમળની પાંદડી જેવી શ્યામ કાન્તિવાળા નયનકટાક્ષ છે. ધૂમાડો જેમ માણસને અંધ જેવો કરી નાખે છે, કશું જોવા દેતો નથી, તેમ સ્ત્રીઓનાં નયનકટાક્ષથી માણસ મોહાંધ બની જાય છે. જ્યાં અગ્નિ ભભૂકતો હોય ત્યાં તેમાંથી મોટા મોટા અંગારા ઊડતા હોય છે. સ્ત્રીનાં અંગોપાંગ અંગારા સમાન છે કે જેમાંથી અનેક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે. વિષયરૂપી અંગારા અંગને બાળી નાખે છે. આત્મશક્તિને તે હણી નાખે છે. આવા અગ્નિરૂપી સંસારમાં સુખ કોઈ સ્થળે સુલભ હોઈ શકે ?

[૭૯] ગલે દત્વા પાશં તનયવનિતાસ્ત્રેહઘટિતમ્ ।

નિપીડ્યન્તે યત્ર પ્રકૃતિકૃપણાઃ પ્રાણિપશવઃ ॥

નિતાન્તં દુઃખાર્તા વિષમવિષયૈર્ઘાતકભટ્ટૈ-

ર્ભવઃ સૂનાસ્થાનં તદહહ મહાસાધ્વસકરમ્ ॥૪॥

અનુવાદ : અહીં, જેમાં પુત્ર, સ્ત્રી વગેરેના સ્નેહથી રચેલા દોરડાને ગળામાં બાંધીને, અત્યંત દુઃખાર્તા અને સ્વભાવથી કૃપણ એવા જીવોરૂપી પશુઓ, વિષમ એવા વિષયરૂપી ઘાતકી સુભટો દ્વારા પીડા પામે છે, એવો આ સંસાર મહાભયંકર કસાઈખાના (સૂનાસ્થાન) જેવો છે.

વિશેષાર્થ : વળી, આ સંસાર એક મહા ભયંકર કસાઈખાના જેવો પણ છે, કતલખાનામાં સંયોગો અને પ્રકૃતિથી લાચાર બની ગયેલાં પશુઓના ગળામાં દોરડું બાંધીને ખેંચી જવામાં આવે છે. જરા પણ ચસકે નહિ એવી રીતે તેઓને બાંધવામાં આવે છે અને પછી ઘાતકી કદાવર કસાઈઓ મોટા છરા વડે તેમનું મસ્તક છેદી નાખે છે અને તેમના ટુકડે ટુકડા કરી નાખે છે. સંસારમાં મનુષ્યની પણ એવી જ દશા થાય છે. સ્ત્રી, પુત્ર વગેરે પ્રત્યેના સ્નેહરૂપી દોરડાથી માણસને ગળે એવો સખત ફાંસો બંધાય છે કે તે ચસકી શકતો નથી. તે ઘણી પીડા પામે છે, પણ એનું કશું ચાલતું નથી. વિષયોરૂપી ઘાતકી કસાઈઓ વડે એ ભયંકર દુઃખ પામે છે. ખરેખર બહુ ખેદની વાત છે કે સંસારમાં જીવોની આવી દશા થાય છે.

[૮૦] અવિદ્યાયાં રાત્રૌ ચરતિ વહતે મૂર્ધ્નિ વિષમમ્ ।

કષાયવ્યાલૌઘં ક્ષિપતિ વિષયાસ્થીનિ ચ ગલે ॥

મહાદોષાન્ દન્તાન્ પ્રકટયતિ વક્રસ્મરમુખો ।

ન વિશ્વાસાર્હોઽયં ભવતિ ભવનક્તંચર ઇતિ ॥૫॥

અનુવાદ : જે અવિદ્યારૂપી રાત્રિમાં વિચરે છે, જે મસ્તક ઉપર ભયંકર કષાયોરૂપી સર્પના

સમૂહને વહન કરે છે, જે ગળામાં વિષયોરૂપી હાડકાંઓ નાખે છે, જે કામદેવરૂપી વિકૃત મુખવાળો છે તથા મહાદોષોરૂપી દાંતોને દેખાડે છે એવો સંસારરૂપી રાક્ષસ વિશ્વાસ રાખવાને યોગ્ય નથી.

વિશેષાર્થ : આ સંસાર નકતંચર જેવો છે એટલે કે રાત્રે ભટકનાર રાક્ષસ જેવો છે. એનો જરા પણ વિશ્વાસ રાખવા જેવો નથી. અહીં સંસાર માટે રાક્ષસનું રૂપક પ્રયોજવામાં આવ્યું છે. આ ભવરૂપી રાક્ષસ અવિદ્યારૂપી એટલે કે અજ્ઞાનદશારૂપી રાત્રિમાં યથેચ્છ ફરનારો છે. ચોરલૂંટારા જેમ અંધારાનો લાભ લઈને લૂંટી લે છે તેમ આ રાક્ષસ પણ માણસની મોહદશાનો, અજ્ઞાન દશાનો લાભ ઉઠાવે છે. તે રાક્ષસ દીઠે ભયંકર છે એટલે એને જોતાં જ પામર મનુષ્ય ગભરાઈ જાય છે. એણે મસ્તક ઉપર કોધાદિ કષાયોરૂપી સર્પો ધારણ કરેલા છે. એણે ગળામાં હાડકાંની માળા ધારણ કરી છે. એ હાડકાં તે વિષયોરૂપી છે. તેણે પોતાના મુખનો દેખાવ વિકરાળ કર્યો છે. પોતાના તીક્ષ્ણ દાંત દેખાય એ માટે એણે મોઢું ફાડેલું છે. અજ્ઞાન અંધકારમય હોય છે એટલે એને રાત્રિની ઉપમા આપવામાં આવી છે. ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ ઝેરી હોવાથી એને સર્પની ઉપમા આપવામાં આવી છે. વિષયો કઠિન અને ચીતરી ચડે એવા હોવાથી એને હાડકાંની ઉપમા આપવામાં આવી છે. જો દાંત મોટા હોય તો મોંઢાની બહાર નીકળી દેખાયા કરે છે. તેમ મોટા દોષો છુપાવવા જઈએ તો પણ છુપાવી શકાતા નથી. માટે એને દાંતની ઉપમા આપવામાં આવી છે. વળી કામદેવનું મોઢું પણ વાંકું છે કારણ કે અનાચારરૂપી ખોરાકનું એ ભક્ષણ કરે છે. સંસારરૂપી આવા ભયંકર નિશાચરનો જરા પણ વિશ્વાસ કરવા જેવો નથી. એનાથી તો દૂર જ રહેવું જોઈએ.

[૮૧] જના લબ્ધ્વા ધર્મદ્રવિગલવભિક્ષા કથમપિ ।

પ્રયાન્તો વામાક્ષીસ્તનવિષમદુર્ગસ્થિતિકૃતા ॥

વિલુટ્યન્તે ઘસ્યાં કુસુમશરભિલ્લેન બલિના ।

ભવાટવ્યાં નાડસ્યામુચિતમસહાયસ્ય ગમનમ્ ॥૬॥

અનુવાદ : આ સંસારરૂપી જંગલમાં સુંદર નેત્રવાળી સ્ત્રીઓના સ્તનરૂપી વિષમ દુર્ગમાં રહેલો કામદેવરૂપી બળવાન ભીલ લૂંટી લે છે. માટે જેમણે ધર્મરૂપી દ્રવ્યની થોડી પણ ભિક્ષા મહાકષ્ટથી મેળવી છે તેઓએ સહાય વિના એકલા તેમાં ગમન કરવું ઉચિત નથી.

વિશેષાર્થ : અહીં સંસાર માટે અટવી એટલે કે જંગલનું રૂપક પ્રયોજવામાં આવ્યું છે. આ સંસાર એક ભયંકર જંગલ જેવો છે. જંગલમાં એકલા જવામાં ઘણું જોખમ રહેલું છે. ત્યાં વાઘ, સિંહ, વરુ વગેરે જંગલી હિંસક પશુઓનો ઘણો ડર રહે છે. વળી ત્યાં મજબૂત કિલ્લામાં રહેતા ભીલો છાપો મારીને ધન, ઘરેણાં વગેરે લૂંટી લે છે. જંગલમાંથી પસાર થવાનું હોય ત્યારે રસ્તામાં ખાવા માટે પથિક આમતેમથી એકઠું કરીને થોડું ભાથું રાખે છે. અચાનક જરૂર પડે એ માટે ધન પણ સાથે રાખે છે. માણસ એકલો હોય તો હિંસક પશુઓ એને ખાઈ જવા હુમલો કરે છે. ભીલો પણ એને લૂંટી જાય છે. પરંતુ માણસ જો મોટા સમુદાયમાં હોય તો પશુઓ ડરીને ભાગી જાય છે. ભીલો પણ લૂંટવાની હિંમત કરતા નથી. આ ભવરૂપી અટવીમાં મનુષ્ય પોતે દાન, શીલ, તપ વગેરે દ્વારા, વ્રતપાલન દ્વારા જે કંઈ

ધર્મરૂપી દ્રવ્ય એકદું કર્યું હોય તે લઈને પ્રયાણ કરે છે. પરંતુ કામદેવરૂપી બળવાન ભીલ સ્ત્રીઓના સ્તનરૂપી મજબૂત કિલ્લામાં સંતાઈને રહેલો છે, તે આ બધાં દ્રવ્યને હરી લે છે. માટે ભવરૂપી અટવીમાં ધર્મરૂપી સાથીદારો વિના એકલા જવું યોગ્ય નથી.

[૮૨] ધનં મે ગેહં મે મમ સુતકલત્રાદિકમતો ।

વિપર્યાસાદાસાદિતવિતતદુઃખા અપિ મુહુઃ ॥

જના યસ્મિન્ મિથ્યાસુખમદભૃતઃ કૂટઘટના-

મયોઽયં સંસારસ્તદિહ ન વિવેકી પ્રસજતિ ॥૭॥

અનુવાદ : ‘આ ધન મારું છે, આ ઘર મારું છે, આ પુત્ર, સ્ત્રી વગેરે મારાં છે.’ એવા વિપર્યાસપણાથી વારંવાર દુઃખ પામવા છતાં તેમાં મિથ્યા સુખના અહંકારને ધારણ કરનારા લોકો જ્યાં રહે છે એવો સંસાર કૂડકપટવાળો છે. માટે તેમાં વિવેકી પુરુષો આસક્તિ પામતા નથી.

વિશેષાર્થ : આ સંસાર કપટરચનાવાળો છે. એટલે એમાં જ દેખાય છે તે સાચું નથી. તે છેતરામણું છે. સંસારમાં કેટલાયે માણસો ‘આ ધન મારું છે; આ ઘર મારું છે; આ મારી પત્ની છે; આ મારો પુત્ર છે.’ એમ ‘મારું’ ‘મારું’ કહીને પોતે બહુ સુખી છે એવું અભિમાન ધારણ કરે છે. પરંતુ એમનું એ અભિમાન બહુ ટકતું નથી. ધન, ઘર, પત્ની, પુત્ર વગેરે ક્યારે વિપરીત થઈ જશે, ક્યારે દગ્ગો દેશે, ક્યારે છોડીને ચાલ્યાં જશે તે કહેવાય નહિ. જે સુખ મનુષ્ય અનુભવે છે તે તો ક્ષણભરનો શાતાવેદનીય અનુભવ છે. એ સાચું આત્મિક સુખ નથી. એ માત્ર સુખની ભ્રમણા છે. માટે વિવેકી મનુષ્યો એવા સુખમાં જરા પણ આસક્તિ થતા નથી કે તેની પાછળ દોડતા નથી.

[૮૩] પ્રિયાસ્નેહો યસ્મિન્નિગડસદૃશો યામિકભટો-

પમઃ સ્વીયો વર્ગો ધનમભિનવં બંધનમિવ ॥

મદામેધ્યાપૂર્ણ વ્યસનબિલસંસર્ગવિષમમ્ ।

ભવઃ કારાગેહં તદિહ ન રતિઃ ક્વાપિ વિદુષામ્ ॥૮॥

અનુવાદ : આ સંસાર કારાગૃહ છે. એમાં પ્રિયાનો સ્નેહ બેડી (નિગડ) સમાન છે. પુત્રાદિ સ્વજન-પરિવાર પહેરેગીર સિપાઈઓ જેવા છે. ધન નવાં બંધન જેવું છે. અભિમાનરૂપી અશુચિ (અમેઘ્યા)થી ભરેલું એ સ્થળ છે. વ્યસનોરૂપી બિલ (દર)ના સંસર્ગથી તે ભયંકર છે. એમાં વિદ્વાન પુરુષને રતિ-પ્રીતિ થાય એવું કોઈ સ્થાન નથી.

વિશેષાર્થ : વળી આ સંસાર કારાગૃહ જેવો છે. કેદખાનામાં કેદીઓને હાથપગમાં બેડી પહેરાવવામાં આવે છે. વળી તેમના ઉપર જાપતો રાખવા માટે પહેરેગીરો હોય છે. જૂના વખતની જેલમાં તો એક બાજુ ખુલ્લામાં કેદીઓ ઝાડોપેશાબ કરતા હતા. એટલે ત્યાં બહુ દુર્ગંધમય ગંદકી રહેતી. જમીનમાં જ્યાં ત્યાં સાપ

વગેરેએ દર કર્યા હોય. આવાં કેદખાનાં ત્યારે હતાં. સંસારરૂપી કેદખાનામાં પ્રિયા ઉપરનો સ્નેહ એ બેડી જેવો છે. એમાં માણસ જકડાયેલો રહે છે. છૂટવા મથે તોપણ છૂટી શકતો નથી. પુત્રાદિક પરિવાર એ પહેરેગીર જેવો છે. એ સાંસારિક જવાબદારીઓમાંથી છૂટવા દેતો નથી અને ધર્મારાધના કરતાં અટકાવે છે. ધન વગેરે નવાં બંધન જેવાં છે. ધન-યૌવનનો ગર્વ એ અશુચિમય, દુર્ગંધમય વિષ્ણાથી ભરેલા સ્થાન જેવો છે. વ્યસનો એટલે જુગાર, શિકાર, વેશ્યાગમન જેવાં સાત વ્યસનો અથવા વ્યસન એટલે આપત્તિ. તે ધન જવાથી, પત્ની, પુત્ર વગેરેના વિયોગથી આવતી આપત્તિ. તે બધાં વ્યસનો સર્પના નિવાસસ્થાન જેવાં છે. એટલે જ કારાગૃહ જેવા આ સંસાર પ્રત્યે વિવેકી વિદ્વજ્જનોને પ્રીતિ થતી નથી.

[૮૪] મહાક્રોધો ગૃધ્રોઽનુપરતિશૃગાલી ચ ચપલા ।

સ્મરોલૂકો યત્ર પ્રકટકટુશબ્દઃ પ્રચરતિ ॥

પ્રદીપ્તઃ શોકાગ્નિસ્તતમપયશો ભસ્મ પરિતઃ ।

શ્મશાનં સંસારસ્તદભિરમણીયત્વમિહ કિમ્ ॥૯॥

અનુવાદ : જ્યાં ભયંકર ક્રોધરૂપી ગીધ ઊડી રહ્યાં છે, અરતિરૂપી ચપળ શિયાળણી છે, કામરૂપી ધુવડ પ્રગટ રીતે કટુ અવાજ કર્યા કરે છે, શોકરૂપી અગ્નિ બળી રહ્યો છે, ચારે બાજુ અપયશરૂપી રાખના ઢગલા પડ્યા છે એવો સ્મશાનરૂપી આ સંસાર છે. એમાં રમણીયતા શી હોઈ શકે ?

વિશેષાર્થ : હવે સંસાર માટે સ્મશાનનું રૂપક પ્રયોજવામાં આવ્યું છે. જૂના વખતમાં સ્મશાનમાં શું જોવા મળતું ? ત્યાં ગીધ ઊડતાં હોય છે, કારણ કે મૃતદેહનું ભક્ષણ ગીધોને અત્યંત પ્રિય હોય છે. ત્યાં શિયાળણી પણ મૃતદેહના ભક્ષણ માટે ફરતી હોય છે. રાતને વખતે ત્યાં ધુવડો કર્કશ અવાજ કરતા હોય છે. ત્યાં અગ્નિના ભડકા હોય છે. ચારે બાજુ રાખ વેરાયેલી હોય છે. આ સંસારમાં અનંતાનુબંધી મહાક્રોધ ગીધ જેવો છે, કારણ કે લાક્ષણિક અર્થમાં તે પોતાનાં અને બીજાનાં લોહીમાંસને બાળનારો હોય છે. સંસારમાં અરતિરૂપી અથવા અવિરતિરૂપી શિયાળણી છે. તે માંસાદિ ભક્ષણ કરવામાં ચપળ હોય છે. તેને ભક્ષ્યાભક્ષ્યનો વિવેક હોતો નથી. કામદેવ ધુવડ જેવો છે. તે દિવસે દેખી શકતો નથી. દિવસે કામેચ્છા ધણુંખરું ઉત્પન્ન થતી નથી. પરંતુ રાતના તે પ્રબળ બને છે. એટલે તે ધુવડ જેવી છે. તે ધુવડની જેમ અપશબ્દમાં રાયે છે. તે સ્વચ્છંદી છે. સંસારમાં શોકરૂપી અગ્નિ પ્રજ્વલિત થઈને સંતાપ કરે છે. તથા અપયશરૂપી ભસ્મનો સમૂહ પડેલો હોય છે. અપયશ કોઈને ગમતો નથી. તે તુચ્છ, ક્ષુદ્ર, મલિન અને અસ્વીકાર્ય હોવાથી રાખ જેવો છે. આમ, સ્મશાન જેવા આ સંસારમાં ક્યાંય રમણીયતા દેખાશે નહિ. મતલબ કે સંસારમાં સાચા સુખનો અનુભવ થશે નહિ.

[૮૫] ધનાશા યચ્છાયાપ્યતિવિષમમૂર્છાપ્રણયિની ।

વિલાસો નારીણાં ગુરુવિકૃતયે યત્સુમરસઃ ॥

ફલાસ્વાદો યસ્ય પ્રખરનરકવ્યાધિનિવહ-

સ્તદાસ્થા નો યુક્તા ભવવિષતરાવત્ર સુધિયામ્ ॥૧૦॥

અનુવાદ : વિષવૃક્ષ જેવો આ સંસાર છે. ધનની આશારૂપ એની છાયા પણ અતિ વિષમ

મૂર્છા કરાવનારી છે. સ્ત્રીઓના વિલાસરૂપ પુષ્પ-રસ મોટા વિકારોને જન્માવે છે. એના ફળનો આસ્વાદ નરકની ભયંકર વ્યાધિઓના સમૂહરૂપ છે. બુદ્ધિમાન પુરુષોએ આ સંસારરૂપી વિષવૃક્ષનો વિશ્વાસ રાખવા જેવો નથી.

વિશેષાર્થ : આ સંસાર વિષવૃક્ષ જેવો છે. જેરી વૃક્ષની છાયામાં માણસ આરામ કરવા બેસે તો એને મૂર્છા આવી જાય; ક્યારેક માણસ મૃત્યુ પામે. માણસ જેરી વૃક્ષના પુષ્પની સુંગધ લે તો તે એના ચિત્તને ભ્રમિત કરી નાખે છે. તે વિકૃતિઓ જન્માવે છે અને એને બહાવરો બનાવી દે છે. જેરી વૃક્ષનાં ફળ ખાવાથી માણસનું કાં તો મૃત્યુ થાય છે અને કાં તો એના શરીરમાં નરકની વેદના જેવા વ્યાધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે. આવું જ સંસારમાં બને છે. સંસારમાં ધનની આશામાં તેની પાછળ પડેલો માણસ શ્રમિત થઈને મૂર્છા પામે છે. ક્યારેક તે મૃત્યુ પણ પામે છે. ધનની તૃષ્ણા માણસને વિવેકહીન કરી નાખે છે. ક્યારેક તો ધન માણસના મૃત્યુનું નિમિત્ત બને છે. સ્ત્રીઓમાં હાવભાવ, શૃંગારચેષ્ટા, વિલાસો વિષવૃક્ષના પુષ્પના રસ જેવાં છે. તે મોટી વિકૃતિ સર્જે છે. તે મોહનીય કર્મનો બંધ કરાવે છે અથવા મોહનીય કર્મના ઉદયમાં નિમિત્ત બને છે. મોહનીય કર્મ જીવને સંસારમાં ઘણું પરિભ્રમણ કરાવે છે. સ્ત્રીઓના વિલાસરૂપી ફળનો આસ્વાદ તો નરકની બધી વ્યાધિઓના સમૂહ જેવો છે. તે દુર્ગતિમાં લઈ જનાર છે. એટલા માટે જ વિષવૃક્ષ જેવા આ સંસારનાં ભૌતિક સુખોમાં સુજ્ઞ માણસોએ આસ્થા રાખવા જેવી નથી.

[૮૬] ક્વચિત્પ્રાજ્યં રાજ્યં ક્વચન ધનલેશોઽપ્યસુલભઃ ।

ક્વચિજ્જાતિસ્ફાતિઃ ક્વચિદપિ ચ નીચત્વકુચશઃ ॥

ક્વચિલ્લાવણ્યશ્રીરતિશયવતી ક્વાપિ ન વપુઃ-

સ્વરૂપં વૈષમ્યં રતિકરમિદં કસ્ય નુ ભવે ॥૧૧॥

અનુવાદ : ક્યાંક કોઈકની પાસે વિસ્તારવાળું રાજ્ય છે, તો કોઈકની પાસે જરા જેટલું ધન પણ નથી; કોઈકની ઉત્તમ જાતિ છે, તો કોઈકનો જન્મ નીચ કુળમાં થાય છે અને અપયશ પ્રાપ્ત કરે છે; કોઈકની પાસે દેહલાવણ્યરૂપી અતિશય લક્ષ્મી છે, તો કોઈકનું શરીર કૂબડું છે. સંસારની આવી વિષમતા કોને આનંદ આપનારી થાય ?

વિશેષાર્થ : આ સંસારનું સ્વરૂપ કેટલું બધું વિચિત્ર અને કેટલું બધું વિષમ છે ! અનાદિકાળથી એમ ચાલ્યું આવે છે અને અનંતકાળ પછી પણ સંસારનું સ્વરૂપ એવું ને એવું જ રહેવાનું છે. સંસારમાં કેટલી બધી અસમાનતા દેખાય છે ! બધા જીવો આત્મસ્વરૂપની દૃષ્ટિએ સમાન છે, છતાં પોતપોતાના વર્તમાન ભવની દૃષ્ટિએ તેમાં કેટલો બધો ફરક છે ! કોઈક જીવને મોટા રાજ્યના રાજા થવા મળે છે. ધનસંપત્તિ, માનપાન અને સત્તાનો કોઈ પાર નથી. બીજી બાજુ કોઈક જીવને આજીવિકા માટે જરૂરી એટલું ધન મેળવવું પણ બહુ દુર્લભ બની જાય છે. કોઈક જીવનો ઉચ્ચ કુળમાં જન્મ થવાથી તેનાં પૂજા-સત્કારની સતત વૃદ્ધિ થતી રહે છે. બીજી તરફ કોઈક જીવનો જન્મ નીચ કુળમાં થવાથી તેને માનહાનિ, અનાદર,

અપયશનો અનુભવ થતો રહે છે. કોઈક જીવને સ્વરૂપવાન દેહ મળે છે. એના લાવણ્યની લક્ષ્મી તેજસ્વી હોય છે. એનું સૌંદર્ય આશ્ચર્યચકિત કરી નાખે એવું હોય છે. કોઈક જીવને શરીરની શોભા મળતી નથી. અરે, કેટલાકની દેહાકૃતિ એટલી બધી વરવી હોય છે કે તે જીવ ઉપહાસને પાત્ર બનતો રહે છે. કેટલાકની તો મુખાકૃતિ એટલી ખરાબ કદરૂપી હોય છે કે તેની સામે જોવાનું બીજાને ગમતું નથી. જોતાં જ મનમાં અભાવ, અરુચિ જન્મે છે. આ તો જુદા જુદા જીવો વચ્ચેની અસમાનતા છે, પરંતુ એક જ જીવના જીવનમાં ક્યારેક અતિશય લક્ષ્મી અને ક્યારેક ત્રિખારીપણું જોવા મળે છે. ક્યારેક મુખાકૃતિ રૂપવંત હોય છે, પરંતુ પછીથી રોગ, અકસ્માત, વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે એ જ મુખાકૃતિ કૂબડા જેવી થઈ જાય છે. એક ભવમાં જો આવી અસમાનતા જોવા મળતી હોય તો એક જીવના જન્મજન્માન્તરની અપેક્ષાએ તો કેટલી બધી અસમાનતા રહેલી છે ! જે સંસારનું સ્વરૂપ આટલી બધી વિષમતાભરેલું છે એ સંસારમાં કોને રસ પડે ? આત્મસ્વરૂપના ચિંતનવાળી, અધ્યાત્મદૃષ્ટિવાળી વ્યક્તિને સંસારમાં રસ ન પડે એ દેખીતું છે.

[૮૭] ઇહોદ્દામઃ કામઃ ચ્ચનતિ પરિપંથી ગુણમહી-

મવિશ્રામઃ પાર્શ્વસ્થિતકુપરિણામસ્ય કલહઃ ।

ચ્ચિલાન્યન્તઃ ક્રામન્મદફળભૃતાં પામરમતં ।

વદામઃ કિં નામ પ્રકટભવધામસ્થિતિસુખમ્ ॥૧૨॥

અનુવાદ : પામર લોકોએ માનેલા આ પ્રગટ સંસારરૂપી ઘરમાં રહેવાથી કલ્પેલા સુખને અમે ક્યા નામથી વર્ણવીએ ? કારણ કે એ ભવરૂપી ગૃહમાં તો કામદેવરૂપી ઉદ્ધત શત્રુ (અથવા ચોર) ગુણરૂપી ભોંય જ ખોદી નાખવા લાગ્યો છે. કુપરિણામરૂપી પાડોશીઓના કજિયા-કંકાસ ચાલ્યા કરે છે, વળી અંદર ફરતા મદરૂપી સર્પોનાં દર જોવા મળે છે.

વિશેષાર્થ : સંસારને જો ઘરની ઉપમા આપવામાં આવે તો એ ઘર પણ રહેવા જેવું નથી. કોઈકને ખબર પડે કે પોતાના ઘરમાં સાપનું દર છે તો માણસ ત્યાં એક રાતવાસો પણ રહેશે ખરો ? કોઈક માણસ નવું ઘર ભાડે રાખવા નીકળ્યો છે, પણ ખબર પડે કે પાડોશમાં રોજ સવારથી સાંજ સુધી, અરે અડધી રાતે પણ કલેશ કંકાસ અને કજિયાના મોટા કર્કશ અવાજો આવ્યા કરે છે, તો તેવું ઘર તેને રહેવા યોગ્ય નહિ લાગે. વળી ખબર પડે કે ઘર તો એવું છે કે જેમાં ચોર પાછળની દીવાલની માટી સહેલાઈથી ખોદીને ખાતર પાડી શકે એમ છે તો તે ઘરમાં રહેવાનું મન ન થાય અને રહેવાનું થાય તો ભય રહ્યા કરે. આ સંસાર પણ એવા ઘર જેવો છે. એમાં દમન ન કરી શકાય એવો ઉદ્ધત કામદેવ ચોર (પરિપંથી)ની જેમ ગુણરૂપી માટી ખોદીને ખાતર પાડી રહ્યો છે. કુપરિણામ રૂપી પાડોશીઓનો કલહ જીવને જંપવા દેતો નથી. જાતિમદ વગેરે આઠ પ્રકારના મદરૂપી સર્પોનાં દર સતત ચિંતામાં મૂકી દે છે. પામર લોકોને ભલે આવા સંસારમાં સુખ જણાતું હોય, પરંતુ એ સુખને અમે ક્યા નામથી ઓળખાવી શકીએ ? અમને તો તે સુખને 'સુખ' તરીકે ઓળખાવવાનું પણ યોગ્ય જણાતું નથી.

[૮૮] તૃષાર્તાઃ ચિદ્દ્યન્તે વિષયવિવશા યત્ર ભવિનઃ ।

કરાલક્રોધાર્કાચ્છમસરસિ શોષં ગતવતિ ॥

સ્મરસ્વેદક્લેદગ્લપિતગુણમેદસ્યનુદિનમ્ ।

ભવગ્રીષ્મે ભીષ્મે કિમિહ શરણં તાપહરણમ્ ॥૧૩॥

અનુવાદ : આ ભવરૂપી ભયંકર ઉનાળામાં અત્યંત કરાલ એવા ક્રોધરૂપી સૂર્યથી સમતારૂપી સરોવર સુકાઈ ગયું છે. વિષયથી પરવશ થયેલાં ભવ્ય પ્રાણી તરસની પીડાથી ખેદ પામી રહ્યાં છે. કામદેવરૂપી પ્રસ્વેદથી રેબઝેબ થઈ ગયેલા જીવોનો ગુણરૂપી મેદ ગળી રહ્યો છે. ત્યાં તાપનું હરણ કરનાર એવું કોઈ શરણું ક્યાંથી મળે ?

વિશેષાર્થ : અહીં સંસારને અસહ્ય, ભયંકર ઉનાળાના રૂપક દ્વારા વર્ણવવામાં આવ્યો છે. ઉનાળામાં સૂર્ય ખૂબ તપે છે; લૂ વાય છે; નદી, સરોવર કે તળાવોમાં પાણી સુકાઈ જાય છે; લોકોની તરસ છીપતી નથી; પરસેવે રેબઝેબ થઈ જવાય છે; શરીર ગળી જાય છે. એવી રીતે સંસારરૂપી ઉનાળામાં ક્રોધરૂપી સૂર્ય એવો પ્રખર તપે છે કે ઉપશમ અને સમતારૂપી સરોવર શોષાઈ જાય છે. વિષયોથી વિવશ બની ગયેલા ભવ્ય જીવો, સમતારૂપી સરોવર સુકાઈ જવાને કારણે તૃષાર્ત બની પીડા અનુભવે છે, તરસે તરફડે છે. કામદેવરૂપી પરસેવાને લીધે ગુણરૂપી મેદ ઓછો થઈ જાય છે. એથી ધર્મારાધના નિર્બળ બની જાય છે. આવા ભયંકર ગ્રીષ્મ કાળમાં તાપનું હરણ કરે એવું શીતળ શરણ ક્યાંથી મળે ?

[૮૯] પિતા માતા ભ્રાતાઽપ્યભિલષિતસિદ્ધાવભિમતો ।

ગુણગ્રામજ્ઞાતા ન ચ્છલુ ધનદાતા ચ ધનવાન્ ॥

જનાઃ સ્વાર્થસ્ફાતાવનિશમવદાતાશયભૂતઃ ।

પ્રમાતા કઃ સ્વ્યાતાવિહ ભવસુખસ્યાસ્તુ રસિકઃ ॥૧૪॥

અનુવાદ : આ સંસારમાં પિતા, માતા અને ભાઈનો સંબંધ પણ પોતાની ઈચ્છેલી વસ્તુની પ્રાપ્તિ થાય તો જ માન્ય થાય છે. ધનવાન વ્યક્તિ તેમના ગુણોના સમૂહને જાણતો હોવા છતાં તેમને ધન આપતો નથી. સર્વ જનો પોતાનો સ્વાર્થ સાધવામાં હંમેશાં પ્રવૃત્ત રહે છે. આવા સંસારસુખનું વર્ણન કરવામાં ક્યો યોગ્ય પુરુષ રસિક બને ?

વિશેષાર્થ : આ સંસારમાં સ્વજનોના પરસ્પર સંબંધો પણ જ્યાં સુધી સ્વાર્થ હોય ત્યાં સુધી જ સારા રહે છે. પિતા અને પુત્ર વચ્ચે, માતા અને પુત્ર વચ્ચે, ભાઈ અને ભાઈ વચ્ચે, ભાઈ અને બહેન વચ્ચે જ્યાં સુધી સ્વાર્થનું ઘર્ષણ થતું નથી ત્યાં સુધી ઉમળકો રહે છે. જેવું સ્વાર્થનું ઘર્ષણ થયું કે સંબંધો બગડ્યા જ છે. જગતમાં પુત્રે પિતાનું કે માતાનું, ભાઈએ ભાઈનું ખૂન કર્યું હોય એવી એવી ઘોર ઘટનાઓ ક્યાં નથી બનતી ? એ શા માટે બને છે ? સ્વાર્થહાનિ થાય છે માટે. એ સ્વાર્થ ધનનો હોય,

ઘર-ઘરેણાંનો હોય, કામભોગનો હોય કે ગમે તે ઈતર પ્રકારનો હોય. ભૂતકાળમાં માતાપિતાએ કે ભાઈબહેને ગમે તેટલો ભોગ આપ્યો હોય તો પણ કૃતઘ્ન માણસો એ ભૂલી જાય છે અને પોતાનાં જ ગુણગાન ગાય છે. ભૂતકાળમાં પોતાના ઉપર થયેલા અને સ્વીકારાયેલા ઉપકારમાં પણ પછીથી તેઓ ખામીઓ શોધવા લાગે છે. એમની દોષદૃષ્ટિ વેગથી પ્રવૃત્તિમય બની જાય છે. સ્વાર્થરક્ષણ માટે તેઓ નિર્લજ્જ થતાં પણ અચકાતા નથી. સ્વાર્થને બદલે ઉદારતા કેળવવાનું સરળ નથી. ગુણોને અને ગુણીજનોને જાણવાવાળા ધનપતિઓ પણ ધનનું દાન દઈ શકતા નથી. કેટલાકને ધનનું એટલું બધું ઘેલું લાગેલું હોય છે કે તેઓ ગુણજ્ઞાતા થઈ શકતા નથી. જેમ જેમ એમની પાસે ધનની વૃદ્ધિ થતી જાય તેમ તેમ તેમની તૃષ્ણા વધતી જાય છે અને તેને લીધે તેમનું મન સંકુચિત બને છે, તેઓ કૂડકપટ કરે છે. તેમનામાં મિથ્યાભિમાન આવે છે અને વિશ્વાસઘાત કરવાનું મન થાય છે. અરે ધનને ખાતર મિત્ર કે સ્વજનની હત્યા કરતાં કે કરાવતાં પણ તેઓ અચકાતા નથી. આવા આ સ્વાર્થી સંસારને સુખમય કોણ કહી શકે ? સંસારનાં સુખનો રસિયો માણસ પણ એના સુખ વિશે પ્રમાણપૂર્વક કે અધિકારપૂર્વક એની ખ્યાતિ શું વર્ણવી શકે ? સંસારના કહેવાતા સુખની જો આવી ખોટી ખ્યાતિ હોય તો ક્યો પ્રાણ પુરુષ એમાં રસ લઈ શકે ? વસ્તુતઃ સંસારમાં સાચું સુખ નથી, માત્ર સુખાભાસ છે.

[૯૦] પणैः प्राणैर्गृह्णात्यहह महति स्वार्थ इह यान् ।

त्यजत्युच्चैर्લोकस्तृणवदघृणस्तानपरथा ॥

विषं स्वान्ते वक्त्रेऽमृतमिति च विश्वासहतिकृद्-

भवादित्युद्वेगो यदि न गदितैः किं तदधिकैः ॥૧૫॥

અનુવાદ : અહો ! પોતાનો ઘણો મોટો સ્વાર્થ હોય ત્યારે લોકો તેઓને પોતાના પ્રાણના ભોગે પકડી રાખે છે અને સ્વાર્થ ન હોય ત્યારે અત્યંત નિર્દયપણે તૃણની જેમ ત્યજ દે છે. તેઓ હૃદયમાં વિષ અને મુખે અમૃત ધારણ કરે છે. આવો વિશ્વાસઘાત કરનારા સંસારથી જો તને ઉદ્વેગ ન થતો હોય તો પછી અધિક કહેવાથી શું વળવાનું ?

વિશેષાર્થ : સંસારની વિચિત્રતા એવી છે કે પોતાનો મોટો સ્વાર્થ હોય ત્યારે, જરૂર પડ્યે પોતાના પ્રાણના ભોગે પણ માણસો બીજાને પકડી રાખે છે. માણસો પોતાનું કામ કઢાવી લેવા માટે બીજાની કૃત્રિમ પ્રશંસા કરવા લાગે છે, ધન કે ચીજવસ્તુઓની ભેટ આપવા લાગે છે, ક્યારેક સ્ત્રીઓ પોતાનો દેહ બીજાને સમર્પિત કરી દેવા તૈયાર થાય છે, ક્યારેક સ્વજનો વગેરેની માંદગીના પ્રસંગે પોતાની જાત ઘસી નાખવા તૈયાર થાય છે. જે હલકા માણસનો હાથ પકડવા પોતે રાજી ન હોય તેના ગળામાં હાથ ભરાવી, પોતે પરમ મિત્ર હોવાનો તે દેખાવ કરે છે. સ્વાર્થને ખાતર માણસ શું શું નથી કરતો ? એ જ માણસ સ્વાર્થ પત્યા પછી તેની સામે પણ નથી જોતો. વખત આવ્યે તે નિર્દય બની જાય છે, ઉપકાર ભૂલી જાય છે અને તણખલાની જેમ એનો ત્યાગ કરી નાખે છે. તેના હૃદયમાં હલાહલ વિષ હોય છે, પરંતુ મીઠાં મીઠાં વચ્ચેનો બોલી મુખમાં અમૃત હોવાનો દેખાવ કરે છે. ‘મુખમાં રામ બગલમાં છૂરી’ જેવા આ માણસો વિશ્વાસ કરવાને લાયક નથી હોતા. વિશ્વની આવી માયાજાળ જોઈને જેને ઉદ્વેગ ન થતો હોય તેને વધારે કહેવાથી શો લાભ ?

[૯૧] દશાં પ્રાન્તૈઃ કાન્તૈઃ કલયતિ મુદં કોપકલિતૈ-
 રમીભિઃ સ્વિન્નઃ સ્યાદ્ ઘનધનનિધીનામપિ ગુણી ॥
 ઉપાયૈઃ સ્તુત્યાદૈરપનયતિ રોષં કથમપી-
 ત્યહો મોહસ્યેયં ભવભવનવૈષમ્યઘટના ॥૧૬॥

અનુવાદ : ગુણવાન માણસો પણ મોટા ધનના ભંડારવાળાની આંખના ખૂણા મનોહર જોઈને આનંદ અનુભવે છે. તે રોષયુક્ત હોય તો ખેદ પામે છે અને સ્તુતિ વગેરે પ્રકારના ઉપાયો દ્વારા તેમના રોષને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અહીં, ભવરૂપી ભવનમાં મોહરાજાની આ કેવી વિષમતાભરેલી રચના છે !

વિશેષાર્થ : આ સંસારની વિષમતા તો જુઓ ! પોતાની પાસે વિદ્યા હોય, કલા હોય, વિવિધ વિષયોની જાણકારી હોય, વિવેક હોય એવા ગુણવાન લોકો પણ જેમની પાસે ધનનો ભંડાર છે, પણ જે ગુણવાન નથી, તેની અમીદષ્ટિ મેળવવા માટે કેટલાં વલખાં મારે છે ! તેમની મહેરબાની માટે યાચના કરવા લાગે છે. એવા ધનપતિ જો રોષે ભરાય તો પોતે ખેદ પામે છે અને તેમને શાંત કરવા અને રાજી રાખવા તેમનાં વખાણ કરવા લાગે છે. તેઓ ગમે તેવી અક્કલ વગરની ગાંડીધેલી, નાખી દેવા જેવી વાત કરે તો પણ 'હાજી, હાજી' કહી એમની આજ્ઞામાં વર્તવાનો પ્રયત્ન કરે છે. ખરેખર, મોહનીય કર્મે આ ભવરૂપી ભવનની કેવી દુર્દશા કરી છે !

[૯૨] પ્રિયા પ્રેક્ષા પુત્રો વિનય ઇહ પુત્રી ગુણરતિ-
 વિવેકાચ્ચસ્તાતઃ પરિણતિરનિંદ્યા ચ જનની ॥
 વિશુદ્ધસ્ય સ્વસ્ય સ્ફુરતિ હિ કુટુંબં સ્ફુટમિદં ।
 ભવે તન્નો દૃષ્ટં તદપિ વત સંયોગસુખધીઃ ॥૧૭॥

અનુવાદ : પ્રેક્ષા (તત્ત્વચિન્તા) નામની પત્ની છે, વિનય નામનો પુત્ર છે, ગુણરતિ નામની પુત્રી છે, વિવેક નામનો પિતા છે અને શુદ્ધ પરિણતિ નામની માતા છે. આ રીતે વિશુદ્ધ આત્માનું કુટુંબ સ્ફુટ રીતે શોભી રહ્યું છે. પરંતુ ખેદની વાત છે કે સંસારનાં પ્રાણીઓએ તે જોયું નથી. એટલે જ તેમનામાં સંયોગસુખની બુદ્ધિ રહેલી છે !

વિશેષાર્થ : આ સંસારમાં જે દેખાય છે તે કુટુંબો તો કેટલાં બધાં સ્વાર્થથી ભરેલાં છે ! પરંતુ જેમની જ્ઞાનદષ્ટિ ખૂલી ગઈ છે તેમને તો અંતર્મુખ થતાં પોતાનામાં જ સમગ્ર કુટુંબનું સુભગ દર્શન થશે. આભ્યંતર કુટુંબ કેવું છે ? એમાં પ્રેક્ષા, (અનુપ્રેક્ષા, તત્ત્વચિંતન) રૂપી પ્રિય પત્ની છે, વિનયરૂપી પુત્ર છે, ગુણરતિ (ગુણ પ્રત્યે પ્રીતિ) રૂપી પુત્રી છે, વિવેક નામના પિતા છે અને અનિદા (શુભ અથવા શુદ્ધ) પરિણતિ નામની માતા છે. પ્રેક્ષા અથવા તત્ત્વચિંતા તે પત્ની છે, કારણ કે તે દુઃખમાં પણ સાંત્વન આપનારી છે. વિનયથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે. વિનયરૂપી પુત્ર પિતાની જ્ઞાનસંપત્તિને સાચવનાર અને તેમાં વધારો

કરનાર છે. ગુણરતિ એટલે રત્નત્રયીરૂપી પુત્રી પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરાવનારી છે. વિવેક તે પિતા છે, કારણ કે પુત્રનાં કાર્યોની યોગ્યાયોગ્યતા વિશે કે હિતાહિત વિશે સલાહ અને માર્ગદર્શન આપનાર છે અને અપકૃત્યોમાંથી તેને બચાવનાર છે. શુભ અથવા શુદ્ધ પરિણતિરૂપી માતા વાત્સલ્યભાવથી સંતાનોનું પાલન કરનારી છે. વળી આ આભ્યંતર કુટુંબ એવું છે કે એ જેમ જેમ વિસ્તાર પામતું જાય તેમ તેમ વધુ ઉજ્જવળ, ઉગ્રત અને સાચું સુખ આપનારું બનતું જાય.

દુઃખની વાત એ છે કે આવું સરસ આભ્યંતર કુટુંબ પોતાને મળ્યું હોવા છતાં જીવ તે જોઈ શકતો નથી અને બાહ્ય કુટુંબના સંયોગમાં સુખની બુદ્ધિવાળો થાય છે.

[૯૩] પુરા પ્રેમારંભે તદનુ તદવિચ્છેદઘટને ।
તદુચ્છેદે દુઃખાન્યથ કઠિનચેતા વિષહતે ॥
વિપાકાદાપાકાહિતકલશવત્તાપબહુલાત્-
જનો યસ્મિન્નસ્મિન્કચિદપિ સુખં હન્ત ન ભવે ॥૧૮॥

અનુવાદ : માણસ પહેલાં પ્રેમના આરંભમાં દુઃખ પામે છે; પછી તેનો વિચ્છેદ ન થાય તેની ચિંતામાં દુઃખ પામે છે. પછી તેના ઉચ્છેદ (નાશ) વખતે ગમે તેવી કઠિન છાતીવાળો હોય તો પણ દુઃખ પામે છે. આમ કુંભારના નિભાડામાં નાખેલા ઘડાની જેમ તપતો તે વિપાક વખતે (ભવાન્તરમાં) પણ બહુ દુઃખ પામે છે. આવા આ સંસારમાં સુખ તો કંઈ જ નથી.

વિશેષાર્થ : જગતમાં દરેક તબક્કે માણસ કંઈક ને કંઈક દુઃખ અનુભવે છે. દુઃખ વિવિધ પ્રકારનાં છે. એમાંથી એક પ્રેમની જ બાબત લઈએ તો માણસ ઈષ્ટપાત્ર સાથે પ્રેમસંબંધ બાંધવા માટે શું શું નથી કરતો ? કેટલાંયે કષ્ટ વેઠીને પ્રેમનો આરંભ કર્યો હોય, ત્યાર પછી એ પ્રેમને ટકાવી રાખવા માટે અને તેનો વિચ્છેદ ન થાય એ માટે એ તનતોડ મહેનત કરે છે. ઘણો બધો ભોગ આપવા છતાં કુદરતી ક્રમે કે આકસ્મિક રીતે પ્રિય પાત્રનો જો કાયમનો વિયોગ થાય તો ફરી દુઃખ આવીને ઊભું રહે જ છે. આમ જીવ, કઠોર મનવાળો થઈ કુંભારની ભઠ્ઠીમાં નાખેલા ઘડાની જેમ ઘણો તાપ સહન કરે છે. પરંતુ આ દુઃખ આટલેથી અટકતું નથી. આ પ્રેમને નિમિત્તે જે કંઈ અશુભ કર્મોનો બંધ થયો છે તેનો વિપાક થતાં, તે કર્મો ઉદયમાં આવતાં ભવાન્તરમાં પણ પાછું દુઃખ જ અનુભવવાનું રહે છે.

[૯૪] મૃગાક્ષીદ્ગ્બાણૈરિહ હિ નિહતં ધર્મકટકં ।
વિલિપ્તા હ્રદ્દેશા ઇહ ચ બહુલૈ રાગરુધિરૈઃ ॥
ભ્રમન્ત્યૂર્ધ્વં ક્રૂરા વ્યસનશતગૃધ્રાશ્ચ તદિયં ॥
મહામોહક્ષોણીરમણરણભૂમિઃ સ્વલુ ભવઃ ॥૧૯॥

અનુવાદ : આ સંસાર ખરેખર મહામોહરાજાની યુદ્ધભૂમિ છે કે જેમાં સ્ત્રીઓનાં દષ્ટિરૂપી

બાણોથી ધર્મરાજાનું સૈન્ય હણાઈ ગયું છે અને તેથી ઘણા રાગરૂપી રુધિરથી હૃદયપ્રદેશો લેપાઈ ગયા છે તથા સેંકડો પ્રકારનાં વ્યસનોરૂપી કૂર ગીધો મસ્તક ઉપર ઊડી રહ્યાં છે.

વિશેષાર્થ : અહીં સંસાર માટે યુદ્ધભૂમિનું રૂપક યોજવામાં આવ્યું છે. આ સંસાર મોહરાજાની સમરાંગણભૂમિ જેવો છે. યુદ્ધભૂમિમાં શું શું થાય છે ? ત્યાં ઘણું બધું થાય છે. જેમકે યુદ્ધભૂમિને નજર સમક્ષ તાદૃશ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ, તો અનેક સૈનિકો શસ્ત્રોથી હણાઈને ભોંય ઉપર જ્યાં ત્યાં પડેલા જણાશે. એમનાં ઘવાયેલાં શરીરોમાંથી લોહી નીકળતું હશે. યુદ્ધભૂમિમાં મડદાં પડ્યાં હોવાથી જેમને મડદાં અત્યંત પ્રિય છે એવાં ગીધ પક્ષીઓ ઊડીને આવી પહોંચશે. આવું વરવું રણભૂમિનું ચિત્ર છે.

દુનિયામાં વાસ્તવિક અર્થમાં અને લાક્ષણિક અર્થમાં જુદી જુદી લડાઈઓ ચાલી રહી છે. એમાંથી એક માત્ર મોહરાજાની લડાઈનો વિચાર કરીએ તો પણ કેવું ચીતરી ચડે એવું દૃશ્ય નજર સમક્ષ ખડું થાય છે ! મોહરાજાનું યુદ્ધ એટલે મોહનીય કર્મરૂપી શત્રુનો ખેલ. મોહનીય કર્મમાં મુખ્યત્વે કામદેવની લીલા. કામદેવ પોતાના બાણ વડે ભલભલાને ઘાયલ કરી નાખે છે. ક્યાં છે આ બાણ ? યુવતીઓનાં નયનકટાક્ષમાં તે બાણ છે. એનાથી બ્રહ્મચર્યવ્રતધારી કેટલાયે ધર્મસૈનિકો ઘાયલ થઈ જાય છે. કેટલાક મૃત્યુ પામે છે. કેટલાક પોતાની જાતને બચાવી લે છે. ઘાયલ સૈનિકોના હૃદયમાંથી નીકળેલાં રાગરૂપી લોહીથી એમનાં શરીર ખરડાય છે. જમીન પણ રુધિરવાળી બને છે. મડદાંઓની વાસ આવતાં કષ્ટરૂપી અથવા આપત્તિરૂપી સેંકડો ગીધો ઊડીને આવી પહોંચે છે. આવું વરવું ચિત્ર છે આ સંસારની રણભૂમિનું. એમાં કોને રસ પડે ?

[૯૫] હસન્તિ ક્રીડન્તિ ક્ષણમથ ચ ચિદ્દન્તિ બહુધા ।

રુદન્તિ ક્રન્દન્તિ ક્ષણમપિ વિવાદં વિદધતે ॥

પલાયન્તે મોદં દધતિ પરિનૃત્યન્તિ વિવશા ।

ભવે મોહોન્માદં કમપિ તનુભાજઃ પરિગતાઃ ॥૨૦॥

અનુવાદ : આ સંસારમાં મોહનો ઉન્માદ પામેલાં પ્રાણીઓ પરાધીનપણે ક્ષણમાં હસે છે, ક્ષણમાં ક્રીડા કરે છે, ક્ષણમાં ઘણો ખેદ કરે છે, ક્ષણમાં રડે છે, ક્ષણમાં આર્કંદ કરે છે, ક્ષણમાં વિવાદ (કલહ) કરે છે, ક્ષણમાં નાસી જાય છે, ક્ષણમાં હર્ષિત થઈ જાય છે અને ક્ષણમાં નૃત્ય કરે છે.

વિશેષાર્થ : દુનિયામાં મનુષ્યોના વર્તનનું જો ઝીણવટપૂર્વક અવલોકન કરીએ તો હસવું આવ્યા વગર રહે નહિ, કારણ કે એમાં એટલી બધી અતિશયતા, વિચિત્રતા, નિરર્થકતા વગેરે જોવા મળશે. મોહના ઉન્માદને કારણે બદલાતી પરિસ્થિતિ પ્રમાણે માણસો ક્ષણવારમાં ખડખડાટ હસે છે, ક્ષણવારમાં આનંદપ્રમોદ કરે છે, તો પાછા ક્ષણવારમાં રૂદન કરે છે, આર્કંદ કરે છે; ક્ષણવારમાં તેઓ ખેદ પામે છે, તો ક્ષણવારમાં વિવાદ, ઝઘડો, કંકાસ કરે છે. ક્યારેક તેઓ હર્ષ પામી નાયગાન કરવા લાગે છે, તો ક્યારેક ઘરબાર છોડી નાસી જાય છે. મનુષ્યના શરીરનો વિચાર કરીએ તો અહો, કેવા કેવા પ્રકારની એની વિડંબના થાય છે ! માણસના શરીરમાં ભૂતપ્રેત કે માતાજી આવ્યાં હોય અને એ જેમ ધૂણવા લાગે ત્યારે એની

યેષ્ટાઓ ન સમજાય એવી હોય છે, તેવી રીતે મનુષ્યોનું વર્તન પણ એવું જોવા મળે છે. તત્ત્વજ્ઞાનીઓને તો એ હાસ્યાસ્પદ લાગે એમાં નવાઈ શી ?

[૯૬] અપૂર્ણા વિદ્યેવ પ્રકટસ્ખલમૈત્રીવ કુનય-
પ્રણાલીવાસ્થાને વિધવવનિતાયૌવનમિવ ॥
અનિષ્ણાતે પત્યૌ મૃગદશ ઇવ સ્નેહલહરી ।
ભવક્રીડા વ્રીડા દહતિ હૃદયં તાત્ત્વિકદશામ્ ॥૨૧॥

અનુવાદ : અપૂર્ણ વિદ્યાની જેમ, જાણીતા શઠ માણસની મૈત્રીની જેમ, રાજસભામાં અન્યાયની પ્રણાલિકાની જેમ, વિધવા સ્ત્રીના યૌવનની જેમ, મૂર્ખ પતિ આગળ કામણગારી સ્ત્રીનાં પ્રેમનાં લટકાંની જેમ આ સંસારની ક્રીડાની લજ્જા પણ તત્ત્વદષ્ટિવાળાઓના હૃદયને બાળે છે.

વિશેષાર્થ : ગ્રંથકાર મહર્ષિ આ શ્લોકમાં દૃષ્ટાન્તો આપીને સમજાવે છે કે સંસારનાં સુખોમાં મગ્યા રહેવું, આનંદપ્રમોદની ક્રીડાઓ કર્યા કરવી એ તત્ત્વદષ્ટિવાળા જ્ઞાની પુરુષોને કેટલું બધું લજ્જાસ્પદ લાગે છે ! ભૂતકાળમાં અજ્ઞાનને વશ થઈ, મોહનીય કર્મના પ્રબળ ઉદયને કારણે એવી ક્રીડાઓ કરી હોય તો તેની સ્મૃતિ થતાં પણ લજ્જા ઉત્પન્ન થાય છે અને તે તેમના હૃદયને દગ્ગાડે છે. પંડિતોની સભામાં વાર્તાલાપ કરતાં કે વાદીઓની સભામાં વાદવિવાદ કરતી વખતે અપૂર્ણ જ્ઞાનવાળો શરમાઈ જાય છે કે સંતાપ અનુભવે છે. દુષ્ટ કપટી માણસ સાથે મૈત્રી થઈ હોય અને પછી એની દુષ્ટતાની અને કપટદાવની જાણ થાય ત્યારે તે મૈત્રી કેટલી સંતાપ કરાવે છે ? જ્યાં સજ્જનો બેઠા હોય ત્યાં કોઈને અન્યાય થાય અથવા અન્યાયુક્ત પ્રણાલિકા ચાલતી હોય તો તેની તરત ટીકા થવા લાગે અને ચિત્ત સંતપ્ત થયા વગર રહે નહિ. કોઈ યુવતી વિધવા થઈ હોય અને તેનો યૌવનકાળ તેને સંતાપ કરાવે અથવા મૂર્ખ, અનિપુણ પતિ આગળ પ્રેમસભર પ્રમદાના પ્રેમસંકેતો નિષ્ફળ જાય અને તે મનમાં મૂંઝાય તેવી રીતે તત્ત્વજ્ઞાનીઓ પોતે પૂર્વે કરેલી સાંસારિક ક્રીડાઓ માટે લજ્જાયુક્ત સંતાપ અનુભવે છે.

[૯૭] પ્રભાતે સંજાતે ભવતિ વિતથા સ્વાપકલના ।
દ્વિચન્દ્રજ્ઞાનં વા તિમિરવિરહે નિર્મલદશામ્ ॥
તથા મિથ્યારૂપઃ સ્ફુરતિ વિદિતે તત્ત્વવિષયે ।
ભવોડયં સાધૂનામુપરતવિકલ્પસ્થિરધિયામ્ ॥૨૨॥

અનુવાદ : પ્રભાત થતાં સ્વપ્નની રચના નિષ્ફળ થઈ જાય છે તથા નેત્રવ્યાધિને કારણે બે ચંદ્ર દેખાતા હોય તેની દૃષ્ટિ નિર્મળ થતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે, તેવી રીતે તત્ત્વનું જ્ઞાન થતાં જેમના વિકલ્પો ટળી ગયા છે અને જેમની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ ગઈ છે એવા સાધુઓને આ સંસાર મિથ્યારૂપ ભાસે છે.

વિશેષાર્થ : આ સંસારમાં અનેક પ્રકારની ભ્રમણાઓ પ્રવર્તે છે. જ્યારે ભ્રમનિરસન થાય છે એટલે કે

ભ્રમણા ભાંગી જાય છે ત્યારે માણસને આશ્ચર્ય થાય છે. કેટલીક વાર આશ્ચર્યની સાથે સાથે આનંદ પણ થાય છે. ભ્રમ ભાંગ્યો તે સારું થયું, નહિ તો આપણે ક્યાંનાં ક્યાં કૂટાતા હોત એવું લાગે. સ્વપ્નમાં માણસ જાતજાતના પદાર્થો, દશ્યો વગેરે જુએ છે. જ્યારે એ જુએ છે ત્યારે તે એને સત્યસ્વરૂપ જણાય છે, પરંતુ જ્યારે સ્વપ્ન ઊડી જાય છે ત્યારે એને સાચી વાસ્તવિકતાનો ખ્યાલ આવે છે. સ્વપ્નમાં માણસ ભયાનક દશ્યો જોઈ ભયભીત થાય છે, પરંતુ સ્વપ્નનો દોર તૂટી જતાં, જાગ્રત થતાં એ રાહત અનુભવે છે, પ્રભાત થતાં સ્વપ્નનો અંત આવે છે. બીજું ઉદાહરણ લઈએ તો જે માણસને તિમિરના પ્રકારનો નેત્રરોગ થયો હોય એને આકાશમાં બે ચન્દ્રમા દેખાય, પરંતુ નેત્રરોગ દૂર થતાં એની દષ્ટિ નિર્મળ થાય છે અને આકાશમાં એક ચન્દ્રમા દેખાય છે અને એથી એ રાજી થાય છે. એવી રીતે અહંકાર અને મમત્વ ચાલ્યાં જવાથી જેમના સંકલ્પવિકલ્પો શાંત થઈ ગયા છે અને આત્મસ્વરૂપમાં રમણતા માટે જેમની બુદ્ધિ સ્થિર થઈ ગઈ છે એવા સાધુ મહાત્માઓને, જ્ઞાની સંતોને આ સંસારનું મિથ્યા સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાઈ જાય છે.

[૯૮] પ્રિયાવાણીવીણાશયનતનુસંબાધનસુખૈ-

ર્ભવોઽયં પીયૂષૈર્ઘટિત ઇતિ પૂર્વ મતિરભૂત્ ॥

અકસ્માદસ્માકં પરિકલિતતત્ત્વોપનિષદા-

મિદાનીમેતસ્મિન્ન રતિરપિ તુ સ્વાત્મનિ રતિઃ ॥૨૩॥

અનુવાદ : પ્રિયા, વાણી, વીણા, શયન, શરીરમર્દન એવાં એવાં પ્રકારનાં સુખરૂપી અમૃત વડે આ સંસારની રચના થયેલી છે એવી પહેલાં અમારી બુદ્ધિ હતી, પરંતુ હવે તત્ત્વોના રહસ્યને અચાનક જાણ્યા પછી અમને સંસાર પ્રત્યે રુચિ થતી નથી, પણ એક આત્મા માટે જ રુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.

વિશેષાર્થ : સામાન્યજનોને દુન્યવી સુખ વાસ્તવિક લાગે છે. મેળવવા જેવું હોય તો તે આ જ સુખ છે એમ તેઓ માને છે. સંસારના અનેક જીવોની અનાદિ કાળથી આવી જ પ્રવૃત્તિ ચાલતી આવી છે. બહુ ઓછા જીવોને બાહ્ય ઈન્દ્રિયોનું ક્ષણિક સુખ તે કેવળ સુખાત્માસ છે એવી પ્રતીતિ થાય છે. સાચું સુખ તે આંતરિક સુખ છે, આત્મસ્વરૂપનું સુખ છે, મોક્ષપ્રાપ્તિનું સુખ છે. એ જ સાચું સુખ છે એવી પ્રતીતિ થવી અને તે પ્રમાણે આચરણ થવું તે બહુ દુર્લભ છે. ગ્રંથકાર મહર્ષિ અહીં પોતાના અભિપ્રાય રૂપે (અથવા અન્ય આત્મજ્ઞાનીના અભિપ્રાય રૂપે) કહે છે કે 'એક વખત એવો હતો કે જ્યારે અમે પણ અજ્ઞાન દશાને કારણે માનતા હતા કે પ્રિયાનાં વાણીવિલાસ, સુંદર શય્યા, શરીરને સુંદર પ્રસાધનો વડે મર્દન કરવું વગેરેમાં જ બધું સુખ સમાયેલું છે. આ બધા પદાર્થોની રચના જાણે અમૃત વડે કરવામાં આવી ન હોય ! પરંતુ અચાનક અમને તત્ત્વનું રહસ્ય પ્રાપ્ત થયું, આત્મસ્વરૂપ સમજાયું, ભેદજ્ઞાન થયું, દેહ અને આત્માની ભિન્નતાનાં દર્શન થયાં અને ત્યારથી આ સંસારમાં અમને જરા પણ પ્રીતિ રહી નથી. અમને હવે જે કંઈ પ્રીતિ છે તે આત્મસ્વરૂપને વિશે જ, અધ્યાત્મને વિશે જ છે.'

નોંધ : ગ્રંથકર્તા ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી તો બાલબ્રહ્મચારી હતા. નાની વયે એમણે દીક્ષા લીધી

હતી. ત્યારથી જ એમની અધ્યાત્મદૃષ્ટિ ખૂલી ગઈ હતી અને તત્ત્વની પ્રતીતિ એમને થઈ ગઈ હતી. એટલે અહીં શ્લોકના પૂર્વાર્ધમાં મૂકેલો અભિપ્રાય તે એમનો અંગત અભિપ્રાય નહોતો કે એવો એમને અનુભવ નહોતો. એટલે એમણે સાંસારિક સુખ માટે રજૂ કરેલો અભિપ્રાય તે કાલ્પનિક છે. અન્યનો હોય તે પોતાનો કરીને મૂક્યો છે. વસ્તુની સચોટ રજૂઆત માટે તથા બીજાના ચિત્તમાં વસ્તુને સારી રીતે ઠસાવવા માટે આવી રીતે રજૂઆત કરવાની પ્રાચીન સમયથી ચાલી આવતી એક શૈલી છે. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે આ શૈલીનો અહીં આશ્રય લીધો છે કે જેથી પોતાને જે અભિપ્રેત છે તે વાચકના ગળે તરત ઉતારી શકે.

[૯૯] દધાનાઃ કાઠિન્યં નિરવધિકમાવિદ્યકભવ-

પ્રપંચાઃ પાંચાલીકુચકલશવન્નાતિરતિદા ॥

ગલત્યજ્ઞાનાશ્ચ પ્રસૂમરુચાવાત્મનિ વિધૌ ।

ચિદાનન્દસ્યન્દઃ સહજ ઇતિ તેભ્યોઽસ્તુ વિરતિઃ ॥૨૪॥

અનુવાદ : પૂતળીના સ્તનરૂપી કળશની જેમ અવધિરહિત કઠિનતાને ધારણ કરનારા એવા તથા અજ્ઞાનથી ઉત્પન્ન થયેલા એવા સંસારના પ્રપંચો પ્રીતિકારક નથી થતા. અજ્ઞાનરૂપી વાદળાં વીખરાઈ જવાથી અને વિકાસ પામતી કાન્તિવાળા આત્મચન્દ્રનો ઉદય થવાથી સહજ એવા ચિદાનંદનો રસ પ્રાપ્ત થાય છે. એટલે સંસારના પ્રપંચોમાં વિરતિ થઈ છે.

વિશેષાર્થ : સંસારના પ્રપંચો અવિદ્યામાંથી, અજ્ઞાનમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા છે. અહીં પ્રપંચ એટલે સંસારની માયાજાળનો વિસ્તાર. એ પ્રપંચોમાં કઠોરતા રહેલી છે. એ કઠોરતા હદ વગરની છે. એથી એ પ્રપંચોમાં જરા પણ આનંદ આવતો નથી. પાંચાલીના સ્તનની કઠોરતાથી કોને આનંદ આવે ? પાંચાલી એટલે પૂતળી. લાકડામાંથી કે પથ્થરમાંથી કોતરેલી પૂતળીના કળશ જેવા સ્તનમાં વાગે એવી નરી કઠિનતા હોય છે. એ પ્રીતિકર નથી હોતા. તેવી રીતે સંસારના પ્રપંચો કઠોર છે. જેમ વાદળાં વીખરાઈ જાય અને ચંદ્ર પ્રકાશે અને આનંદ આપે તેમ અજ્ઞાનરૂપી વાદળાં વીખરાતાં આત્મારૂપી ચંદ્રનો ઉદય થયો છે અને તે ચિદાનંદનો અનુભવ કરાવે છે. જ્યારે આત્મજ્ઞાનનો, એટલે કે સ્વસ્વરૂપનો આવો ઉત્તમ અનુભવ થાય ત્યારે સાંસારિક પ્રપંચોમાંથી સ્વાત્માવિક રીતે જ નિવૃત્ત થવાનું મન થાય.

[૧૦૦] ભવે ચા રાજ્યશ્રીર્ગજતુરગગોસંગ્રહકૃતા ।

ન સા જ્ઞાનધ્યાનપ્રશમજનિતા કિં સ્વમનસિ ॥

બહિર્યાઃ પ્રેયસ્યઃ કિમુ મનસિ તા નાત્મરતય-

સ્તતઃ સ્વાધીનં કસ્ત્યજતિ સુખમિચ્છત્યથ પરમ્ ॥૨૫॥

અનુવાદ : સંસારમાં હાથી, ઘોડા, ગાય, બળદ વગેરેના સમુદાયથી બનેલી રાજ્યલક્ષ્મી છે, તો શું જ્ઞાન, ધ્યાન અને પ્રશમથી ચિત્તમાં ઉત્પન્ન થયેલી લક્ષ્મી નથી ? જેમ બાહ્ય જગતમાં

સ્ત્રીઓ છે તેમ ચિત્તમાં આત્મરતિરૂપી સ્ત્રી નથી ? તો પછી આવું સ્વાધીન સુખ ત્યજીને પરાધીન સુખ કોણ ઈચ્છે ?

વિશેષાર્થ : સામાન્ય લોકો માટે ભૌતિક સુખ એ જ સર્વસ્વ છે. તેવી રીતે યોગી મહાત્માઓ પાસે પણ સુખ છે, પરંતુ તે વધુ ચડિયાતું સુખ છે. એ સુખને જોવાની, સમજવાની અને વિશેષતઃ અનુભવવાની દૃષ્ટિ અને શક્તિ અને પાત્રતા જોઈએ. સંસારમાં હાથી, ઘોડા, પાળેલાં પશુ, પંખીઓ, હીરા, મોતી, માણેક, વાડી, બંગલા અને જાતજાતનાં સાધનો, વાહનો, ઉપકરણો, અલંકારો વગેરે છે. એક મોટા રાજા પાસે હોય એટલી લક્ષ્મીને રાજ્યલક્ષ્મી તરીકે ઓળખાવી શકાય. કોઈની પાસે આવી રાજ્યલક્ષ્મી જો હોય, તો શું અધ્યાત્મયોગીઓ પાસે ઓછી રાજ્યલક્ષ્મી છે ? એમના અધ્યાત્મરાજ્યમાં શ્રુતાભ્યાસ, સંયમ, ઉપશમ, જ્ઞાન, ધ્યાન, ત્યાગ, તપ, શાંતિ, સ્થિરતા, વિવેક, વિનય, ઔદાર્ય, ક્ષમા, સરળતા, ભેદજ્ઞાન વગેરે વિવિધ પ્રકારની લક્ષ્મી કેટલી બધી ચડિયાતી છે ! આ વાતની સાક્ષી તો અનુભવી જ આપી શકે. વળી ભૌતિક રાજ્યલક્ષ્મી તો ચંચળ છે, નાશવંત છે. અધ્યાત્મિક રાજ્યલક્ષ્મી નાશવંત નથી. આવ્યા પછી તે ચાલી જતી નથી. ભવાંતરમાં પણ તે સાથે આવી શકે છે.

સંસારમાં રાજાઓ, શ્રેષ્ઠીઓ વગેરે પાસે રૂપવતી પ્રિયા છે, તો જ્ઞાનીઓ પાસે શું આત્મરતિ નામની પ્રિયા નથી ? પેલી પ્રિયાનું રૂપ તો વૃદ્ધાવસ્થા આવતાં કરમાઈ જવાનું છે. આત્મરતિનું રૂપલાવણ્ય તો ઉત્તરોત્તર ખીલતું જવાનું. ભૌતિક સુખ તો અન્ય વ્યક્તિ અને અન્ય પદાર્થ ઉપર આધાર રાખનારું છે, પરાધીન છે. આત્મિક સુખ માટે કોઈની યે ગરજ રહેતી નથી. જો આ પ્રમાણે હોય તો જ્ઞાની માણસો સ્વાધીન સુખ છોડી પરાધીન સુખની ઈચ્છા કરે ખરા ?

[૧૦૧] પરાધીનં શર્મ ક્ષયિ વિષયકાંક્ષૌઘમલિનમ્ ।

ભવે ભીતિસ્થાનં તદપિ કુમતિસ્તત્ર રમતે ॥

બુધાસ્તુ સ્વાધીનેઽક્ષયિણિ કરણૌત્સુક્યરહિતે ।

નિલીનાસ્તિષ્ઠન્તિ પ્રગલિતભયાધ્યાત્મિકસુખે ॥૨૬॥

અનુવાદ : સંસારનું આ સુખ પરાધીન છે, ક્ષય પામવાના સ્વભાવવાળું છે, વિષયોની આકાંક્ષાના સમૂહથી મલિન છે, ભીતિવાળું છે, તેમ છતાં કુબુદ્ધિવાળા તેમાં રાચે છે. પરંતુ જે જ્ઞાની પુરુષો છે તેઓ તો જે સ્વાધીન છે, અવિનાશી છે, ઈન્દ્રિયોની ઉત્સુકતાથી રહિત છે, ભયરહિત છે એવા આધ્યાત્મિક સુખમાં જ લીન બની રહે છે.

વિશેષાર્થ : સુખનો વિષય ઘણો ગહન છે. અનેક પ્રકારની સંભાવનાઓ એમાં રહેલી છે. એમાં ઉચ્ચ ભાવના છે અને એટલી જ એમાં ભ્રમણા પણ રહેલી છે. સંસારનાં ભૌતિક સુખો ઊતરતી કક્ષાનાં છે, કારણ કે તે પરાધીન છે, અલ્પસમયનાં છે. વિષયોની ઈચ્છાઓને કારણે તે મલિન છે અને ભીતિ ઉત્પન્ન કરે એવાં છે. જેની પાસે અતિશય ધન હોય તેને ચોરનો ભય રહે. રૂપવતી સ્ત્રી હોય તો એને શિયળનો ભય રહે. ધન, રૂપ વગેરે સાથે પણ ચંચળતાનું લક્ષણ જોડાયેલું છે. આવા હલકા પ્રકારના, નિદનીય સુખમાં તો મિથ્યામતિવાળા અથવા કુબુદ્ધિવાળા જ રાચી શકે. જેઓ જ્ઞાની છે,